

Sisukord

ESSEE

Jüri Allik, Anu Realo: Kultuur ja isiksus	2
---	---

KÄSITLUSED

Anu Mänd: Kaupmeheproua Gertrud ja tema hauaplaat Risti kirikus	26
Lea Altnurme: Kristluse tähenduse ja tähtsuse muutus eestlaste seas 1857–2010	36

DOKUMENT JA KOMMENTAAR

Jüri Kivimäe: Ajaloolaste töö. Paul Johanseni ja Hans Kruusi kirjavahetust aastaist 1932–1964	56
Mati Mandel: Roovennad või „Pilliroo pataljon“	82
Eesti Filmiarhiiv: Religioon, poliitika, inimesed	88

AJALOOFILOSOOFIA

Chris Lorenz: Ajalugu ja teooria	94
Marek Tamm: Teooriad ja faktid ajaloos. Intervjuu Chris Lorenziga	108

KULTUURILOOLISEST ARHIIVIST

Tiina Saluvere: Ühest iseäralikust kirjasõprusest. Saateks Helmi Mäelo ja Ülo Koidu kirjavahetusele	121
Tiina Saluvere: Helmi Mäelo ja Ülo Koidu kirjad	124

ARVUSTUSED

Kersti Lust: Mahukas kogumik Eesti agraarühiskonna uuenemisest	138
Aleksander Loit: Rootsi võimu periood Eestis rootsikeelsele lugejaskonnale	140

VARIA

Maie Pihlamägi: Eesti moodsa ajaloo konverents	143
Tiit Aleksejev, Peeter Espak, Tarmo Kulmar, Mait Kõiv, Jaan Lahe, Märt Läänemets, Holger Mölder, Urmas Nõmmik, Vladimir Sazonov, Sergei Stadnikov, René Värk: Riiklikud ideoloogiad ja usundid Idamaades	147
Helmut Piirimäe: Abiks jumala nime otsimisel	153
Summary	154
Tuna aastasisukord 2013	158

Kultuur ja isiksus

Jüri Allik, Anu Realo

Teaduse sõjad

Eestis on hea elada. Pole siin suuri maavärinaid, üleujutusi ega orkaane. Elu on rahulikult korraldatud ja harva tullakse sind ahistama selle pärast, et sul on veidi teistsugune nahavärvus, usk või poliitilised vaated. Aktsendiga on muidugi kehvem, kuid eks ütleb põhiseaduski, et riigi ülesanne on eesti keele ja kultuuri säilitamine läbi aegade. Kindlasti ei ole see Süüria või Afganistan, kus vägivald on ammu muutunud igapäevaelu banaalsuseks.

Nii nagu pole meil suuri looduskatastroofe, pole meil olnud ka suuri teadussõdu (*science wars*). Öigupoolest pole meil sõja poegagi. Ühelt poolt on meid väga vähe ja teiselt poolt läheb laiemale publikule teadus väga vähe korda. Alles kümmekond aastat tagasi polnud meil teadusuudiste portaalegi ja vaid mõni üksik teadussaavutus, olgu siis kodu- või võõramaine, ületas uudiskünnise. Nüüd on paras hulk teadusajakirjanikke, nagu näiteks Tiit Kändler, Priit Ennet, Arko Olesk ja Margus Maidla, kes üsna hästi seisavad hea selle eest, et rahvakeelde ümber pannes ei läheks teadus tõlkes kaduma.

Päris teadussõjad on karmid ega tule toime ilma sõjaõhutajata. Üks selliseid on New Yorgi ülikooli füüsikaproffessor Alan Sokal, kes 1996. aastal avaldas ajakirjas *Social Text* artikli „Murdes piire: kvantgravitatsiooni transformatiivse hermeneutika suunas”¹. Natuke aega pärast seda huligaansust tunnistas ta üles, et kogu tekst oli ettekatsetsetult mõttetu sõnasalat, mis on koostatud samal põhimõttel nagu Noam Chomsky 1957. aastast pärit kuulus näide grammatiliselt õigest, kuid sisult üsna mõttetust lausest: „Värvitud rohelised ideed magasid raevukalt.” Inimesed, kes nimetasid ennast postmodernistideks ja kelle lugemislaua endiselt aukohal Jaques Lacani (1901–1981), Jean Baudrillard’ (1929–2007), Jacques Derrida (1930–2004) või Richard Rorty (1927–2007)² tekstid, olid selle tembutamise üle üsna pahased. Eks ole ka neid, kes leiavad Chomsky lauses – iseäranis, kui nad ei tea, kes selle välja mõtles – sügavat mõtet ja poeesiat. Kui postmodernism poleks ise nii kiirelt hinge heitnud (keegi nimetas tabavalt postmodernismi tervikuna vabasurma mineja hüvastijätukirjadeks), siis oleksime tänapäevalgi palavate lahingute tunnistajad.

Pärissõja moodi näeb välja aga see, mis on juba paarkümmend aastat toimunud antropoloog Napoleon Chagnoni tööde ümber. Michigani ülikoolis hariduse saanud Chagnon on suure osa oma elust veetnud Venetsueela ja Brasiilia piiri ligidal Amazonase ürgmetsas, jälgides Yanomamö ühiskonda. Kogu häda saab alguse sellest, et yanomamöd ei vasta kuigi hästi juba romantikute ajast kultiveeritud õilsa metslase (*noble savage*) pildile. Kui Chagnon hakkas arvet pidama yanomamöde surmade ja nende põhjuste kohta, tuli välja üsna kole pilt. Tehes kokkuvõtet ligi veerand sajandit kestnud jälgimisperioodist, jõudis Chagnon järeldusele, et pea iga teine üle 25 aasta vana yanomamö oli elus vähemalt ühe inimese tapnud ja ligi 30% täiskasvanute surmadest olid vägivaldsed. Kõige sagedasemaks põhjuseks oli veritasu, kuid põhjusena võis arvesse minna ka „igaks juhuks”.³ Salajas või avalikult marksismi sümptatiseerijatele ei mahtunud hinge see, et lokkava vägivalda põhjused ei olnud peaaegu kunagi majanduslikud. Ei tapetud haritava põllulapi või mõne tööriista pärast. Vägivalla peamiseks põhjuseks olid naised. Veelgi hullem – need, kes olid vähemalt ühe inimese tapnud (nende jaoks on isegi oma sõna

¹ Transgressing the boundaries. Toward a transformative hermeneutics of quantum gravity. Igaüks võib seda võrgust lugeda: http://www.physics.nyu.edu/faculty/sokal/transgress_v2/transgress_v2_singlefile.html.

² See loetelu on üsna juhuslik ja me ei tea, et sellisel kaootilisel nähtusel oleks üldse mingi kaanon olemas.

³ N. A. Chagnon. Life histories, blood revenge, and warfare in a tribal population. – *Science* 1988, 239, nr. 4843.

–*unokais*), olid viljakamad kui need, kes polnud seda kunagi teinud. Unokaisidel oli keskmiselt 5 järeltulijat, samal ajal väheagressiivsetel oli napilt poolteist. Hõlbus on arvutada või lihtsalt kujutleda, kui kiiresti kasvab unokaiside järeltulijate osakaal igas järgmises põlvkonnas.

Hiljuti avaldas Chagnon raamatu oma elust yanomamöde keskel, kus ta enda elu oli korduvalt ohus. Kuid sama mürgine oli ta elu oma kolleegidest antropoloogide ja eriti kõmuajakirjanike keskel. Üks kõige õdvastavamaid on vabakutselise ajakirjaniku Patrick Tierney raamat „Pimedus El Dorados”.⁴ Selles paskvillis – raske on seda raamatuks nimetada – süüdistab Tierney Chagnoni kõige absurdsemates kuritegudes. Näiteks selles, et yanomamöde vaktsineerimisega põhjustasid Chagnon ja tema kolleeg James Neel rõugeepideemia, mis tappis palju inimesi. Oma informatsiooni ammutas Tierney peamiselt katoliku misjonäridelt, kelle hoolimatus või rumalus ilmselt põhjustaski selle epideemia, mis Chagnoni süüks aetakse. Lisaks mitmetele teistele valesüüdistustele on „El Dorado pimeduse“ peamine mõte, et kõik faktid yanomamöde vägivaldsusest on Chagnoni väljamõeldis. Tõeliselt freudistlik pööre on aga see süüdistus, et lisaks rõugetele eksportis Chagnon rahumeelsetele metslastele ka vägivalda enda peamiselt selle kaudu, et kinkis neile matšeesid ja isegi püsse.

Terve mõistuse seisukohalt oleks võinud oodata, et Tierney süüdistusi ei võta keegi kuigi tõsiselt. Kuid isegi selline kvaliteetajakirjanduse lipulaev nagu *New York Times Review of Books* avaldas John Horgani soosiva ülevaate Tierney üllitise kohta.⁵ Lisaks sellele anti otse sõna Tierneyle ka ajakirjas *The New Yorker*.⁶ Ajaleht *The Guardian* avaldas loo sensatsioonilise pealkirja all „Teadlane tappis Amazonase indiaanlasi testimaks rassiteooriat”.⁷ Sellega oli saavutatud see, mida Malcolm Gladwell populariseerib kriitilise punkti (*tipping point*) nime all: väike muutus põhjustab suuri tagajärgi.⁸ Kui tavalugeja üle maailma on üldse kunagi kuulnud pretensioonika eesnimega antropoloogist Napoleon Chagnonist, siis seda, et see kapitalistide käsilane hävitas oma hoolimatu sekkumisega ürgse Amazonase kultuuri ja lisaks levitas kaitsetute laste seas haigusi, mis neid massiliselt tappis. Neile, kes seda endiselt usuvad, soovitame lugeda Chagnoni hämmastavalt rahulikku ja stoilist ülevaadet oma elust kahe ohtliku suguharu – yanomamöd ja antropoloogid – keskel.⁹

Oma hiljutises blogis kirjutab John Horgan, kes oli üks neist, kes vallandas laimukampaania Chagnoni vastu, et tal on kahju.¹⁰ Me ei tea, kas kahju on ka antropoloogidel Terence Turneril ja Leslie Spongelil, kes algatasid Tierney libasüüdistuste põhjal Chagnoni tegevuse uurimiseks pikalt kestnud absurdse juurdluse Ameerika Antropoloogia Assotsiatsiooni (AAA) poolt.¹¹ Oma retoorikas ei pörka need autorid isegi tagasi võrdlemaks Chagnoni kurikuulsa

⁴ P. Tierney. *Darkness in El Dorado: How scientists and journalists devastated the Amazon*. Norton, New York, 2001.

⁵ <http://www.nytimes.com/books/00/11/12/reviews/001112.12horgant.html>

⁶ http://www.newyorker.com/archive/2000/10/09/2000_10_09_050_TNY_LIBRY_000021871

⁷ <http://www.theguardian.com/world/2000/sep/23/paulbrown>

⁸ M. Gladwell. *The tipping point. How little things can make a big difference*, 1st ed. Little, Brown, Boston, 2000.

⁹ N. A. Chagnon. *Noble savages. My life among two dangerous tribes--the Yanamamo and the anthropologists*. Simon & Schuster. New York, 2013.

¹⁰ <http://blogs.scientificamerican.com/cross-check/2013/02/18/the-weird-irony-at-the-heart-of-the-napoleon-chagnon-affair>

¹¹ http://anthroniche.com/darkness_documents/0055.htm. AAA on üldse olnud varmas hukka mõistma. Nt. kui Derek Freeman avaldas raamatu, milles ta kritiseeris Margaret Meadi: D. Freeman. *Margaret Mead and Samoa. The making and unmaking of an anthropological myth*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1983), siis võttis AAA vastu resolutsiooni, mis ütleb, et see raamat on „halvasti kirjutatud, ebateaduslik, vastutustundetud ja eksitav”. (<http://www.nytimes.com/2001/08/05/world/derek-freeman-who-challenged-margaret-mead-on-samoa-dies-at-84.html>) AAA võttis vastu ka resolutsiooni, milles mõistetakse hukka sotsiobioloogia. Koosolekul, kus see resolutsioon vastu võeti, tõsis just Margaret Mead püsti ja kaitses sotsiobioloogia õigust olemasolule ning oli vastu raamatupõletamise õhkkonnale, mis valitseb AAA-s. – E. O. Wilson. *Naturalist*, Island Press for Shearwater Books Washington, D.C., 1994), lk. 331.

SS-hapsturmführer Josef Mengelega. Alice Dreger, kes on bioetika professor Northwesterni ülikoolis, pühendas mitu aastat Chagnoni juhtumi sõltumatuks uurimiseks ja jõudis järeldusele, et tegemist on professionaalse organisatsiooni AAA täieliku moraalse läbikukkumisega, sest emaorganisatsioon ei suutnud kaitsta ühte oma lugupeetud liiget ja antropoloogiat tervikuna alusetute ja sensatsiooniliste süüdistuste eest, mille tõepõhja oleks Interneti ajastul olnud võimalik kontrollida 24 tunni, mitte aga aastaid kestnud nõiaprotsessi käigus.¹² Hea oleks, kui see õpetlik lugu oleks hoiatuseks Eesti akadeemilistele organisatsioonidele ja eriti ajakirjandusele (kaasa arvatud kultuurileht Sirp). Samas näitab see seda, kui kaitsetu on akadeemiline maailm šarlatanide ja karjeristide räigete süüdistuste vastu, eriti siis, kui ajakirjanikud sellele kaasa aitavad, seejuures muidugi üldisele sõnavabadusele apelleerides.¹³

Mis sõda see on, millest Chagnoni tagakiusamine on vaid üks väike lahing? Nagu ususõdade puhul ikka, käib võitlus tõe pärast. Tõde sellest, milline on inimese loomus. Muidugi on „õilsa metslase” kujutluspildi põrmustamine vaid üks Chagnoni pattudest. Olulisem on see arusaam, kust saavad hädad alguse, kas ühiskonnast või inimesest endast. Tõsise teadlasena fikseeris ja korjas Chagnon yanomamõdelt kõike, muu seas ka geeniproove, et teada saada, kes nad on ja kust nad tulevad.¹⁴ Külalised eristusid üksteisest geneetiliselt ja nende omavahe-line geneetiline sarnasus peegeldas küllaltki hästi nende ajalugu. Nii väikestes ja isoleeritud kogukondades pole ka võimatu, et kui agressiivsemad mehed on edukamad järglaste saamisel, siis kokku vaid ligi 20 000 inimese suuruses populatsioonis hakkavad geenid, mis teevad inimese järeleandlikuks ja leplikuks, jääma vähemusse.¹⁵ Tormakad evolutsioonilise lähenemise pooldajad näevad selles võimalust, kuidas geenitriiv võib kultiveerida sõjakuse ja agressiivsuse geene, millest Chagnon pole ise kunagi kõnelenud. Ühesõnaga võitlus käib selle üle, kas inimese bioloogial võib olla mingi osa inimühiskonna arengus või mitte.

Ühe väga hääleka rühmituse arvates saab seletada seda, mis on ühiskonnas head või halba, ainult majanduslike, sotsiaalsete või kultuuriliste protsesside abil – kõik, kes julgevad väita, et mingid asjad on inimesel luus, lihas ja veres (ühesõnaga geenides), on äraostetavad renegaadid, kes teenivad suur korporatsioonide huve. Selle sõjaka rühmituse kõige elokvent-

¹² A. Dreger. *Darkness's descent on the American Anthropological Association: A cautionary tale.* – *Human Nature. An interdisciplinary biosocial perspective*, 2011, 22, no. 3.

¹³ Chagnoni hoolikalt konstrueeritud pilt yanomamõdest pole midagi erakordset. Suures pildis on väikeste hõimude elukorraldus üle kogu maailma üsna ühesugune. Jared Diamondi raamat näitab, et selline maailm üldiselt oligi enne eilset päeva: J. M. Diamond. *The world until yesterday. What can we learn from traditional societies?* Viking, New York, 2012). Ettekujutus, et vägivald inimkonna ajaloo muudku kasvab, on ilmselt tunnetuslik viga. Nii uskumatu, kui see ka esimesel pilgul ei tundu, siis praegune hetk on kõige rahumeelsem inimkonna ajaloo. Tõenäosus, et inimelu katkeb vägivaldselt vereohvri, piinamise, mõrva, sõja või terrorismi tulemusel, pole kunagi nii väike olnud kui nüüd ja praegu. S. Pinker. *The better angels of our nature. Why violence has declined?* Viking, New York, 2011.

¹⁴ S. R. Williams, N. A. Chagnon, and R. S. Spielman. *Nuclear and mitochondrial genetic variation in the Yanomamo. A test case for ancient DNA studies of prehistoric populations.* – *American Journal of Physical Anthropology* 2002, 117, nr. 3.

¹⁵ Selline valikumehhanism pole üldse võimatu. Maailm sai alles 1999. aastal teada ühest kõige märkimisväärsimast eksperimentist (S. R. Williams, N. A. Chagnon, and R. S. Spielman. *Nuclear and mitochondrial genetic variation in the Yanomamo. A test case for ancient DNA studies of prehistoric populations.* – *American Journal of Physical Anthropology* 2002, 117, nr. 3), mille võttis ette väljapaistev vene geneetik Dmitri Beljajev (1917–1985). Paarkümmend aastat järjest valis ta metsikute hõberabaste seast välja inimese suhtes sõbralikke isendeid, lastes neil saada omavahel järglasi. Paarikümne põlvkonna järel sai ta mitte üksnes iseloomult, vaid ka väliselt sülekoera. Koos väiksemat agressiivsust põhjustavate geenidega tulid kaasa ka mitmed ootamatud muutused rebaste välisuses: koon muutus lühemaks, karv täpiliseks ja saba keerdus rõngasse: L. N. Trut. *Early canid domestication. The farm-fox experiment.* – *American Scientist* 1999, 87, nr. 2. Pole üldse välistatud, et inimene ise on aja jooksul läbi teinud sarnase kodustamise. Sellest ja vene hõberabaste eksperimentist kirjutavad väga haaravalt Brian Hare ja Vanessa Woods: *The Genius of Dogs. How dogs are smarter than you think* (2013).

semad eestkõnelejad on või olid Stephen Jay Gould (1941–2002), Richard Lewontin (sünd. 1929), Leon Kamin (sünd. 1929) ja Steven Rose (sünd. 1938). Iseloomulik on selle rühmituse manifesti pealkiri – mitte meie geenides!¹⁶ Kui mitte geenides, siis milles? Loomulikult kasvatuses ja kultuuris, nagu arvavad paljud avalikkuse tähelepanu pälvinud psühholoogid.¹⁷ Vastaspool, kelle vastu see rünnak oli suunatud, nimetas seda sotsiaalteaduste standardmudeliks (*standard social science model*), mille kohaselt inimese mõistus on universaalne seade, mis täielikult programmeeritakse kultuuri poolt.¹⁸ Seega aju kui bioloogilise organi areng seiskub ja edaspidi on inimese käitumine ja teadvuse põhjused ainult sotsiaalsed või kultuurilised. Kultuuris ilmnevaid asju (sealhulgas inimese käitumist) tuleb seletada selle kaudu, kuidas nad on sotsiaalselt konstrueeritud ja kultuuri poolt määratletud (kultuuriline määratletus e. determinism).

Selle agressiivse ja ennast vasakpoolseks nimetava rühmituse peamised vaenlased on sotsiobioloogia ja evolutsioonipsühholoogia. Sotsiobioloogia mõiste tõi käibele Edward Osborn Wilson (sünd. 1929) oma suurt tähelepanu pälvinud raamatu pealkirjas.¹⁹ Wilson, keda paljud peavad üheks kõige targemaks bioloogiks üldse, on maailma suurimaid sipelgakeksperthe, kes ise on avastanud ja kirjeldanud üle 300 uue liigi. Tema arvates algas planeedi maa sotsiaalne hõlvamine sipelgate ja termitide poolt, mille viis lõpule inimene.²⁰ Vaimukas on Wilsoni tähelepanek: „Karl Marx oli õigus – sotsialism töötab; viga on selles, et ta valis vale liigi.”²¹ Sotsiobioloogia kande mõte on selles, et ühiskond ja sotsiaalne käitumine saavad alguse juba enne inimese ilmumist. See on vähemalt osaliselt looduslik valik, mis avaldab survet inimese käitumisele, soosides edukaid sotsiaalse käitumise vorme. William Hamilton tõi geneetikasse kaasuva kohasuse (*inclusive fitness*) idee, mille kohaselt just väikestes isoleeritud kogukondades võib altruism osutada otstarbekaks organismi geenide edasikandmisel.²² Ühiskond ei pea tingimata looma vastastikust abistamist ja headust, vaid altruism võib olla otstarbekas ka iseka geeni seisukohalt vaadates: altruism aitab organismil paremini levitada oma geene. Lisaks võib geneetiline triiv anda eelise neile, kelle puhul kõne mõistmise ja loomisega seotud ajuosad on paremini arenenud.²³ Näiteks 17. sajandi Inglismaa testamentide analüüs näitas, et rikkad pärandajad ei olnud mitte üksnes parema kirjaoskusega, vaid neil oli ka kaks korda rohkem järeltulijaid kui suhteliselt vaestel.²⁴ Seega juba ainuüksi demograafilistel põhjustel on igas järgmises põlvkonnas veidi suurem kirjaoskajate suhtarv. Edward Wilsoni arvates saab ühiskonna ja kultuuri areng toimuda vaid koos bioloogilise arenguga,²⁵ mis on iseendast väga lihtne ja ilmselt isegi paratamatu mõte.

¹⁶ R. C. Lewontin, S. P. R. Rose, L. J. Kamin. *Not in our genes. Biology, ideology and human nature*, 1st ed. Pantheon Books, New York, 1984.

¹⁷ R. E. Nisbett. *Intelligence and how to get it: Why schools and cultures count*, 1st ed. W. W. Norton & Co. New York, 2009.

¹⁸ J. H. Barkow. *Leda cosmides, and John Tooby. The adapted min. Evolutionary psychology and the generation of culture*. Oxford University Press, New York, 1992.

¹⁹ E. O. Wilson. *Sociobiology. The new synthesis*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1975.

²⁰ *The social conquest of earth*, 1st ed. Liveright Pub. Corporation New York, 2012.

²¹ <http://www.goodreads.com/quotes/266097-karl-marx-was-right-socialism-works-it-is-just-that>

²² U. C. a O. Segerstråle. *Nature's oracle: The life and work of W. D. Hamilton*, 1st ed. Oxford University Press, Oxford, U.K, 2013.

²³ Vähemalt ühe keelega seotud geeni FOXP2 kohta on kindlalt teada, et see on olnud tugeva valiku märklaauaks: W. Enard *et al.*. *Molecular evolution of Foxp2, a gene involved in speech and language*. – *Nature* 2002, 418, nr. 6900.

²⁴ G. Clark. *A farewell to alms. A brief economic history of the world. The Princeton Economic History of the Western World*. Princeton University Press, Princeton, 2007, lk. 184

²⁵ C. J. Lumsden and Edward O. Wilson. *Genes, mind, and culture. The coevolutionary process*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1981.

Sotsiobioloogia lähimaks sugulaseks on evolutsioonipsühholoogia, mis seab enda eesmärgiks seletada inimese käitumist ja muid vaimuelu avaldusi evolutsiooni vaatenurgast lähtudes. Järelikult tuleb mingi psühholoogilise iseärasuse mõistmiseks välja nuputada, kuidas looduslik või seksuaalne valik on seda mõjutanud. Siinkirjutajad teavad oma kogemusest, et evolutsioonilise seletuse leidmine mingile tuntud psühholoogilisele omadusele garanteerib peaaegu automaatselt suure publikumenu.²⁶ Mitmed asjad, mida inimesed oma käitumises demonstreerivad, on kõige paremini seletatavad evolutsiooniliste põhjustega. Näiteks, miks paljud kardavad ämblikke, on seletatav sellega, et kunagi ammu oli mürgihammustustest põhjustatud surmajuhtumite arv väga suur²⁷ ja ellu jäid need, kes oskasid neid karta.²⁸ Nii säilisid geenid, mis põhjustavad ämblike ja madude hirmu.²⁹

Kuid ämblikehirmust rohkem köidavad meeli veidrad seigad inimese sugulises käitumises.³⁰ Näiteks, millest sõltub see, kas välisele meeldivusele pannakse suuremat või väiksemat rõhku? On andmed, mis näitavad, et nendes paikades, kus inimese organismis on suurem arv patogeene,³¹ pööratakse füüsilisele ilule palju rohkem tähelepanu kui nendes paikades, kus patogeenide esinemissagedus on suhteliselt madal.³² Seega võib füüsiline ilu olla kõigele muule lisaks ka märk tervisest, millest on kindlasti kasu järglaste soetamisel.

Ilmselt on palju selliseid asju, mis on lihtsalt evolutsiooni kõrvalprodukt ja mille puhul pole põhjust otstarvet otsida. Kuid evolutsioonipsühholoogia ja sotsiobioloogia puudused ja haavatavus ei tõesta mitte mingil juhul ka seda, et paljudel seikadel inimese käitumises või harjumustes ei ole bioloogilist tagamaad.

Kui nüüd tagasi tulla Eesti juurde, siis on meie kultuurihuvide horisont olnud üsna ahenenud, et midagi üldse konflikti moodi saaks tekkida. Üks siinkirjutajatest sattus noorena lugema Peter Medawari (1915–1987) raamatut „Progressi lootus”.³³ Iseka geeni leiutaja Richard Dawkins on nimetanud Medawari kõige taibukamaks (*wittiest*) kõigist talle teada olevatest teadlastest. Lisaks sellele, et Medawar oli kultuuriinimene, sai ta ka 1960. aastal Nobeli meditsiinipremia oma immunoloogialaste tööde eest. Selles raamatus on mitmeid nauditavaid kohti, kuid ühele meie raamatariiulis olevale eksemplarile on mitu joont alla veetud. Jutt käis sellest, et Inglise ülikoolid, eriti aga Oxford ja Cambridge, toodavad suures koguses väljapaistvate võimete, erakordse sõnaosavusega ja muidu briljantseid vilistlasi, kes aga ei suuda mitte midagi saavutada. Ühe põhjusena nägi Medawar seda, et inglaste rahvuskangelaseks on literaat, mitte teadlane: „Ei saa eeldada, et iga teadlane peaks heaks kiitma

²⁶ D. P. Schmitt *et al.* Why can't a man be more like a woman? Sex differences in big five personality traits across 55 cultures. – *Journal of Personality and Social Psychology* 2008, 94, nr. 1.

²⁷ J. Diamond. *The world until yesterday. What can we learn from traditional Societies?* Penguin Group, USA, 2012.

²⁸ A. B. M. Gerdes, G. Uhl, G. W. Alpers. Spiders are special. fear and disgust evoked by pictures of arthropod. – *Evolution and Human Behavior* 2009. 30, nr. 1.

²⁹ A. Öhman, S. Mineka. Fears, phobias, and preparedness. Toward an evolved module of fear and fear learning. – *Psychological Review* 2001, 108, nr. 3.

³⁰ D. P. Schmitt. Fundamentals of human mating strategies. – *The handbook of evolutionary psychology*, ed. D. M. Buss (Hoboken, ohn Wiley & Sons, New Jersey, 2005). Kuna T. Niit ja K. Liik aitavad D. Buss'il [D. M. Buss *et al.*, International preferences in selecting mates. A study of 37 cultures. – *Journal of cross-cultural psychology*, 21, nr. 1 (1990)] ja meie David Schmitt'il korjata andmeid [D.P. Schmitt *et al.*. Universal sex differences in the desire for sexual variety. Tests from 52 Nations, 6 Continents and 13 islands. – *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 85(1), Jul. 2003, lk. 85–104].

³¹ Asjatundlik lugeja tunneb ära selle töö inspiratsiooni allika, milleks on William Hamiltoni ja tema õpilase artikkel, kus on näidatud, et mida kirjuma ja eredama sulestikuga on lind, seda rohkem on tal patogeene: W. D. Hamilton and M. Zuk. Heritable true fitness and bright birds: A role for parasites. – *Science* 1982, 218, nr. 4570. Google Scholar'i andmetel on seda tööd viidatud 2584 korral (25. august 2013).

³² S. W. Gangestad, D. M. Buss. Pathogen prevalence and human mate preference. – *Ethology and Sociobiology* 1993, 14, nr. 2.

³³ P. B. Medawar. *The hope of progress.* Methuen, London, 1972.

laialt levinud arvamuse, et igasugune kirjatöö, isegi kui selle maht ei ületa reklaamteksti või arvustuse oma, kõnelemata doktoriväitekirjast teemal „D. H. Lawrence'i vähetuntud pesumajaarved”, on oma olemuselt täiuslikum mis tahes teadustööst.” (Medawar, 1972, lk. 134)³⁴ Kuidas see mõte ja eriti sõnastus ühele meist meeldis! Igal avanenud võimalusel tekkis tahtmine visata veidi nalja kodukootud intellektuaalide ja literaatide üle. Veidi kaheldes selles, kas Eesti humanitaarid on endale seadnud piisavalt kõrgeid eesmärke, sai kokku pandud selline lause: „Tasuks veel kord mõelda, kas ikkagi on nii erutav teada saada, mida mujal maailmas tundmatu poetess kirjutas oma noorpõlves päevaraamatusse või kui ilusa kõvera joonistavad välja Eesti Vabariigi ekspordi mahud eelmise sajandi 30ndatel aastatel, kui nad korralikult kanda tabelisse.”³⁵ Veider on, et sõltumata sellest, milline on tegelik olukord, näib ikka mõnelele humanitaaridele, et neid Eestis pidevalt ahistatakse. Isegi kui näidata põlatud numeroloogiat appi võttes, et Eesti humanitaaride panus maailma teadusesse on juba praegu suurem kui füüsikutel ja keemikutel, siis ei saada sellest lihtsalt aru.³⁶ See meenutab väga kahekümne aasta tagust kõnekoosolekut Tartu Ülikooli aulas, mis oli kokku kutsutud selle pärast, et humanitaaridele tundus, et nad jäävad teadusrahast ilma. Jutud puudust ja nalga kannatavatest humanitaaridest on visad kaduma. Selle koosoleku deviisiks oli „Rahvuslik identiteet on ohus!”. 1993. aasta 23. märtsi Postimees kaebles, et ohus on riiklus ja selle kaitsmiseks lööb filosoofiateaduskond ülikoolist lahu. Tegelikult oli kogunemise mõte selles, et Eesti Teadusfond, mille esimeheks oli Peeter Saari, tahtis humanitaarteadlasi finantseerida kolmandiku võrra rohkem, kui nad olid julgenud küsida. Peeter Saari lõpetas oma esinemise tõelise klassikaga, öeldes, et humanitaarid meenutavad talle tema merisiga, kes ei saa aru, kui väga kodused teda armastavad, ja tõrgub igaks juhuks ka paremaid palasid vastu võtmast, vastates armastusavaldustele kallalekargamise ja üldise umbusuga.³⁷

Kultuuri determinism

Sotsiaalteaduste standardmudeli järgi oleks pealkiri „Kultuur ja isiksus” üsna sisutühi. Selle vaate pooldajate kohaselt ei ole inimest võimalik defineerida väljaspool kultuuri ja ühiskonda. Järelikult põhjustab kultuur iga nähtuse, mida oskaksime isiksusega seostada. Kuid selleks, et rääkida mingi asja mõjust teisele, peaks ta seisma mõjutatavast lahus. Pealegi oleks alusetu optimism väita asju, mis on paratamatud ja möödapääsmatud. Natuke meenutab see näidet vanast keemiaõpikust, kus autorid hirmutasid õpilasi koleda näitega, mis juhtuks siis, kui looduses ei oleks hapnikku. Esimene hirmus tagajärg oleks see, et puulehed ei oleks rohelised!

Loomulikult on inimeseks saamine võimalik vaid kultuuris. Mõnikord teeb juhus karme katseid ja selle tulemusel teame, milline näib keelekeskkonnast välja jäetud laps, kes on loomade keskel üles kasvanud.³⁸ Muidugi ei oska ja ei õpi metsikud lapsed kõnelema ning neile on raske õpetada tsiviliseeritud kombeid. Samuti pole sügavat mõtet nimetada kultuuriks seda, mis on igal pool täpselt ühtemoodi. Näiteks vaba sõnaassotsiatsiooni testis vastab inglane sõnale *chair* kõige sagedamini sõnaga *table* ja eestlane sõnale *tool* sõnaga *laud*. Kultuuri mõjust saaks rääkida siis, kui näiteks soomlased vastaksid sõnale *tuoli* esimese pähe tuleva sõnaga, mis ei ole *pöytä*. Või veel üheks näiteks on eesti keele emotsioone väljendavad sõnad, mis on kindlasti erinevad emotsioonidele osundavatest sõnadest jaapani või inglise keeles. Kuid pole

³⁴ *This widely prevalent opinion that almost any literary work, even if it amounts to no more than writing advertising copy or a book review, not to mention that PhD. thesis on 'Some little known laundry bills of D. H. Lawrence' is intrinsically superior to almost any scientific activity is not one with which a scientist can be expected to sympathize.*

³⁵ <http://arvamus.postimees.ee/974950/juri-allik-humanitaaride-halin-ja-raev>

³⁶ <http://arvamus.postimees.ee/974950/juri-allik-humanitaaride-halin-ja-raev>

³⁷ Postimees 26.03.1993.

³⁸ M. Newton. *Savage girls and wild boys. A history of feral children.* Faber and Faber, London, 2002.

kuigi kindlaid tõendeid, et emotsioonide semantiline ruum oleks eri keeltes märkimisväärselt erinev.³⁹ Tuleb meeles pidada, et kultuuri määrava mõju näitamiseks on tarvis muutlikkust. Selle kohta, mis on alati ühte moodi, ei saa kõnelda, et mingi jõud teda määraks.

Heaks kultuurideterminismi mudeliks on kindlasti see, mida tavaliselt kutsutakse Sapir-Whorfi hüpoteesi tugevaks versiooniks. Tänu Urmas Sutropi tänuväärsele tegutsemisele on mõlema keeleteadlaste tööd eesti keeles saadaval.⁴⁰ Nii Edward Sapir kui ka tema õpilane Benjamin Lee Whorf kogusid näiteid selle kohta, kuidas keel määrab ära, mismoodi inimene ümbritsevat maailma mõistab. Ent lugedes tähelepanelikult originaale, on selge, et Sapir-Whorfi hüpoteesi tugev versioon on pigem selle järgijate soovmõtlemine kui see, mida need kaks keeleteadlast (eriti Sapir) tegelikult arvasid. Hüpoteesi tugevas versioonis väidetakse, et keel määrab ära, kuidas inimene tunnetab ümbritsevat maailma. Võib öelda, et inimene tajub ja mõtleb ümbritsevat maailma nii, nagu seda keel ette ütleb. Näiteks, kui mingis keeles puudub sõna, mis osutab sinisele värvile, siis inimesed, kes ainult seda keelt kõnelevad, on sinise värvi suhtes pimedad. Ühesõnaga, keele relatiivsuse hüpotees ütleb, et inimene saab tunnetada (näha, tajuda, mõelda, mäletada jne.) vaid seda, mille kohta on keeles sõna, mis sellele osutab.

Ühena esimestest langes sellesse lihtsasse lõksu neljakordne Inglise peaminister William Gladstone (1809–1898), kes oli ka hea antiigitudja. Ta pani tähele, et Homerose tekstides ei mainita kordagi sinist värvi, ja tegi selle põhjal loogilise järelduse, et selle aja inimesed olid värvipimedad.⁴¹ See lihtne ja atraktiivne seletus ei pidanud kaua vastu, sest psühholoogid ja antropoloogid võtsid värvinägemise testid kaasa välitöödele, et välja selgitada üsna ootuspärane tõde: värve eristatakse ja osatakse silditada sõltumata sellest, kas mõnes keeles üldse puuduvad värvisõnad, nagu näiteks pirahã ja warlpiri keeles⁴², või neid on oluliselt vähem kui näiteks eesti ja inglise keeles.⁴³ Selliste keelte kõnelejad eristavad ja nimetavad värve sama edukalt kui need, kelle keeles on rikkalik värvinimede sõnavara. Seega, keelelise range determinismi mudel $a \rightarrow b$ („kui a , siis b ”) ei pidanud ilmselt paika ning nii hakati kõnelema „pehmematest” variantidest, mis ei ole enam nii dramaatilised. Uurijatel, nagu ka igal teisel inimesel, on kalduvus lihtsate mõtlemisstrateegiade poole. Palju mugavam oleks opereerida mudeliga $a \rightarrow b$, mis on universaalselt kehtiv. Juhul kui väide „keel määrab ära mõtlemise” ei ole universaalselt õige, siis tundub, et nende vähete tingimuste otsimine, kus see väide võiks kehtida, ei ole eriti viljakas tegevus.⁴⁴ Järelikult on inimesed palju rohkem hädas pooltõdede („tavaliselt on inimese ühel käel viis sõrme”) kui täistõega („igal inimesel on viis sõrme”).⁴⁵ Seega tundub üldisest reeglist üksikute erandite otsimine mitte väga mõttekas tegevus. Üks

³⁹ J. Allik. Eesti keele emotsioone väljendava sõnavara tähendus. – Keel ja Kirjandus 1996, 39, nr. 1–2; J. Allik, A. Realo. Emotional experience and its relation to the five-factor model in Estonian. – Journal of Personality 1997, 65, nr. 3.

⁴⁰ E. Sapir. Keel. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2009; B. L. Whorf. Keel, mõtlemine ning tegelikkus. Avatud Eesti Raamat, Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2010.

⁴¹ J. Allik. Maailm keelepeeglis. – Akadeemia 2011, 23, nr. 4; Värvitaju, värvinimetused ja värvisümbolika. – Looming 1982, nr. 3; G. Deutscher. Through the language glass: why the world looks different in other languages. Arrow Books, London, 2010.

⁴² T. Regier, P. Kay, N. Khetarpal. Color naming and the shape of color space. – Language 2009, 85, nr. 4.

⁴³ U. Sutrop. Ülevaade Berliini ja Kay põhivärvinimede teooriast. – Värvinimede raamat, ed. M. Uusküla, U. Sutrop. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2011.

⁴⁴ J. Allik, A. Realo, R. R. McCrae. Universality of the five-factor model of personality. – Personality disorders and the five-factor model of personality, ed. T. A. Widiger, P. T. Costa. American Psychological Association, Washington, D.C., 2013.

⁴⁵ Võiks arvata, et väide „inimese käel on viis sõrme” on universaalne. Tegelikult on kuuenda sõrme või/ja varba esinemine üsna tavaline. Näiteks eurooplaste seas tuleb seda ette ühel juhul kolmest tuhandest ja aafriklastel koguni ühel juhul kolmesajast. Kuigi dublikaat võib olla igast sõrmest, on Euroopas selleks tavaliselt põial, Aafrikas aga väike sõrm. A. M. Leroi. Mutants. On the form, varieties and errors of the human body. Harper Perennial, London, 2005.

põhjus, miks universaalselt kehtivast mudelist püütakse kinni hoida, on veel see, et valitseb põhjendamatu kartus. Arvatakse, et kui mingi üks mudel ei ole universaalselt kehtiv, siis see tähendab automaatselt mingi teise konkureeriva mudeli universaalsust. Eriti suur oht tundub olevat selles, et kultuurilise determinismi langemise korral saab kohe võidu näiteks bioloogiline determinism. Maailm, kus ühel nähtusel on mitu põhjust, on raskemini mõistetav.

Ühe väga mõistliku skeemi keele ja tunnetuse omavahelistest seostest pakkus välja Guy Deutscher oma raamatus „Maailm keelepeeglis”.⁴⁶ Ta nimetab seda Jakobson-Boasi printsiibiks. Iga keel kaardistab maailma veidi erinevalt sõltuvalt sellest, milliste omaduste ja seisundite kujutamine keeles on kohustuslik. Eesti keele kõneleja üks kõige tüüpilisemaid vigu, näiteks inglise või ka vene keeles, on eksimine osundatava inimese sooga. Kui eesti keele kõneleja tahab keelde panna nähtud situatsiooni, siis ta ütleb „naaber lõi palli”. Erinevalt paljude teiste keelte kõnelejatest ei pea eestlane pead vaevama küsimusega, kas lööja oli mees või naine. Näiteks vene keele kõneleja peab aga esmalt kindlaks tegema, kas naaber oli mees (*coceд*) või naine (*coceдka*). Deutscher toob oma raamatus hämmastavaid näiteid kohustuslike omaduste kohta, mida kõneleja peab kindlaks määrama, et ümbritsevast maailmast üldse kõnelda saaks. Näiteks umbes 2500 kõnelejaga matsese keeles tuleb teada, millal mingi sündmus toimus. Kui keegi lõi palli, siis on oluline teada, kas see toimus hiljuti (nii umbes kuu aja jooksul), viimase paarikümne aasta jooksul või väga ammu, aegade hämaruses.

Nagu on hästi teada, ei tee grammatilise soo puudumine eestlasi päris pimedaks sooliste erinevuste suhtes. Maastikul võib ilma täpse kaardita päris hästi navigeerida, kuigi mõnda kohta ei pruugigi jõuda, kui pole aluseks kaarti. Jakobson-Boasi põhimõte ütleb, et keel juhib inimest märkama ja arvestama asju, mis ilma selleta oleksid võinud jääda tähelepanuta. Kuid selline juhtimine ei ole kindlasti keelevangis olemine, nagu eeldab keelerelatiivsuse hüpoteesi range versioon. Lisaks rangele determinismile võib keele ja mõtlemise (üldisemalt tunnetuse) vahel olla teisigi huvitavaid suhteid. Näiteks maailma kaardistamine keha kesksete koordinaatide järgi tundub olevat paratamatu kõigile maailma keeltele. Raske on mõelda keelt, mis saaks hakkama ilma *vasaku* ja *parema* mõisteta. Kuid Austraalia põliselanike gugu-yimidhirri keeles ei saa kõnelda asjade asukohast keha koordinaatide abil. Selles keeles pole vasakut ega paremat kätt või jalga. Gugu-yimidhirri keeles kõnelejad peavad olema kogu aeg teadlikud ilmakaartest, sest ainus viis, kuidas teha vahet kätel või jalgadel, on ütelda, kumb neist on näiteks põhja või lõuna suunas. Kui eesti või inglise keele kõneleja end kohapeal keerutab, siis vasak ei muutu paremaks. Gugu-yimidhirri keeles muutub käsi või jalg iga pöördega vaheldumisi kord lõuna, kord põhja käeks või jalaks.⁴⁷

Seega pole kuigi palju neid, kes julgeksid alla kirjutada keelevangla teooriale. See aga ei pruugi vähendada nende hulka, kes on valmis siiralt toetama kultuurivangla doktriini, eriti seal, kus see tundub olevat vähemalt esimesel pilgul usutav.

Kas inimene on oma kultuuri nägu

Sõnal „isiksus” (*personality*) on mitmeid tähendusi. Ka inglise kirja- ja kõnekeelde tuli see sõna suhteliselt hilja. Kui Google'i raamatutearhiivist (<http://books.google.com/ngrams>) järele vaadata, siis enne 1850. aastat kasutati seda sõna väga harva. Põhiline sõna oli karakter (*character*), mis viitas millelegi sellisele, mida annab kasvatada ja arendada. Tavakõnes on isiksus soovitatav omadus, mis mõnel inimesel on ja võib mõnel teisel puududa või olla väiksemas koguses. Enamike uurijate arvates ei saa aga isiksust erinevates kogustes olla. Mingi komplekt

⁴⁶ G. Deutscher. *Through the language glass. Why the world looks different in other languages.* Arrow Books, London, 2010. Samuti ülevaade: J. Allik. *Maailm keelepeeglis.* – Akadeemia 2011, nr. 23, 4.

⁴⁷ *Ibid.*

omadusi rakendub kõigile inimestele, kuid rakenduvad omadused on väljendunud erineval astmel. Näiteks mõni inimene muretseb igas olukorras selle üle, mis võib juhtuda, mõeldes pidevalt halbadele asjadele, mis tema või tema lähedastega võib ette tulla. On inimesi, kes on kestvalt rõõmsad, naeravad palju ning on enamiku ajast heas tujus. Meile meeldivad inimesed, kes on kohusetundlikud ja peavad kinni antud lubadustest. Inimesed erinevad üksteisest veel näiteks selle poolest, kas nad on valmis katsetama uute ideede ja toitudega või on nad konservatiivsed ning meelsamini jääksid selle juurde, mis on neile hea ja tuttav. Ühesõnaga: muretsemine, rõõmsameelsus, leplikkus, kohusetunne ja avatus iseloomustavad kõiki inimesi. Erinevused on vaid selles, millisel määral või astmel on keegi mures, rõõmus, leplik, kohusetundlik ja avatud.

Keeles on spetsiaalsed sõnad, mis neid mõtlemise, tundmise või tegutsemise kalduvusi kirjeldavad. Näiteks, kui me üritame kirjeldada mõnd tuttavat inimest, võime kasutada tema iseloomustamiseks mitmeid selle tarbeks loodud omadussõnu: *rõõmsameelne, murelik, kohusetundlik, lohakas, tavapärane, uuenduslik* jne. Selliseid isiksuse omadustele osundavaid sõnu on keeles suur hulk. Näiteks inglise keeles on vähemalt 4504 sõna, mis ühemõtteliselt kirjeldavad isiksuseomadusi.⁴⁸ Vaatamata sõnade suurele hulgale kasutavad inimesed neid sõnu iseenda või kellegi tuttava kirjeldamiseks nii, nagu oleks tõeliselt sõltumatuid sõnu väga väike hulk. Kuna mitme erineva uurimistraditsiooni tulemused ühilduvad, siis on enamik psühholooge arvamusel, et isiksuse kirjeldamiseks kõige üldisemal tasandil piisab vaid viiest avarast isiksuseomadusest.⁴⁹ Kuigi väga palju vaieldakse just nimede üle, on saanud üldiseks tavaks nimetada neid seadumusi neurootilisuseks, ekstravertsuseks, avatuseks, sotsiaalsuseks ja meelekindluseks.⁵⁰ Seega mõeldakse isiksuse all inimese püsivaid seadumusi (kalduvusi või ka tendentse) teataval kindlal viisil mõelda, tunda või tegutseda.

Mitte kogu ajaloo vältel pole isiksust sellisel viisil mõistetud. Näiteks mõnede uurijate arvates tuleks vaimset võimekust (*tark/rumal*) samuti pidada isiksuseomaduseks. Mõnede arvates jääb isiksuse kirjeldamine poolikuks, kui sellest jätta välja füüsiline ligitõmbavus (*seksikas/mitteseksikas*). Kuigi laiendamisvõimalusi on teisigi, ei muuda see tuuma, mille osas on üsna hea üksmeel olemas.

Kui uuritava võrrandi üks pool – isiksus – on suhteliselt selge, siis palju ebamäärasem on see, kuidas piiritleda teist poolt – kultuuri. Definitsioonide uputusest meeldib meile kõige rohkem Juri Lotmani oma: kultuur on kogu mittepärilik informatsioon ja viisid, kuidas see on organiseeritud ja säilitatud.⁵¹ Lotmani määratluse teravmeelsus peitub selles, et kogu töö peavad ära tegema bioloogid. Kultuur on kõik see, mis jääb üle pärilikul viisil ühest põlvkonnast teise ülekantavast informatsioonist ja selle korrastamise ning säilitamise viisidest. Muidugi, selle definitsiooniga kaotab inimkultuur oma unikaalsuse, sest ka loomariigis on mitmeid oskusi ja harjumusi, mida hoitakse alles mitte geenide, vaid üksteiselt õppimise ja imiteerimise teel.

⁴⁸ G. W. Allport, H. S. Odbert. Trait-names. A psycho-lexical study. – Psychological Monographs 1936, nr. 47. Veel suurem hulk on inglise keeles sõnu (5226), mis annavad inimese iseloomule otsese hinnangu: *väärtuslik, vähetähtis, tühine, upsakas* jne. Kuna psühholooge huvitavad eelkõige kirjeldused, siis on hinnangud, nii palju kui üldse võimalik, kõrvale jäetud.

⁴⁹ L. R. Goldberg. The structure of phenotypic personality traits. – American Psychologist 1993, nr. 48.

⁵⁰ Inglise keeles *neuroticism, extraversion, openness, agreeableness* ja *conscientiousness*. Kui on raskusi meeldjätamisega, siis abistava vihje korras võib mainida, et esitähedte abil saab kokku panna isiksuseomaduste ookeani (*ocean*).

⁵¹ Muidugi ei ole Lotman selle definitsiooniga väga uuenduslik [J. Lotman. Stat' i po tipologii kul'tury /Lectures on typology of culture/ Tartu Riiklik Ülikool, Tartu, 1970, lk. 5–6]. Tegemist on pika traditsiooniga defineerida kultuuri superorgaanilise nähtusena viitega bioloogilisele päritavusele. Näiteks Ruth Benedict oma menukis „Kultuuri mustrid” defineerib samuti kultuuri eelkõige vastanduse kaudu bioloogilisele päritavusele: R. Benedict. Patterns of culture (with a new preface by Margaret Mead). Houghton Mifflin company. Boston, New York, 1959/1934, lk. 14.

Näiteks õpivad mõned linnuliigid laulmist teisi matkides, mille tulemusel tekivad kultuurile iseloomulikud lokaalsed linnulaulu „dialektid”.⁵² Erinevalt lindudest on šimpansid palju põhjalikumalt kultuurist läbi põimunud. Juba mõni aeg tagasi suutsid uurijad kindlaks teha vähemalt 39 käitumismustrit (tööriistade kasutamine, kurameerimine, vastastikune tervitamine jne.), mis eksisteerivad ühes koloonias, kuid puuduvad teistes.⁵³ Mõni neist õpitud oskustest, nagu näiteks kiviga pähklike purustamine, nõuab aastaid selle meisterlikuks omandamiseks.⁵⁴ Kuid kõige suurem erinevus inimese ja loomade kultuuride vahel sisaldub võimes talletada informatsiooni, mis on inimajaloo käigus pidevalt kasvanud.⁵⁵ Elektroonikaajastul on tänaseni kehtinud Moore'i seadus, mis ennustab, et mälukiipide maht kahekordistub iga 18 kuu tagant.

Kui meil on võrrandi kaks poolt – kultuur ja isiksus – defineeritud, siis võib hakata lähemalt vaatama, mis tehe nende vahele võiks sobida. Esimene arvestatav variant oli deterministlik seos. Analoogia põhjal keelega võib öelda, et isiksus on kultuurivangis. Selle vaate kohaselt on kõik ühte kultuuri kuuluvad inimesed omavahel sarnased ja olulised erinevused kahe inimese vahel tulenevad sellest, et nad on üles kasvanud erinevas kultuurikeskkonnas. Natuke üllatav, et seda „kultuur määrab isiksuse” teooriat propageerisid eelkõige antropoloog Franz Boasi (1858–1942) õpilased – sest Boas ise märkas pigem, et inimesed on igal pool ühesugused.⁵⁶ Seega jäi kultuurilise determinismi idee kanda peamiselt kolme naisantropoloogi, Margaret Meadi (1901–1978), Ruth Benedicti (1887–1948) ja Cora DuBois' (1903–1991) õlule. Paljudest võimalikest viidetest ehk kõige ilmekam on Ruth Benedicti kokkuvõtte tema ülipopulaarses raamatus „Kultuuri mustrid”: „Suurema osa inimeste käitumine, kes sünnivad mingisse ühiskonda, on dikteeritud selle ühiskonna poolt. [– – –] Enamik inimesi vormitakse nende kultuuri poolt pakutavasse vormi, sest nende lähteained on erakordselt paindlik. Nad on plastilised ühiskonna vormiva jõu suhtes, millesse nad on sündinud.”⁵⁷ Seega saab kultuuri mõju isiksusele kujutada kõige paremini vormi (matriitsi, šabloon) metafooriga. Inimese lähteained on plastiline, nagu näiteks savi, ja seepärast võtab ta ainult selle vormi, mis kultuur talle peale paneb. Benedict üritab vältida täielikku määratletust sellega, et kõneleb suurest või valdavast osast inimestest, kes sellisele vormimisele alluvad. Ta jätab väikese lõhe võimaliku „praagi” jaoks, kus valem „vorm ja plastiline aines” täiesti perfektselt ei toimi.

Kuna inimainesel oma vorm puudub, siis on kõik inimesed oma kultuuri nägu. Nii, nagu on erinevad kultuurid, on erinevad ka inimesed. Benedict toob oma raamatus kolm näidet. Uus-Mehhiko zunid on sügavalt religioossed ja rahumeelsed inimesed, kes üritavad luua omavahel, looduse ja jumalatega harmoonilisi suhteid. Flirtides Nietzschega, nimetab ta zunisid apolloonlikuks kultuuriks. Seevastu dobud, kes elavad Uus-Guineas, on peaaegu paranoilised, kahtlustades kõiki oma ümbruskonnas pahatahtlikkuses. Nad suhtuvad kõigesse suure umbusuga ega kaota hetkekski valvsust, et vastu seista ohtudele, mis neid iga nurga tagant ähvardavad. Kanada piiri ääres elavad kwakiutli indiaanlased on väga agressiivsed ja võitluslikud. Selleks, et ise suurena paista, võivad nad teha kõik, et teised näeksid välja võimalikult väikestena. Benedicti arvates on kwakiutlid tüüpilised dionüüsliku kultuuri esindajad.

Pole kahtlust, et need värvikad tüüpide kirjeldused paelusid sadu tuhandeid lugejaid. „Kultuuri mustrid” on üks enim müüdnud ja tõlgitud antropoloogi kirjutatud raamatuid üldse. Vaatamata kirjelduste ligitõmbavusele ei erine need siiski põhimõtteliselt näiteks sellest, kuidas Cornelius Tacitus kiitis germaanlasi selle eest, et nad ei mängi vabaduse mõistega

⁵² P. J. B. Slater. The Cultural Transmission of Bird Song – Trends in Ecology & Evolution 1986, 1, nr. 4.

⁵³ A. Whiten *et al.* Cultures in Chimpanzees. – Nature 1999, 399, nr. 6737.

⁵⁴ F. B. M. de Waal. The Ape and the Sushi Master. Cultural Reflections by a Primatologist, 1st ed. Basic Books, New York, 2001.

⁵⁵ I. Morris. The measure of civilization. How social development decides the fate of nations. Princeton University Press, Princeton, 2013.

⁵⁶ F. Boas. Primitiivne teadus. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2013/1938.

⁵⁷ R. Benedict. Patterns of culture (with a New Preface by Margaret Mead), lk. 254.

ega aja taga uuendusi oma elus. Selle asemel on nad ausad ja sirge seljaga, võitmaks endale pooldajaid ja hoidmaks oma maad ühtsena sõprade rõõmuks ja vaenlaste hirmuks.⁵⁸ Antropoloogide kirjeldused ei erinenud kuigi palju Tacituse, Plutarchose või teiste rändurite ja kroonikute anekdootidest. Kui jätta täpsustamata, millisele osale populatsioonist (99%, 75% või ainult 20%) välja pakutud rahvusliku iseloomu koondportree sobib, siis jääb lahtiseks, milline värvikas detail või karakter valida esindama kogu rahvast.

Eelnimetatud küsimusele pakkus mõistliku lahenduse välja Cora DuBois, kes võttis kasutusele moodisiksuse mõiste.⁵⁹ Statistikas tähendab mood kõige sagedamini esinevat väärtust. DuBois sai aru, et ühe kultuuri raames saab olla mitmeid erinevaid inimtüüpe, ja oletas, et just neist kõige sagedamini esinev on sobilik rahvuse tunnusmärgiks. See oli kahtlemata hea mõte, mis oluliselt edendas rahvusliku iseloomu uurimist. Rahvusliku iseloomu uurimine muutus populaarseks alaks, kus oma kätt proovisid võrdset antropoloogid ja psühholoogid, psühhoanalüütikutest kõnelemata.⁶⁰ Moodisiksuse kontseptsioon pakkus konkreetse juhise, mida uurija peaks tegema. Tuleb välja selgitada need isiksuseomadused või ka inimtüübid, mis vastavas inimrühmas on kõige sagedasemad. Ainus tõsine takistus oli, kuidas määrata kindlaks, milliseid isiksuseomadusi tasub mõõta ja kuidas nendest omadustest tekivad tüübid. Kui palju peaks olema erinevaid isiksusetüüpe, et oleks mõtet rääkida kõige sagedamini esinevast tüübist?

Rahvusliku iseloomu uurimine jõudis tupikusse eelkõige oma tüüpilise andmekogumise viisi tõttu.⁶¹ Uurijad jõudsid välitööd teha vaid ühes või äärmisel juhul kahes eksootilises paigas, võrreldes saadud andmeid nende enda kultuuriga, milleks oli kõige sagedamini USA, Kanada või Inglismaa. Ja seda isegi siis, kui uuritavaid omadusi määrati kindlaks „silma järgi”, mitte mingi standardse instrumendiga. Tänapäeval ei määra uuritava maa valikut mitte sisulised kaalutlused, vaid üliõpilaste päritolumaad. Kuna aasia (hiina, jaapani, korea, vietnami jt.) üliõpilased moodustavad tavalult suure protsendi Lääne ülikoolide õppuritest, siis on sageli kõige mugavam kasutada nende sidemeid lähtemaaga ka andmete kogumisel. Pole siis väga põhjust imestada, et algselt mõeldud universaalsed vastandused näiteks individualismi ja kollektivismi mõõtel on vargsi mandunud puhtalt geograafiliseks vastanduseks lääne ja ida vahel.⁶² Mitmed praeguse aja kõige populaarsemad psühholoogiateooriad tuginevad Põhja-Ameerika ja Aasia vastandusele. Arvatakse, et erinevalt individualistliku taustaga ameeriklastest on aasialastel eriline tung sellise fundamentaalse jõu suunas, mis inimesi omavahel seob ja ühendab.⁶³ Samuti on erinev see, et asiaadid konstrueerivad oma mina nii, et selles peegelduksid ka teised inimesed, samal ajal kui ameeriklased on egotsentrilised.⁶⁴ Lisaks on jaapanlaste, korealaste ja hiinlaste mõtlemine võrreldes eurooplastega vähem formaalloomiline, taludes rahulikumalt vastandite rahumeelset koosseksisteerimist.⁶⁵

⁵⁸ J. K. Glowa. The search for national identity in abstractions from historical images. A German example. – *Comparative Civilizations Review* 2011, nr. 64.

⁵⁹ C. DuBois. The people of alor. A social-psychological study of an East Indian island. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1944.

⁶⁰ Väga head ajaloolist ülevaadet pakub A. Inkeles. National character: A psycho-social perspective. Transaction Publishers, New Brunswick, 1997.

⁶¹ Hea ülevaate kultuuri ja isiksuse uurimise ajaloost annab üks selle võtmeosalisi Robert A. LeVine: R. A. Levine. Culture and personality studies, 1918–1960. Myth and history. – *Journal of Personality* 2001, nr. 69.

⁶² J. Allik, A. Realo. Individualism-collectivism and social capital. – *Journal of Cross-Cultural Psychology* 2004 35, nr. 1.

⁶³ H. R. Markus, S. Kitayama. Culture and the self-implications for cognition, emotion, and motivation. – *Psychological Review* 1991, 98, nr. 2; D. Oyserman, H. M. Coon, M. Kimmelman. Rethinking individualism and collectivism. Evaluation of theoretical assumptions and meta-analyses. – *Psychological Bulletin* 2002, 128, nr. 1.

⁶⁴ D. Oyserman, S. W. S. Lee. Does culture influence what and how we think? Effects of priming individualism and collectivism., 2008 *ibid.* 134, nr. 2.

⁶⁵ K. P. Peng, R. E. Nisbett. Culture, dialectics and reasoning about contradiction. – *American Psychologist* 1999, 54, nr. 9.

Jää hakkas liikuma alles pärast seda, kui psühholoogid õppisid konstrueerima usaldusväärseid isiksuse mõõdikuid. Esimene neist oli kindlasti Hans Jürgen Eysencki kolme avarat isiksuseomadust – psühhopaatiat, ekstravertsust ja neurootilisust – mõõtev instrument EPQ.⁶⁶ Selge ja loogilise mõtlemisega tehtud mõõdik pälvis suurt tähelepanu ja seda hakati tõlkima paljudesse keeltesse.⁶⁷ Mõne aja pärast olid saadavad andmed 38 eri riigist või territooriumilt.⁶⁸ Kindlasti on kõige edukam NEO-PI isiksuse küsimustik, mille loojateks olid Paul Costa ja Robert McCrae. Viit peamist isiksuseomadust mõõtva instrumendi esimene versioon ilmus 1985. aastal ja on seejärel läbi elanud mitmeid täiendusi, mis pole algset ideed kuigi palju moonutanud.⁶⁹ NEO-PI mõõdiku erinevaid versioone on tõlgitud paljudesse keeltesse ja juba 2002. aastal olid kogutud andmed 36 riigist või territooriumilt, teiste seas ka Eestist.⁷⁰ Tuginedes testi tõlkijate ja kasutajate võrgustikule, viis McCrae läbi uuringu 50 riigis (või territooriumil), kasutades NEO-PI parandatud variandi (NEO-PI-R) tõlget 27 eri keeles.⁷¹ Tänu oma väiksele küsimuste arvule on populaarne ka BFI (*Big Five Inventory*) küsimustik, mida kasutades õnnestus David Schmittil koguda andmeid 56 maailma eri paigast.⁷²

Kuidas mõõta kultuuri mõju isiksusele?

Alles siis, kui kogunes piisavalt palju andmeid eri kultuuridest, sai üldse võimalikuks arukalt kõnelda kultuuri mõjust. Näiteks oli reaalne võimalus, et kultuuri mõju isiksuseomadustele on tühine ja erinevused tekivad juhuslikest ja ilma süsteemita kõikumistest, millega pole kultuuril midagi pistmist. Kuid juba esimene pilk multikultuursetele andmetele näitas, et isiksuseomaduste geograafiline jaotus ei ole juhuslik ning selles võib tuvastada korrapära.⁷³ Leitud ruumiline muster leidis kinnitust ka järgmistes uuringutes.⁷⁴ Seega jaotuvad isiksuseomadused kindla geograafilise mustri järgi, mis teeb üldse võimalikuks, et üheks erinevuste põhjuseks on kultuur.

See, mis on ühine kõigile, on reeglina nähtamatu. Valgus, mis koosneb kõigist eri värvi kiirtest, on samuti silmale nähtamatu. Kõike, mis on ühtemoodi kultuurist läbi imbunud, on raske või isegi võimatu märgata. Seega on vaja leida sellised tingimused, kus kultuurierinevused põhjustavad erinevusi isiksuseomadustes. Tegelikult on teada vaid mõned klassikalised tingimused, kus kultuuri mõju isiksusele on üldse jälgitav.

⁶⁶ H. J. Eysenck, S. B. G. Eysenck. *Manual of the Eysenck personality questionnaire*. Hodder and Stoughton, London, 1975.

⁶⁷ P. Barrett, S. B. G. Eysenck. The assessment of personality factors across 25 countries. – *Personality and Individual Differences* 1984, nr 5.

⁶⁸ D. A. van Hemert *et al.* Structural and functional equivalence of the Eysenck personality questionnaire within and between countries, *ibid.* 2002, nr. 33.

⁶⁹ R. R. McCrae, P. T. Costa, Jr. *Neo inventories professional manual psychological*. – Assessment Resources, Odessa, FL, 2010.

⁷⁰ R. R. McCrae. Neo-Pi-R Data from 36 cultures. Further intercultural comparisons. – *The five-factor model of personality across cultures*, ed. R.R. McCrae, J. Allik. Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York, 2002.

⁷¹ R. R. McCrae. A. Terracciano, and 79 members of the personality profiles of cultures project, *Personality profiles of cultures: aggregate personality traits*. – *Journal of Personality and Social Psychology* 2005, 89, nr. 3; R. R. McCrae. A. Terracciano, and 78 members of the personality profiles of cultures project, *Universal features of personality traits from the observer's perspective. Data from 50 cultures*, *ibid.* 88.

⁷² D. P. Schmitt *et al.* The geographic distribution of big five personality traits – Patterns and profiles of human self-description across 56 nations. – *Journal of Cross-Cultural Psychology* 2007, 38, nr. 2.

⁷³ J. Allik, R. R. McCrae. Toward a geography of personality traits. Patterns of profiles across 36 cultures, *ibid.* 2004, 35, nr. 1.

⁷⁴ McCrae. Terracciano and 79 members of the personality profiles of cultures project, *Personality profiles of cultures. Aggregate personality traits*; Schmitt *et al.*, *The geographic distribution of big five personality traits – patterns and profiles of human self-description across 56 nations*.

Põlisomadused

Enamik isiksusemõõdikuid on välja mõeldud inglise keelt kõnelevates maades. Kui teiste maade psühholoogid tahavad kasutada isiksusemõõdikut, peavad nad selle ise välja mõtlema või tõlkima inglise keelest. Nagu iga tõlkimisega, kerkib kohe üles tõlke adekvaatsuse probleem. Näiteks algse NEO-PI küsimustikus oli väide „Ma veedaksin meeleldi puhkuse Las Vegases”, mis testi koostajate arvates mõõdab elamustejanu. Kuna pole kindel, et kõik eestlased teavad, et Las Vegas on Ameerika kultuuris märgupõrgu või -taeva sünonüümiks, siis oli mõistlik inimestelt küsida, kas nad tahaksid oma puhkuse veeta liivarannal vedeledes või hoopis viisil, mis adrenaliinitaseme veres üles kruvib.⁷⁵

Kuid tõlkimatud võivad olla mitte ainult konkreetset reaaliid, vaid ka üldisemad mõtlemise, tundmise ja käitumise muustrid. Tänu Paul Ekmani töödele teame, et kiviajas elavad metslased tunnevad eurooplaste näofotodelt ära rõõmu, viha, kurbuse, üllatuse ja vastikuse.⁷⁶ Täpselt samamoodi tunneb eurooplane ära, mida tundis kiviajas elav metslane, kellel psühholoogid olid palunud teha sellist nägu, mida ta näiteks tunneb, sattudes kaks nädalat vana tapiiri korjusele. Isegi kui keeles puudub sõna vastikuse jaoks, tuntakse selles näoväljenduses ära emotsioon, mis tekib siis, kui millegi ebameeldivaga kokku puututakse. Enamik inimese emotsioone ja nende väljendumine näos on universaalne ega sõltu tsivilisatsioonist. Samuti on raske uskuda, et mingis kultuuris puuduks näiteks elamustejanu. Igas kultuuris inimesed erinevad omavahel selles, millisel määral nad vajavad teravaid elamusi, kuigi elamuste rahuldamise viisid võivad olla väga erinevad. Üks läheb vibu ja nooltega tiigrit jahtima; teine sõidab lõbustuspargis Ameerika mägedel.⁷⁷

Näiteks on inglise keelde raske tõlkida saksa keeleruumis üsna tavalist mõistet *Schadenfreude* – otsene vaste puudub. Pikka aega saksa mõjuväljas viibinud eesti keelele on omane *kahjurõõm*, mida mõned peavad isegi rahvuslikuks iseloomujooneks. Arvatakse, et portugali keelses sõnal *saudade* (nukrus, igatsus, nostalgia jne.) puudub adekvaatne vaste inglise või mõnes teises keeles.⁷⁸ Eelnevast osast juba teame, et sõna puudumine ei tähenda, et inglise keelt kõnelevad inimesed ei teaks, mis asi on kahjurõõm. Spetsiaalse sõna olemasolu võib veidi kaasa aidata, kuid kadedust ja kahjurõõmu tuntakse sõltumata keelest.⁷⁹

Rändurid on muidugi märganud mitmeid silmatorkavaid kultuurierinevusi mitte ainult kommetes või veidrates tavades. Protestantliku tööeetikaga üles kasvanule on kindlasti võõras *mañana* kultuur, kus asjade tegemisega üleliia ei kiirustata. Samas on hispaania kultuuriruumis kõrgelt hinnatud sellised omadused nagu sõbralikkus, viisakus ja sümpaatia, mille jaoks on ühine nimetus *simpatico*⁸⁰ ning millel ei ole osade kultuuriuurijate arvates täpset vastet teistes kultuurides. Võrreldes õhtumaa individualistliku kultuuriga pööratakse mitmetes Aasia ja Aafrika kultuurides palju enam tähelepanu headele ja harmoonilistele suhetele

⁷⁵ T. Kallasmaa *et al.*, The Estonian version of the Neo-Pi-R. An examination of universal and culture-specific aspects of the five-factor model. – *European Journal of Personality* 2000, nr.14.

⁷⁶ P. Ekman, E. R. Sorenson, W. V. Friesen. Pan-cultural elements in facial displays of emotions. – *Science* 1969, nr. 164.

⁷⁷ Põnev on seegi, et nii Eestis kui ka Venemaal hästi tuntud „Ameerika mäed” (ingl. k. *roller coaster*, vene. k. *американские горки*), kannavad Prantsusmaal, Itaalias ja mujalgi maailmas hoopiski nimetust „vene mäed” (*montagne russe, montagna russa* jne.).

⁷⁸ Z. Bułat Silva. Saudade: A Key Portuguese Emotion. – *Emotion Review* 4, no. 2 (2012).

⁷⁹ R. H. Smith *et al.* Envy and Schadenfreude. – *Personality and Social Psychology Bulletin* 1996, 22, nr. 2; C. W. Leach *et al.* Malicious pleasure: Schadenfreude at the suffering of another group. – *Journal of Personality and Social Psychology* 2003, 84, nr. 5.

⁸⁰ H. C. Triandis *et al.* Simpatia as a cultural script of Hispanic. – *ibid.* 1984, 47, nr. 6; N. Ramirez-Esparza, S. D. Gosling, J. W. Pennebaker. Paradox lost unraveling the puzzle of simpatia. – *Journal of Cross-Cultural Psychology* 2008, 39, nr. 6.

inimeste vahel. Aafrikas on selle nimeks *ubuntu* ja Hiinas *ren qing*. Mõned psühholoogid on isegi arvanud, et *ren qing* („sõbralik inimene”) on Hiina isiksuse põlisomadus, millel puudub otsene vaste Euroopa kultuurides. Sellest lähtudes on arvatud, et viiest põhiomadusest, mis on vajalikud eurooplase kirjeldamiseks, ei piisa. Hiina isiksuse jaoks on vaja kuuendat lisaomadust, mis kirjeldab orienteeritust inimsuhtele.⁸¹ Sellega andsid autorid ka mõista, et mõödikute eksport inglise keelest ei ole tingimata õigustatud. Tuleb arvesse võtta ka iga kultuuri põlisomadusi, mis võivad pidevalt inglise keelest tõlkides kaduma minna.⁸² Kuid hiina isiksuse põlisomadusega *ren qing* on see probleem, et Timothy Church tõlkis hiina isiksuseküsimumstiku inglise keelde ja testis seda ameeriklastel ja USA-s elavatel hiinlastel. Selgus, et inimsuhtele orienteeritus oli relevantne mitte ainult erinevas astmes Ameerika kultuuriga assimileerunud hiinlastele, vaid ka Euroopa päritolu ameeriklastele.⁸³ Vältimatu järeldus, mida nendest tulemustest saab teha, on see, et *ren qing* puhul pole tegemist ühe kultuuri unikaalse omadusega, vaid omadusega, mis on pigem universaalne ja sarnaselt teistele isiksuseomadustele ulatub kaugele üle ühe kultuuri piiri.

Ka vene kultuur arvab endal olevat unikaalseid jooni, mida teistel ei ole.⁸⁴ Kirjanike ja filosoofide arvamuste põhjal võis oletada, et vene iseloomu põlistunnusteks on kaldumine ekstreemsustesse (armastamine ja vihkamine ühel ja samal ajal), fatalism (usk saatuse ettemääratusse) ja eneseohverdamine teiste heaolu nimel. Üle seitsme tuhande vastanu tulemuste analüüs näitas, et ükski neist arvatavalt vene hingele iseloomulikest omadustest ei moodustanud iseseisvat teemat, mis oleks olnud lahus viiest põhilisest isiksuseomadusest, millega kirjeldatakse isiksust kõigis teistes maades. Tervikuna ei erinenud etniliste venelaste isiksuseomadused mitte millegi erilise poolest rahvusvahelisest keskmisest.⁸⁵ Meil ei jäänud muud üle, kui järeldada, et unikaalse vene hinge kohta ei ole kerge tõendusi leida.

Seega senised katsed leida ühele kultuurile unikaalset isiksusetüüpi, mis teistest märkimisväärselt erineks, on olnud peamiselt ebaõnnestunud. Kui peaks tegema panuseid, siis on endiselt kõige paremad väljavaated oletusel, et viis avarat isiksuseomadust – neurootilisus, ekstravertsus, avatus, sotsiaalsus ja meelekindlus – on universaalid,⁸⁶ mis ilmutavad ennast igal pool enam-vähem ühtemoodi, sõltumata inimeste keelest, kultuurist ja majanduslikust arengust.⁸⁷

⁸¹ F. M. Cheung *et al.* Development of the chinese Personality Assessment Inventory. – *ibid.* 1996, 27, nr. 2; F. M. Cheung *et al.* Indigenous Chinese personality constructs – Is the five-factor model complete? *ibid.* 2001, nr. 32.

⁸² F. M. Cheung, F. J. R. van de Vijver, F. T. L. Leong. Toward a new approach to the study of personality in culture. – *American Psychologist* 2011, 66, nr. 7.

⁸³ E. J. L. Lin, A. T. Church. Are indigenous chinese personality dimensions culture-specific? An investigation of the chinese personality assessment inventory in chinese American and European American samples. – *Journal of Cross-Cultural Psychology* 2004, nr. 35.

⁸⁴ J. Allik, A. Realo. Vene hinge otsingul. – *Akadeemia* 2013, 25, nr. 8.

⁸⁵ J. Allik *et al.* Personality profiles and the „russian soul”. Literary and scholarly views evaluated. – *Journal of Cross-Cultural Psychology* 2011, 42, nr. 3.

⁸⁶ R. R. McCrae, P. T. Costa. Personality trait structure as a human universal. – *American Psychologist* 1997, nr. 52.

⁸⁷ Universaalsuse teesi on korduvalt püütud kahtluse alla seada. Viimane neist katsetest [M. Gurven *et al.* How universal is the big five? Testing the five-factor model of personality variation among forager-farmers in the Bolivian Amazon. – *Journal of Personality and Social Psychology* 2013, 104, nr. 2] kasutas 44 küsimusest koosnevat BFI küsimustikku, mis eelnevalt on andnud hea või vähemalt rahuldava vastuste viiefaktorilise struktuuri 56 erinevas kultuuris. [D. P. Schmitt *et al.* The geographic distribution of big five personality traits – patterns and profiles of human self-description across 56 nations] Selle töö autorid väidavad, et Boliivias elavate tsimanede vastused ei lange kokku eeldatava viie faktori struktuuriga. Vt. M. Gurven *et al.* How universal is the big five? Testing the five-factor model of personality variation among forager-farmers in the Bolivian Amazon. Kuigi autorid väidavad, et nende tulemused tõestavad universaalse isiksusestruktuuri puudumist, on sellise väitega nõustumiseks siiski liiga vähe alust. Näiteks võib olla, et tõlge tsimane keelde ei olnud piisavalt täpne, kuigi see oli testi autorite poolt autoriseeritud. Alles siis, kui mõni parem küsimustik ▶

Akultuuratsioon

Kui inimene kolib teisele maale elama, siis pannakse tema isiksus proovile. Võib olla nii, et inimene harjub uute kommete ja tavadega, kuid tema põhilised isiksuseomadused eriti ei muutu. See, kes oli oma kodumaal jutukas, on sõnarohke ka paigas, mis talle uueks koduks. Inimene, kes oli avatud uutele kogemustele, katsetab ka uuel kodumaal uusi riideid, toite ja harrastusi. Ei ole ka põhjust arvata, et see, kes oli oma eelmises elukohas sõbralik ja lahke, muutub uues kohas vaenulikuks ja reserveerituks. Kuid juhul, kui eelmise ja praeguse asukohamaa keskmised isiksuseomadused on märkimisväärselt erinevad, on igati alust oodata, et isiksuseomadused hakkavad tasapisi nihkuma praeguse asukohamaa keskmiste suunas. Näiteks on põhjendatud arvata, et keskmise jaapanlase või hiinlase isiksuse profiil⁸⁸ erineb ameeriklase või kanadalase omast. Kuid kas esimest, teist või isegi kolmandat põlve Põhja-Ameerikas elavad jaapanlased ja hiinlased meenutavad oma isiksuseomaduste poolest üha rohkem ameeriklasi ja kanadalasi, sõltuvalt sellest, mida kauem nende esivanemad on seal viibinud? Loomulikult tuleb jälgida, et muutuste põhjused ei oleks geneetilised, mis võib vabalt juhtuda näiteks segaabelude korral.

Võiks arvata, et isiksuseomaduste akultuuratsioon on kõige veenvam argument neile, kes otsivad seda, kuidas kultuur mõjutab või lausa määrab isiksust. Rohkem kui kümme aastat tagasi kirjutas üks meist koos Robert McCrae'ga ülevaate kultuuri ja isiksuse suhetest.⁸⁹ Suureks üllatuseks õnnestus meil leida vaid üks töö, mis otseselt käsitles isiksuseomaduste akultuuratsiooni.⁹⁰ Selles töös uuriti Hong Kongist pärit hiinlasi, kes olid erineval määral läbi imbinud Kanada kultuurist ja ühiskonnast. Selgus, et mida kauem ja sügavamalt olid hiina emigrandid avatud Kanada kultuuriruumile, seda rohkem olid muutunud nende tulemusel avatuse, sõbralikkuse ja sotsiaalsuse alaskaaladel. Seega polnud vähimatki kahtlust, et raporteeritud⁹¹ isiksuseomadused ei ole muutumatud, vaid kultuuri vahetades muutuvad nad sarnasemaks selle kultuuriga, millega inimene üritab kohaneda. Mitte väga palju ja kiiresti, kuid siiski statistiliselt olulisel määral.

Skandaalne on aga see, et aastakümne hiljem selle teema juurde tagasi tulnult pole

▶ näitab samasugust tulemust, võib selle väitega nõus olla. Kuid kõige olulisem, et enesekohaste raportite põhjal ei saa otsustada, kas näiteks mõni isiksuseomadus on tegelikult puudu või on viga selles, et enesekohased raportid on mingil põhjusel vildakad. Näiteks kui inimesed ei oska ennast analüüsida või analüüsitud tulemusi adekvaatselt raporteerida, siis võib tulemuseks olla moonutatud pilt isiksuseomadustest. Ilmselt midagi sellist juhtus meie hea kolleegi Aaro Toomela katsealustega, kes ei mõtelnud teaduslikes mõistetes. Tavamõistetes mõtlevate vastajate omaenda isiksusekirjeldused erinesid universaalsest muustrist ja tundus, et neil on tavapärase viie isiksuseomaduse asemel vaid neli või isegi ainult kolm omadust [A. Toomela. Relationships between personality structure, structure of word meaning, and cognitive ability: A study of cultural mechanisms of personality, *ibid.* 2003, nr. 85]. Kuigi osade isiksuseomaduste äraukkumine oli tegelikult näilik, ei oleks ainult enesekohaste raportite põhjal tohtinud väita, et ühel inimrühmal on teistsugune isiksusestruktuur kui mõnel teisel [J. Allik, R.R. McCrae. Escapable conclusions. Toomela (2003) and the universality of trait structure. *ibid.* 2004, nr. 87.]

⁸⁸ Tavaliselt mõeldakse viie suure isiksuseomaduse – neurootilisuse, ekstravertsuse, avatuse, sotsiaalsuse ja meelekindluse – peenemaid omadusi. Näiteks neurootilisus võib avalduda kuues erinevas neurootilisuse avaldumisvormis: ärevus, vaenulikkus, depressioon, ülekontroll, impulsiivsus ja haavatavus. Kui igal mõotmel on 6 avaldumisvormi, siis järgmisel, peenemal mõotmisastmel on korraga vaatluse all 30 isiksuseomadust. Vastuseid nendel 30 alaskaalal nimetatakse isiksuse profiiliks.

⁸⁹ J. Allik, R. R. McCrae. A five-factor theory perspective. – The five factor model of personality across cultures, ed. R. R. McCrae, J. Allik. Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York, 2002.

⁹⁰ R. R. McCrae *et al.* Interpreting personality profiles across cultures. Bilingual, acculturation, and peer rating studies of chinese undergraduates. – Journal of Personality and Social Psychology 1998, 74, nr. 4.

⁹¹ Raporteerima pole kõige ilusam sõna, kuid hetkel pole paremat sellele, kuidas inimene kirjeldab ennast, vastates küsimustele, mida esitavad isiksuse küsimustikud.

olukord palju paremaks läinud.⁹² Selle aja jooksul on ilmunud vaid mõni üksik uus töö isiksuseseadumuste akulturatsiooni kohta. Näiteks ühes hiljutises töös õnnestus näidata, et need Jaapani emigrandid, kes raporteerisid suuremat integreeritust Ameerika kultuuri, nende isiksuseprofiilid olid rohkem sarnased Ameerika ja vähem sarnased Jaapani keskmisele isiksuseprofiilile.⁹³

Hiljuti kaitsti Berliini Humboldti ülikoolis doktoritöö, milles uuriti, kuidas muutuvad välismaale siirdunud üliõpilaste väärtused ja isiksuseseadumused.⁹⁴ Selle töö suurimaks väärtuseks on, et selles internetipõhises uuringus jälgiti välismaale õppima siirdujaid pikema aja jooksul, seda ka enne välismaale siirdumist. Uuringust selgus, et vähemalt osa jälgitud isiksusemuutustest võivad olla näilikud. Tobias Söldner, keda juhendas Jens Asendorpf, näitas, et juba välismaale siirdumisega toimub oluline valik isiksuseseadumustes. Mingile maale õppima siirdujad on juba algselt sarnasemad vastava sihtmaa keskmisele isiksuseprofiilile kui need, kes mingil põhjusel eelistavad jääda oma kodumaale.⁹⁵ Seega võib migratsiooni enda üheks liikumapanevaks jõuks olla printsip, et sarnane tõmbab sarnast: elukohta vahetavad eelkõige need, kelle isiksuseseadumused klapiivad paigaga, kuhu nad kavatsevad siirduda.

Need vähesed uurimused, mida on seni õnnestunud teha, näitavad üsna oodatud tõsiasja – teise kultuuri siirdunud inimese isiksuseseadumused muutuvad tasapisi sarnasemaks kultuurile, mille nad on omaks võtnud. Kui põhjalik see isiksusemuutus on, pole praeguste andmete põhjal võimalik ütelda. Kindlasti pole mingeid tõendeid totaalse muutuse kohta. Arvata, et õppides ära teise keele, võttes omaks teised kombad ja harjumused, muutub introvert ekstravertiks või väga korrapäratu inimene muutub aastaga korralikuks, on väga suur liialdus. Seega saab kõnelda vaid osaliselt muutusest, mille suurus tuleb alles kindlaks teha. Objektiivselt mõõtes, näiteks testides samu inimesi 10- või isegi 30-aastase vahega⁹⁶ ja inimese enda arvamust küsides⁹⁷, selgus, et isiksuseseadumused muutuvad elu jooksul üsna vähe isegi pärast olulisi elusündmusi, nagu haigus, lähedase surm, abielu jms. Ei ole ka mingit põhjust arvata, et uude kohta kolides sünnib inimene uuena, kuigi väikesed muutused on isegi paratamatud.

Sõna otseses mõttes nende ridade kirjutamise ajal ilmus väga sarnane uurimus eespool kirjeldatuga. Kuna üliõpilaste hulkurlus on tänapäeva maailmas muutunud massiliseks, siis pakub see väga hea võimaluse uurida akulturatsiooni mõju isiksuseseadumustele. Julia Zimmermann ja Franz Neyer Jena ülikoolist uurisid ligi tuhande üliõpilase puhul seda, kas rändamine muudab nende isiksust või mitte.⁹⁸ Sarnaselt Söldneri uurimusega mõõtsid nad isiksuseseadumusi juba enne välismaale õppima siirdumist. Nagu võiski eeldada – suur avatus ja meeolekindlus ennustavad neid, kes võtavad ette lühiajalise välismaale õppima siirdumise. Pikaajalise välismaale siirdumise ennustajateks on avatus ja ekstravertsus. Kuidas aga mõjub

⁹² On asju, mida eelneva uurijatööga on raske ette näha ja mida ametit õppides pole ühestki raamatust lugeda. Üks selline asi on, et väheoluliste teemade kohta on tavaliselt kirjanduse uputus. Kui aga läheb vaja mõne teooria või isegi maailmavaate jaoks kriitilist fakti, siis töid selle kohta annab tikutulega otsida. Tõepoolest, isiksuse akulturatsiooni uurimine on palju keerulisem, kui see esimesel pilgul paistab: lähte- ja lõppasukohamaa profiilid on liiga sarnased ja võimalikeks muutusteks pole lihtsalt ruumi; ajutised või alalised emigrandid ei ole esinduslik valim, sest liikumine ühest paigast teise nõuab suuremat avatust ja ekstravertsust.

⁹³ D. Gungor *et al.*. Acculturation of personality. A three-culture study of japanese, japanese americans, and European americans. – *Journal of Cross-Cultural Psychology* 2013, 44, nr. 5.

⁹⁴ T. M. L. Söldner. Personality, values, and cultural perception in the sojourner context. A new perspective on culture in Germany, Japan and the Us. – Humboldt-Universität zu Berlin, (2013).

⁹⁵ *Ibid.*

⁹⁶ R. R. McCrae, P. T. Costa. Personality in adulthood. A five-factor theory perspective. Guilford, New York, 2003.

⁹⁷ J. H. Herbst *et al.* Self-perceptions of stability and change in personality at midlife. The unc alumni heart study. – *Assessment* 2000, 7, nr. 4.

⁹⁸ J. Zimmermann, F. J. Neyer. Do we become a different person when hitting the road? Personality development of sojourners. – *Journal of Personality and Social Psychology* 2013, 105, nr. 3.

välismaal viibimine isiksusele? Uues kultuuris viibimine suurendab avatust ja ekstravertsust ning kahandab neurootilisust. Seega muudab uus kogemus niigi avatud ja rõõmsameelsed inimesed veelgi avatumaks ja rõõmsameelsemaks ning kahandab nende hirme ja ärevust.

Seega on üsna kindel, et isegi lühiajaline akulturatsioon võib mõjutada isiksuseomadusi või vähemalt seda, kuidas inimesed neist teatavad. Kõik see vähene, mis me nendest paari töö põhjal teame, ütleb aga, et muutuste repertuaar ei ole tõenäoliselt väga suur. Näib, et omadused, mis panevad inimesed rändama, leiavad rändamise ajal kinnitust ja muutuvad veelgi iseloomulikumaks.

Kas keelel on isiksus?

Kui inimene lülitub ühelt keelelt teisele, siis lisaks kõnele muutuvad ka kehakeel ja viiped. Näiteks võrreldes üsna žestivaase inglise keelega eeldab itaalia keel palju hoogsamat kätega vehkimist.⁹⁹ Paljud anekdoodid kõnelevad sellest, et koos keelega muutub mõtlemisviis ja isiksus. Kuid kui keelevahetusega muutuvad näoilmed ja käte liikumine, miks ei võiks natukene muutuda ka see, mida me mõtleme, tunneme ja tegutseme?

Erinevate kultuuride uurimisel on keel suurim takistus. Kui kohandame mõne tuntud isiksusemõõdiku mõne uue keelega, siis esimene mure on tõlke adekvaatsus. Iga erinevus, mille leiame näiteks eesti- ja ingliskeelsete mõõdikute vahel, võib olla tingitud sellest, et eestlased erinevad inglasedest, ameeriklastest või austraallastest, kuid võib olla ka põhjustatud sellest, et mingi tähendus on tõlkes kaduma läinud või teistsuguseks muutunud. Kõige lihtsam väljapääs on leida hulga inimesi, kes oskavad vabalt mõlemat keelt. Nii Kenn Konstabel kümme aastat tagasi tegigi, paludes kakskeelsetel Eesti elanikel täita NEO-PI-R küsimustiku nii eesti kui ka vene keeles.¹⁰⁰ Peale juhuslike erinevuste ei leidnud ta ei eesti- ega venekeelsest testiversioonist ühtegi mõtestatud vastuste erinevust. Uurijale on see kindlasti hea sõnum. Halb tõlge on takistus kultuuride omavahelisel võrdlemisel.

Selles, et küsimustiku keel tulemusi oluliselt ei mõjuta, pole muidugi midagi üllatavat. Teades paari lihtsat reeglit (näiteks sõltumatu tagasitõlke kooskõlastamine testi autoriga), võib juba esimese korraga saada päris rahuldava tulemuse. Mida kinnitab ka see, et populaarsed isiksusemõõdikud, nagu NEO-PI-R, on edukalt tõlgitud paarikümnesse eri keelde, mis kuuluvad väga erinevatesse keelkondadesse.

Kuna inimene ei ole keele vang, siis pole ühtegi põhjust arvata, et tema isiksus muutuks, kui ta lülitub ühelt keelelt teisele. Isegi siis, kui need erinevad oma „temperamendilt”. Samas, miski ei takista, et keele vahetusega toimuksid muutused detailides, mis iseloomustavad seda, kuidas inimene kirjeldab iseenda või oma tuttava isiksuseomadusi. Viimasel ajal on üsna populaarseks saanud teooria, mille järgi koos keelega lülitatakse ümber taustsüsteem, mida inimene kasutab isiksuse kirjeldamiseks.¹⁰¹ Näiteks Hispaanias ja Saksamaal elavad kakskeelsed kirjeldasid ennast pisut ekstravertse ja neurootilisemana, kui nad vastasid ankeedi hispaaniakeelsele versioonile. Seejuures sõltumata sellest, mis oli nende emakeel või rahvus.¹⁰² Seega on võimalik, et keelevahetusega koos võib muutuda isiksuse kirjeldamise vaatenurk. Mitmed uuringud on näidanud, et selline vaatenurga muutus on võimalik. Koos sellega on

⁹⁹ D. Efron. *Gesture, Race and Culture*. Mouton, The Hague, 1972.

¹⁰⁰ K. Konstabel. *A bilingual retest study of the revised neo personality inventory. A comparison of estonian and russian versions*. (Unpublished master's thesis: University of Tartu), Estonia, Tartu, 1999.

¹⁰¹ N. Ramirez-Esparza *et al.* Do bilinguals have two personalities? A special case of cultural frame switching. – *Journal of Research in Personality* 2006, 40, nr. 2; G. M. Veltkamp *et al.* Is personality modulated by language? – *International Journal of Bilingualism* 2013, 17, nr. 4.

¹⁰² G. M. Veltkamp *et al.* Is personality modulated by language? – *International Journal of Bilingualism* 2013, 17, nr. 4.

olemas ka tõendus, et kultuur, mille peamiseks kandjaks on keel, võib tõepoolest mõjutada isiksust. Mida me veel ei tea, on see, kui suur on keele vahetusest põhjustatud vaatenurga muutus. Praegu pole isegi teada, kuidas seda muutuse suurust hinnata. Kui midagi muutub, siis peab midagi jääma ka muutumatuks. Millist muutust võib pidada oluliseks? Näiteks, kui keele vahetumisel isiksuse vastused muutuvad 5%, kas see on oluline muutus, millega midagi praktilist peale hakata?

Kohordiefektid

Californias San Diegos elav ja töötav Jean Twenge akadeemilise eduloo taga on eri aastatel kogutud andmete võrdlus. Massimeedia on olnud väga vastuvõtlik tema väidete suhtes, et tänapäeva noored ameeriklased on enesekindlamad ja kehtestavamad kui kunagi varem, kuid samal ajal pole nad olnud kunagi nii õnnetus kui praegu.¹⁰³ Õnneks on mitmed isiksusemõõdikud juba pikka aega muutumatul kujul kasutusel. Nii selgubki, et eri aegadel kogutud andmete põhjal on ameeriklased muutunud viimase paarikümne aastaga ärevamaks,¹⁰⁴ ennastimetlevamaks,¹⁰⁵ seksuaalselt aktiivsemaks,¹⁰⁶ aga samas vähem sotsiaalse tunnustuse järele janunevaks.¹⁰⁷ Kõik see viitab sellele, et aastakäigu number mõjutab seda, mida oleme nimetanud isiksuseseadumusteks. Twenge nimetab praegust noorte ameeriklaste põlvkonda „mina generatsiooniks”, kes on oma vanematest ja vanavanematest enesekessemad, egoistlikumad ja vähem huvitatud ühiskondlikest asjadest.¹⁰⁸

Analüüsid peamiselt Eysencki küsimustiku tulemusi, märkas Twenge, et mõlemad neurootilisuse ja ekstravertsuse skoorid¹⁰⁹ on ligikaudu poole sajandi jooksul terve standardhälbe võrra suuremaks muutunud.¹¹⁰ Veidi paradoksaalselt tunnevad inimesed üha rohkem nii negatiivseid kui ka positiivseid emotsioone korraga. Kuna inimese geneetika nii lühikese ajaga muutuda ei saa, siis on tõenäoline põhjus muutunud keskkonnas ja kultuuris. Näiteks muutused eluviisis ja toitumises võivad muuta inimese bioloogilisi omadusi, nagu pikkus, suhteliselt lühikese aja jooksul. Hiina 1959.–1961. aasta näljahäda ajal sündinud on ligikaudu 1,5 cm lühemad kui need, kes sündisid enne ja pärast seda.¹¹¹

Kuid Twenge tulemusi pole kuigi lihtne seletada. Näiteks, kui on aega ja kannatust jälgida ühte ja sama inimest tema elu jooksul, siis need andmed kõnelevad pigem tulemuste püsivusest: kes oli heatujuline nooruses, jääb selleks ka 30 aastat hiljem.¹¹² Samas näitavad erine-

¹⁰³ J. M. Twenge. *Generation me: Why today's young americans are more confident, assertive, entitled – and more miserable than ever before*. Free Press. New York, 2006.

¹⁰⁴ The age of anxiety? Birth cohort change in anxiety and neuroticism, 1952–1993. – *Journal of Personality and Social Psychology* 2000, 79, nr. 6.

¹⁰⁵ J. M. Twenge *et al.* Egos inflating over time. A cross-temporal meta-analysis of the narcissistic personality inventory. – *Journal of Personality* 2008, 76, nr. 4.

¹⁰⁶ B. E. Wells, J. M. Twenge. Changes in young people's sexual behavior and attitudes, 1943–1999. A cross-temporal meta-analysis. – *Review of General Psychology* 2005, 9, nr. 3.

¹⁰⁷ J. M. Twenge and C. Im. Changes in the need for social approval, 1958–2001. – *Journal of Research in Personality* 2007, 41, nr. 1.

¹⁰⁸ J. M. Twenge. *Generation me. Why today's young americans are more confident, assertive, entitle – and more miserable than ever before*.

¹⁰⁹ Psühholoogiliste mõõdikute vastused on reeglina nummerdatud, iseloomustades näiteks mingi väitega pärioleku tugevust. Sama omadust mõõtvate küsimuste vastused liidetakse kokku ja saadud summat nimetatakse skooriks.

¹¹⁰ The age of anxiety? Birth cohort change in anxiety and neuroticism, 1952–1993; Birth cohort changes in extraversion. A cross-temporal meta-analysis, 1966–1993. – *Personality and individual differences* 2001, nr. 30.

¹¹¹ C. Huang *et al.* Early life exposure to the 1959–1961 chinese famine has long-term health consequences. – *Journal of Nutrition* 2010, 140, nr. 10.

¹¹² R. R. McCrae, P. T. Costa. *Personality in adulthood: A five-factor theory perspective*.

vates maades läbi viidud läbilõikeuuringud, et vastaja vanuse kasvuga ekstravertsuse skoor veidi kahaneb ja neurotismi skoor püsib pigem samal tasemel.¹¹³ Kuna vanemad ja järelikut varem sündinud vastajad raporteerivad või nende kohta raporteeritakse madalamat ekstravertsust, siis peaks see tähendama, et kõrgema vanusega rühmades on ekstravertsus madalam. Seega tundub, et isiksuseomadused ühe inimese eluajal väga palju ei muutu. Lihtsalt iga uus põlvkond sünnib veidi erineva seadumuste baastasemega (juhul, kui see üldse muutub). Sotsioloog Robert Putnam näitas, et sotsiaalse kapitali haihtumine Ameerika ühiskonnast toimub eelkõige uute põlvkondade abiga, mis on igast eelmisest põlvkonnast vähem valmis ühistegevusteks ja hea meeleaga veedab aega pigem üksi kui sõpradega keeglisaalis.¹¹⁴

Periodiliselt läbi viidavad sotsioloogilised uuringud (näiteks Euroopa Sotsiaaluuring¹¹⁵) otseselt isiksuseomadusi ei mõõda. Kuid need mõõdavad eluga rahuolu, mis on tihedalt seotud isiksuseomadustega. Kuigi eluga rahuolu peegeldab valitsevaid olusid, on märkimisväärne osa eluga rahulolust seotud isiksuseomadustega. Mõnedel inimestel on loomupärane omadus olla rõõmsameelne ja kogeda positiivseid emotsioone, teised on aga sünnipäraselt ärevamad ja kalduvad kergemini tundma negatiivseid emotsioone. Positiivsete ja negatiivsete emotsioonide kogemine moodustavad aga vastavalt ekstravertsuse ja neurotismi tuuma. Eluga rahulolu sõltub otseselt kogetud positiivsetest või negatiivsetest emotsioonidest.¹¹⁶

Eluga rahulolu puhul on väga suured geograafilised erinevused. Kuigi eluga rahulolu on Eestis ja Lätis viimase kümmekonna aastaga mõne protsendi võrra kasvanud, on see ikkagi vähemalt 25% kasutatud vastuste skaala kogupikkusest madalam kui Soome ja Rootsi puhul.¹¹⁷ Eesti ja Läti eluga rahulolu andmete analüüs näitab, et vanus mängib eestlaste ja lätlaste eluga rahulolus üsna väikest rolli. Ei ole ühte sellist vanust, kui kõik inimesed oleksid väga rõõmsad või ka väga kurvad. Kuigi eluga rahulolematus oli kõige suurem 1996. aastal, on rahulolu kasv olnud Eestis ja Lätis aeglane ja ilmselt peatus viimase masu mõjul. Vanusest suurem mõju näib olevat sünniaastal. Nooremad eestlased ja lätlased on oma eluga rohkem rahul. Eriti hästi tunneb ennast 1970-ndatel sündinud põlvkond, kes vähemasti rahulolunäitajate osas näib olevat taasiseseisvumise kõige suurem võitja.¹¹⁸

Seega pole mingit kahtlust, et ajaloosündmused avaldavad suurt mõju eluga rahulolule ja võimalik, et selle kaudu ka isiksuseomadustele. Teine riikliku iseseisvuse periood on kestnud kauem kui esimene, kuid nõukogude kord elab ikka veel edasi madalas eluga rahulolus, mis võrdluses Soome ja Rootsiaga torkab kohe silma. Paistab, et peamine eluga rahulolu kasv tekib iga järgneva põlvkonna arvel, kus on veidi rohkem eluga rahulolu võrreldes eelnevaga.

Kui arvamused eluga rahulolust on eelduste kohaselt midagi sellist, mis aja jooksul muutub reaktsioonina majanduslikule ja poliitilisele olukorrale, siis mingi rahva keskmine ekstravertsus ja neurootilisus peaksid olema ajas suhteliselt stabiilsed. Üks probleeme on see, et isiksuseomadusi ei osata veel otseselt mõõta. Nende väljaselgitamiseks tuleb endiselt

¹¹³ P. T. Costa *et al.* Personality development from adolescence through adulthood. Further cross-cultural comparisons of age differences. – Temperament and personality development across life span, ed. V. J. Molfese, D. L. Molfese. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, New Jersey, 2000; J. Allik *et al.* Personality traits of russians from the observer's perspective. – European Journal of Personality 2009, nr. 23.

¹¹⁴ R. D. Putnam. Üksi keeglisaalis. Ameerika kogukonnaelu kokkuvarisemine ja taassünd. Hermes, Tallinn, 2008/2000.

¹¹⁵ <http://www.europeansocialsurvey.org/>

¹¹⁶ P. Kuppens, A. Realo, E. Diener. The role of positive and negative emotions in life satisfaction judgment across nations. – Journal of Personality and Social Psychology 2008, 95, nr. 1; L. Kõõts-Ausmees, A. Realo, J. Allik. The relationship between life satisfaction and emotional experience in. – Journal of Cross-Cultural Psychology 2013, 44, nr. 2.

¹¹⁷ A. Realo, H. Dobewall. Does life satisfaction change with age? A comparison of Estonia, Finland, Latvia, and Sweden. – Journal of Research in Personality 2011, 45, nr. 3.

¹¹⁸ *Ibid.*

kasutada enesekohaseid teateid erinevate arvamuste kohta. Need arvamused sisaldavad kindlasti teavet huvitavate seadumuste kohta, kuid arvamustena on neid võimalik kallutada. Näiteks viimase poole sajandiga on inimesed muutunud vähem konformseks ega allu enam nii lihtsalt välisele pealekäimisele.¹¹⁹ Mõned isiksuseseadumuse skoorid võivad kasvada ainult selle pärast, et on muutunud pärioleku tendents vastamisel – inimesed kalduvad nõustuma või mitte nõustuma mingi väitega, sõltumata selle sisust. Paarikümne aasta eest oli häbiasi tunnustada ärevuse või depressioonimärkide olemasolu. Twenge registreeritud neurootilisuse kasv võib olla näiteks põhjustatud sellest, et tänapäeval räägivad inimesed vabamalt oma hingehädadest, mitte sellest, et inimesed nende all rohkem kannatavad. Ühesõnaga, enne kui pole välistatud lihtsamad (ja igavamad) võimalused, pole võimalik ütelda, kas isiksuseseadumused tõepoolest muutuvad keskkonnas ja kultuuris toimuvate muutuste mõjul.

Kokkuvõte

Idee, et kultuur mingil määral kujundab isiksuse omadusi, on nii loomulik, et sellele on võimatu vastu vaielda. Kui aga minna täpsemaks ja hakata uurima konkreetseid kujundamise näiteid, siis on asi palju segasem. Nii selgubki, et väga kindlaid näiteid kultuuri mõjust isiksusele on oodatust palju vähem. Lausa skandaalne, et need, kes väga valjult kõnelevad kultuurilisest determinismist, pole viitsinud neid väheseidki võimalusi korralikult uurida. Kuid asi pole lihtsalt viitsimises, sest reaalselt asja juurde asumine toob kohe esile terve rea peensusi, mis teeb lõplike järelduste tegemise küsitavaks. Näiteks akulturatsiooni puhul pole enamikes töödes arvestatud eelneva valikuga. Teisele maale väljarännanute isiksuseomadused võivad olla algusest peale sarnasemad vastuvõtva maa keskmistele isiksuseseadumustele ainuüksi selle tõttu, et rändamisvalmidus on just neil inimestel, kelle isiksuseomadused on juba iseendast sarnasemad sellele, mis neid uuel asukohamaal ees ootab. Kuigi sünniaastaga koos käivad erinevused on liiga kiired selleks, et need võiksid olla tingitud geenivariantide sageduse muutustest, pole kaugeltki kindel, kas näiteks ekstravertsuse ja neurootismi keskmiste skooride muutused on tingitud sellest, et inimeste iseloom muutus, või sellest, kuidas inimesed on erinevatel aegadel harjunud vastama isiksuseküsimustikele. Kokkuvõttes võib öelda, et kaljukindlaid tõendusi isiksuse muutumisest kultuuri survele on väga vähe või üldse mitte. Seega mingi teadusliku väite või teooria usutavus ja selle tõestatavus on kaks erinevat asja.

2004. aastal ilmus ajakirjas *Cross-Cultural Research* üsna omapärane artikkel, millest lühikese ajaga sai selle ajakirja kõige viidatum töö.¹²⁰ Selle esimene autor on väljapaistev hollandi kultuuriuurija Geert Hofstede, kelle 1980. aastal ilmunud „Kultuuri tagajärjed”¹²¹ on ülekaalukalt kõige rohkem viidatud uurimus sotsiaalteadustes üldse.¹²² Artikli teine autor on psühholoog Robert McCrae, kes kogu oma akadeemilise elu töötas USA Rahvuslikus Tervishoiu Instituudis. Loo esimene osa kirjeldab silmatorkavalt sarnaseid arenguid, mis on toimunud

¹¹⁹ J. M. Twenge. Change over time in obedience. The jury's still out, but it might be decreasing. – *American Psychologist* 2009, 64, nr. 1.

¹²⁰ G. Hofstede, R. R. McCrae. Personality and culture revisited. Linking traits and dimensions of culture. – *Cross-Cultural Research* 2004, nr. 38. Kõigile avatud andmebaasi *Google Scholar* andmetel oli seda tööd viidatud 456 korral (20. august 2013).

¹²¹ G. Hofstede. *Culture's consequences. International differences in work-related values*. Sage, Beverly Hills, CA, 1980.

¹²² Üks viimase aja märkimisväärsed arenguid on see, et uurijad saavad teha *Google Scholar*’i keskkonnas endale oma isikliku teadlasprofili. Näiteks Geert Hofstede omast nähtub, et „Kultuuri tagajärge” on praeguseks ajaks viidatud kokku juba üle 30 000 korra. Hofstede kõigi tööde viidete hulk aga läheneb astronoomilisele 94 000-le (<http://scholar.google.com/citations?user=Q2V0P6oAAAAJ&hl=en&oi=sra>).

kultuuri ja isiksuse uurimises viimase poolesaja aasta jooksul. 1960-ndate aastate alguses töötas Hofstede rahvusvahelises hiidfirmas IBM, uurides, kuidas eri maade harukontorites töötavad inimesed on rahul oma tööga. Selleks, et seletada kultuurist põhjustatud erinevusi tööga seotud väärtushoiakutes, pakkus Hofstede välja neli kultuuridimensiooni, mis neid erinevusi kõige paremini iseloomustavad: (1) võimukaugus, (2) ebamäärasuse vältimine, (3) individualism/kollektivism ja (4) maskuliinsus/feminiinsus. Nagu selgus, piisas nendest neljast kultuurimõõtmest, et seletada ära märkimisväärne osa üle saja tuhande IBM töötaja vastuste hajuvusest rohkem kui neljakümnes riigis. Kuigi Hofstede ise ja teised uurijad on hiljem välja pakkunud mitmeid uusi kultuuridimensioone, on need neli olnud need, mis seletavad ära lõviosa kultuurist põhjustatud erinevustest.¹²³

Ka isiksuse uurimise suurim edasimineku on seotud viie põhilise isiksusedimensiooni kindlakstegemisega. Kui varem polnud uurijatel head ettekujutust, kuidas on näiteks omavahel seotud sellised isiksuseomadused nagu enesehinnang ja kaldumus tunda positiivseid emotsioone, siis viie faktori mudel andis lihtsa skeemi, kuidas sadadesse või isegi tuhandetesse ulatuvaid isiksuseomadusi liigitada. McCrae koos oma lahutamatu paarilise Paul Costaga mitte ainult ei loonud kõige rafineerituma ja populaarsema isiksuse küsimustiku NEO-PI-R, vaid aitas „tõlkida” teiste küsimustike tulemused nende testi mõistete süsteemi.¹²⁴ Sisuliselt nad aitasid luua universaalse keele, milles on kõige mugavam kirjeldada isiksuseomadusi. Isegi need, kes tingimata ei nõustu mõnede McCrae ja Costa teoreetiliste väidetega, peavad tunnustama, et Suur Viisik on tõeline *lingua franca*, mis on aidanud uurijatel leida ühise keele.

Kuigi isiksuseandmete kogumine paljudest eri maadest oli keerulisem, kui seda on väärtushoiakute mõõtmine, õnnestus alanud aastatuhande alguseks saada andmeid piisavalt suurest arvust kultuuridest. Nii õnnestus ühel siinkirjutajatest koos McCrae'ga koostada esimene isiksuseomaduste maakaart.¹²⁵ Samas töös oli ka esimene teadaolev katse viia kokku Hofstede kultuuridimensioonid iga maa või territooriumi isiksusedimensioonide keskmiste skooridega. Ettearvatult olid kultuuri- ja isiksusedimensioonid omavahel seotud. Näiteks oli neurootilisus väga tugevalt seotud ebamäärasuse vältimisega. Neurootikuid oli rohkem nendes kultuurides, kus on rohkem tavasid ja praktikaid, mis välistavad kahemõttelisi ja etteteadmata olukordi. Nendes maades, kus inimesed hoiavad kinni individualistlikest väärtustest ja kus inimeste vahel on väike võimukaugus, saadakse keskmiselt kõrgemaid ekstravertsuse skooore. Seega, kollektivistlikes riikides, kus võim loob inimeste vahele suuri lõhesid, on inimesed introvertsemad.

Kultuurilise determinismi pooldajad ilmselt hõiskavad rõõmust. Mis võiks veel selgemini rääkida kultuuri määravat mõjust kui selline seos kultuuri ja isiksusedimensioonide vahel? Kuid see ei ole ainus võimalus, kuidas seda seost tõlgendada. Kuna McCrae ja Hofstede ei jõudnud mõju suunas üksmeelele, siis on nende artiklil kaks erinevat tagumist poolt: Hofstede interpretatsioon ja McCrae interpretatsioon. Hofstede arvates, nagu juba öeldud, on kultuuri ja isiksusemõõtmete läbipõimimine veenev argument selle kasuks, et kultuur muudab ja kujundab isiksuseomadusi. Näiteks egalitaarsed ja individualistlikud kultuurid muudavad inimesi ekstravertsemaks, mis avaldub nende suuremas seltsivuses, elamustejanus ja positiivsetes emotsioonides. Seega pakub Hofstede mõtte, mis on kirjas tema kuulsa raamatu pealkirjas: kultuur programmeerib inimese mõistust. Ilmselt oleksid Margaret Mead ja Ruth Benedict valmis sellele mõttele alla kirjutama.

Programmeerimine on hea metafoor, kuigi alati pole selge, kuidas see täpselt kultuurile

¹²³ Culture consequences. Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations. (2nd. edition) Sage Publications, Thousand Oaks, 2001.

¹²⁴ R. R. McCrae, P. T. Costa. Validation of the five-factor model of personality across instruments and observers. – Journal of Personality and Social Psychology 1987, nr. 52.

¹²⁵ J. Allik, R. R. McCrae. Toward a geography of personality traits. Patterns of profiles across 36 cultures. – Journal of Cross-Cultural Psychology 2004, 35, nr. 1.

rakendub. Tõepoolest võib aru saada, et demokraatlikud institutsioonid ja praktikad soodustavad isiksuseomadusi, mis on seotud avatuse ja eriti võõraste usaldamisega. Kindlasti on aga raskem ette kujutada, et kultuur etendaks terapeutilist rolli. Jälgitud seose põhjal peaks olema nii, et juhul, kui kultuur ei koosta täpseid juhiseid, kuidas igas konkreetses olukorras käituda, ja jätab mitu võimalust, siis mõjub see potentsiaalsele neurootikule hästi ja ta muutub emotsionaalselt kindlamaks. Programmeerimise seisukohalt on aga väga raske aru saada, kuidas ühemõttelised käitumisjuhised programmeerivad neurootilisust. Pigem on ikka nii, et neurootikul on raske elada ambivalentses maailmas ja ebamäärasust välistavad stsenaariumid on selleks, et neurootikul oleks kergem toime tulla.

McCrae arvates võib aga põhjuslikkusejoon kulgeda hoopis vastupidises suunas. Kultuur on nende inimeste nägu, kes seal elavad. Vähemalt osaliselt. Me juba kõnelesime, et kestusuuringud on näidanud, et isiksuseomadused muutuvad elu jooksul üsna vähe. Teine väga oluline fakt tuleb kaksikute võrdlemisest, mis näitab, et vähemalt pool isiksuseandmete hajuvusest on pärilik. Ühemunakaksikutel on isiksuseomadused alati omavahel palju sarnasemad kui kahemunakaksikutel. Kõik uuringud on näidanud, et kui geenid seletavad vähemalt poole isiksuseomadustest, siis jagatud keskkonna (kõik see, mis on kahele kaksikule ühine) mõju on peaaegu alati nullilähedane. Neid esimesel pilgul paradoksaalseid fakte õnnestub kõige paremini seletada teooriaga, mille järgi on isiksuseomadused bioloogilised ja sõltuvad väga vähe väliskeskkonnast.¹²⁶ Kui võtta see teooria aluseks, siis on vastupidine põhjuslikkussuund – isiksuseomadused kujundavad kultuuri – isegi tõenäolisem. Näiteks üks mehhanism, mis oluliselt võib mõjutada kultuuri, on migratsioon. On teada, et mitte kõik inimesed ei ole võrdsetel valmis rändamiseks. Migrandid on inimesed, kellel on suhteliselt kõrge ekstravertsus (seklusjanu on üks ekstravertsuse tunnuseid) ja avatus (konservatiivne inimene jääb pigem paigale kui riskib rändamisega tundmatusse kohta). Kui väljaränne on intensiivne, siis võib see muuta nende geenide sagedust populatsioonis, mis on seotud ekstravertsuse ja avatusega.¹²⁷ Näiteks on tähele pandud, et maad, mis asustati väljarändajatega, on keskeltläbi ekstravertsemad kui nende väljarändajate päritolumaad.¹²⁸

Ajaloolised ja demograafilised sündmused võivad viia selleni, et erinevates populatsioonides on erinevad geenipolümorfismide sagedused. Me teame, et geenipolümorfismide sageduse põhjal võib väga täpselt rekonstrueerida rahvaste geograafilise paiknevuse.¹²⁹ Kuigi geenide ja isiksuseomaduste vahel on ikka veel märkimisväärne teadmatuselõhe,¹³⁰ on selge, et mingil seni veel suuresti arusaamatul viisil tingivad geenid seda, et ühes populatsioonis on näiteks ekstraverte või sotsiaalselt abivalmis inimesi rohkem kui teises. Nüüd võib kokku panna mitmeid stsenaariume, kuidas mingite seadumuste rohkus soosib ühte või teist ühiseluvormi või kultuuri. Näiteks leiab McCrae, et suur introvertsete ja meeleadindlate inimeste kontsentratsioon soosib tugeva tuumperekonna koospüsimist, mis võib olla mudeliks ka teistele sotsiaalsetele institutsioonidele, mis nõuavad lojaalsust ja sõnakuulekust.¹³¹

¹²⁶ J. Allik, R. R. McCrae. A five-factor theory perspective; R. R. McCrae, P. T. Costa. A five-factor theory of personality. – Handbook of personality: Theory and research, ed. L. A. Pervin, O. P. John. Guilford Press, New York, 1999.

¹²⁷ A. C. Ciani, C. Capiluppi. Gene flow by selective emigration as a possible cause for personality differences between small islands and mainland populations. – European Journal of Personality 2010, nr. 24; A. C. Ciani *et al.* The adaptive value of personality differences revealed by small island population dynamics. – European Journal of Personality 2007, 21, nr. 1.

¹²⁸ R. Lynn, T. Martin. National differences for thirty-seven nations in extraversion, neuroticism, psychoticism and economic, demographic and other correlates. – Personality and Individual Differences 1995, nr. 19.

¹²⁹ M. Nelis *et al.* Genetic structure of Europeans: A view from the North-East. – Plos One 2009, 4, nr. 5.

¹³⁰ M. H. M. de Moor *et al.* Meta-analysis of genome-wide association studies for personality. – Molecular Psychiatry 2012, 17, nr. 3.

¹³¹ G. Hofstede, R. R. McCrae. Personality and culture revisited. Linking traits and dimensions of culture. – A Psychology of Economic Migration. 01.10.2013, 44, lk. 1067–1093.

See võib tulla üllatusena, kuid näib, et just tänapäeva juhtivad majandusteadlased on selle põhjuslikkuseahela – isiksus mõjutab kultuuri – võtnud oma uurimuste aluseks. Vähemalt vaikimisi. Ernst Fehr Zürichi ülikoolist on koos oma kolleegidega lasknud laboratooriumis inimestel mängida lihtsaid majandusmänge. Esimese asjana selgus, et mitte kusagil maailmas ei lähtu inimesed lihtsast enesekasumudelist.¹³² Uurimused on näidanud, et kasutades sanktsioone, võib suhteliselt väike arv teistest hoolivaid inimesi mõjutada grupi kooperatiivset käitumist, millest saavad lõppkokkuvõttes kasu kõik grupi liikmed.¹³³ Majandusteadlased on välja selgitanud, milline peab olema altruistlike inimeste kontsentratsioon, et mitte veresulguses olevad inimesed hakkaksid üksteist usaldama ja käituma kooperatiivselt. Järelikult miski peab mõjutama altruistlike inimeste arvu ühiskonnas.

Isegi väga sügavalt juurdlemata on selge, et mõlemad põhjuslikkuserajad on vähemalt teoreetiliselt võimalikud. Kindlasti leiab mõne näite sellest, kuidas kultuur mõjutab isiksuseomadusi. Üsna tõenäoselt toimub isiksuseomaduste akulturatsioon ja on võimalik, et keel, milles inimene ennast parasjagu väljendab, reguleerib mõnda seadumust, kas alla- või ülespoole. Kuid põhimõtteliselt pole ka võimatu, et mingi isiksuseomaduste kontsentratsioon soosib ühte või teist sotsiaalset praktikat või kultuurivormi. Seega väga üldisel tasandil on vaidlus selle üle, milline põhjuslikkuse ahel on õige, praktiliselt tulutu. Suure tõenäosusega on mõlemad õiged, sest üks ei välista teist. Selleks, et vastandamisel üldse mingit mõtet oleks, tuleks arutelu suunata selle väljaselgitamisele, kui palju ja millises ulatuses kumbki põhjuslikkuseahelatest toimib.

Näib, et kõige tõsisem probleem on, et kõik seletused selle kohta, kuidas kultuur isiksust või isiksus kultuuri mõjutab, on üsna spekulatiivsed. Need võivad tunduda huvitavad, kuid on ikkagi tugitoolis või laua taga istudes välja mõeldud. On väga vähe tõendusi, mis näiteks kinnitaksid võimalust, et kui kokku satub küllalt suur hulk kohusetundlikke introverte, siis tekib suure tõenäosusega nende vahel hierarhiline tugeva võimuvõrdkõigega ühiskond. Sama vähe on tõendeid iga teise teooria kohta, mis kõneleks kultuuri ja isiksuse põhjuslikest seostest ükskõik kumba pidi see põhjuslikkusesuund on sõnastatud. Oleks väga suur viga, kui teooria usaldusväärse peaaegu ainsaks kriteeriumiks on vaid uurija kõhutunne.

Väga õpetliku katse tegi Robert McCrae, kes kümme aastat tagasi saatis kõigile juhtivatele kultuuriuurijatele terve rea küsimusi, mis olid sõnastatud umbes järgmiselt: „Milline on see isiksuseomadus, mis on väga madal Hong Kongis ja Koreas, kuid väga kõrge näiteks Norras ja Rootsis?”¹³⁴ Selle ala parimad asjatundjad pidasid seda tüüpi ülesannet mõneti üllatuslikult väga raskeks ja vaid mõned üksikud pakkusid õiget vastust, mis näis olevat pigem õnneliku äraarvamise tulemus. Tõepoolest, ainult need, kes on näinud reaalseid mõõdetud isiksuseomaduste keskmiste pingeridasid maade kaupa, oleksid võimelised ära tundma, et toodud näites käib jutt ekstraversusest. Sama olukord oli ka teiste isiksuseomadustega. See, et inimeste arvamused rahvuslikust stereotüübist ei lange kokku reaalselt mõõdetud isiksuseomadustega, sai selgeks mõni aasta hiljem uurimuses, milles ka siinkirjutajad osalesid.¹³⁵

Kõige lihtsam oleks muidugi ütelda, et maade keskmised ei ole mingil põhjusel usaldusväärsed. Näiteks võib tunduda, et eri riikide mõõdetud keskmine meelekindlus (omadus, mis näitab

¹³² J. Henrich *et al.* “Economic Man” in cross-cultural perspective. Behavioral experiments. – Behavioral and Brain Sciences 2005, 28, nr. 6.

¹³³ C. F. Camerer, E. Fehr. When does “Economic Man” dominate social behavior? – Science 2006, 311, nr. 5757.

¹³⁴ R. R. McCrae. Trait psychology and culture. Exploring intercultural comparisons. – Journal of Personality 2001, nr. 69.

¹³⁵ A. Terracciano *et al.* National character does not reflect mean personality trait levels in 49 cultures. – Science 2005, 310, nr. 5745. Kuid see on hoopis teine, pikem lugu, millest pole siinkohal põhjust kõnelda, sest alles hiljuti panime selle kirja: J. Allik, A. Realo. Vene hinge otsingul.

inimese töökust, motiveeritust, korralikkust ja enesedistsipliini) peaks olema seotud selle riigi majandusliku jõukusega, pangas aega näitavate kellade täpsuse ja posti töötamise kiirusega. Tegelikuses näib seos olevat hoopis vastupidine: neis riikides, kus inimesed on enda kirjelduste kohaselt veidi lohakad, distsiplineerimatud ja pole töönarkomaanid, seal on elujärg parem ja post töötab laitmatu kiirusega.¹³⁶ Tegelikult ei pruugi isiksuseomaduste ja kultuuritasandi näitajate vaheline paradoksaalne seose põhjuseks olla halvasti mõõdetud isiksuseomadused, nagu arvab tuntud kultuurimõju uurija Steven Heine.¹³⁷ Iga selline seos peab toimima konkreetse mehhanismi kaudu, mis igal konkreetsel juhul tuleb kindlaks teha. Näiteks on psühholoogid ja kultuuriuurijad juba tükk aega kimpus olnud teadmisega, et nendes maades, kus küsitletud on enamikus rahul oma eluga, on enesetappude arv suurem kui nendes maades, kus inimesed kipuvad ütleva, et nad pole oma eluga rahul. Analoogia põhjal eelmiste näidetega oleks väga rutakas seada kokku „teooria”, mille järgi inimesed on valmis elust lahkuma seetõttu, et nad on oma eluga väga rahul. Näiliselt paradoksaalne seos eluga rahulolu ja enesetappude vahel seletub lihtsalt sellega, et enesetapjad on protsentuaalselt väga väike osa elanikkonnast, kellel on raske toime tulla ühiskonnas, kus peaaegu kõik on rõõmsad ja kus eluga rahulolu on omamoodi normiks. Palju kergem on enda tunnetega toime tulla seal, kus kõik tunnevad ennast halvasti ja kus pole survet ennast õnnelikuna tunda.¹³⁸ See näide toobki meid selle kirjutise lõppjärelduzeni. Senised katsed kindlaks teha, kas kultuur mõjutab isiksust või vastupidi – kas isiksus võib mõjutada kultuuri –, on olnud väheviljakad peamiselt sellepärast, et nii üldisel tasandil vastust ei ole või see vastus on ebahuvitav. Selleks, et näidata kultuuri mõju isiksuseomadustele (või ka vastupidi), on tarvis läbi näha ja ära kirjeldada konkreetne mehhanism, mille kaudu see mõju toimib. Kahjuks ei ole selliste toimetehhanismide kirjeldusi kuigi palju. Kuid see ei ole tingimata halb sõnum selle uurimisvaldkonna jaoks – kõik paremad ajad on ilmselt veel ees.

Jüri Allik

(1949)

Lõpetanud Tartu ülikooli 1973. aastal. 1976. aastal kaitses psühholoogiakandidaadikraadi Moskvas ning 1991. aastal doktorikraadi Tampere. 2010. aastast Eesti TA akadeemik. Alates 2002. aastast Tartu Ülikooli eksperimentaalpsühholoogia korraline professor. Uurimisteemadeks nägemistaju ja kollektivism ning individualism.

Anu Realo

(1971)

Lõpetanud Tartu Ülikooli 1993. aastal sotsioloogina. 1999. aastast *Ph. D.* psühholoogia erialal. Oli 2000–2002 järel doktorantuuris Leuveni Ülikoolis. Töötanud õppejõuna mitmes välisriigis. Töötab praegu Eesti Teaduste Akadeemia uurija-professorina Tartu Ülikooli psühholoogia instituudis. Põhiliste uurimishuvide hulka kuuluvad isiksuse seadumused, emotsioonid, subjektiivne heaolu, sotsiaalne kapital ja rahvusliku iseloomu stereotüübid.

¹³⁶ S. J. Heine, E. E. Buchtel, A. Norenzayan. What do cross-national comparisons of personality traits tell us? The case of conscientiousness. – *Psychological Science* 2008, 19, nr. 4.

¹³⁷ R. Mõttus, J. Allik, A. Realo. An attempt to validate national mean scores of conscientiousness. No necessarily paradoxical findings. – *Journal of Research in Personality* 2010, nr. 44; R. Mõttus *et al.* Comparability of self-reported conscientiousness across 21 countries. – *European Journal of Personality* 2012, 26, nr. 3.

¹³⁸ R. Inglehart. Culture shift in advanced industrial society. Princeton University Press, Princeton, NJ, 1990.

Kaupmeheproua Gertrud ja tema hauaplaat Risti kirikus

Anu Mänd

Harjumaal asuvast Risti kirikust on viimastel aastatel toimunud uurimis- ja restaureerimistööde käigus tulnud päevavalgele hulk põnevaid leide, millest osa on lisaks ajaloolaste, arheoloogide, kunstiajaloolaste ja restauraatorite kitsamale ringile¹ jõudnud ajaleheveergude vahendusel ka laiema avalikkuseni.² Üks kiriku kooriruumis paiknevatest kunstiteostest – vappide ja gooti minusklites pealiskirjaga kaunistatud 16. sajandi esimese poole hauaplaat – on aga seni jäänud teenimatult tähelepanuta. Selle põhjuseks on eelkõige asjaolu, et kuni 2011. aastani oli kivist näha vaid pool (sh. vaid üks vapp), mis takistas tervikteksti lugemist ja kadunukese nime kindlakstegemist. Ka on tekst aja jooksul tugevasti kulunud ja kohati nii kahjustada saanud, et osa tähti polegi enam eristatavad. Kultuurimälestiste riiklikust registrist selgub, et ristkülikukujuline paekivist hauaplaat on muinsuskaitse alla võetud kui „kunstiväärtuslik hiliskeskaegne raidkiviteos”, mille tekst pole loetav. Hoolimata vapikilpide kujust, mis selgelt osutab 16. sajandile, on plaati peetud pärinevaks 15. sajandist.³

Hauaplaat (mõõdud 215 x 148 cm) muutsu tervenisti vaadeldavaks 2010.–2011. aasta restaureerimistööde käigus, mil lammutati altariesine laudpõrand ja nihutati seni enam-

Gertrudi hauaplaat (1531) Risti kirikus. Foto: S.Stepaško

vähem plaadi keskjoonel paiknenud altariaeda. Ühtlasi selgus, et hauatähise asukoht on sekundaarne. Siinkirjutajal avanes võimalus praegu tervenisti altariaia sisse jäävat kivi

¹ V. Kadakas, K. Tooming, M. Kiudsoo, J. Kilumets. Archaeological studies in Risti church and churchyard. – Arheoloogilised välitööd Eestis / Archaeological Fieldwork in Estonia, 2011. Tallinn, 2012, lk. 175–188; M. Kiudsoo. Harju-Risti kiriku mündileid. – Muinsuskaitseraamat 2010. Tallinn, 2011, lk. 79–80; K. Tooming. 17. sajandi lisandusi keskaegse Risti kiriku ehitusloole. – Muinsuskaitseraamat 2010, lk. 93–96.

² Vt. nt. M. Filippov. Risti kirik ja Muinsuskaitseamet kisklevad vanade müntide pärast. – Postimees, 24.05.2011; Risti kirikut restaureerides avastati erilised seinamaalingud. – Eesti Päevaleht, 04.07.2013; Risti kirikust leiti mitusada aastat vanad maalingud. – Postimees, 04.07.2013.

³ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=3862> (vaadatud 17.07.2013). Hauaplaadi kui mälestise registri number on 3862. 15. saj. dateering kajastub ka teatmeteostes, nt. V. Raam. Harju-Risti kirik. – Eesti arhitektuur 3. Tallinn, 1997, lk. 15.

uurida 2013. aasta juulis ning välja lugeda ka sellel paiknev pealiskiri, niivõrd kui see kahjustuste tõttu võimalikuks osutus. Selgus, et tekstis esinevad isikud on siinkirjutaja jaoks „vanad tuttavad”, kes figureerivad Tallinna ja Helsingi arhiiviallikates ning kelle vappe võib näha ka ühel teisel tänaseni säilinud hiliskesk-aegsel kunstiteosel. Seetõttu tasub pikemalt peatuda mitte üksnes kõnealusel hauaplaadil, vaid ka kadunukese isikul ja tema perekonnal ning arutleda, millises pühakojas võis plaat paikneda enne Ristile sattumist.

Pealiskirja tuleb, nagu hauaplaatide puhul tavaline, hakata lugema keskse kujundi kohale jäävast ülemisest otsast, mis selle plaadi puhul on suunatud Risti kiriku lõunaseina poole. Kui enamikul Eestis säilinud hiliskesk-aegsetel hauaplaatidel on tavapärane tekst (sh. kadunukese surmadaatum ja nimi) mahtunud risküliliku külgi mööda kulgevale ühele tekstivööndile, siis sellel plaadil on teksti pikkuse tõttu tulnud kasutada lisaridu. Pärast nelja külge hõlmanud tekstivööndit jätkub tekst ülemise otsa teisel real, minnes siis üle alumise otsa teisele reale ja edasi (vaataja poolt) vasaku pikikülje poolikule reale. Seejärel jätkub tekst alumise otsa kolmandal, neljandal ja viiendal real. Sõnade vahed on kiviraidur tähistanud keskelt rombikujuliste ja otstest paragrahvimärki meenutavate kujunditega. Nagu eespool juba mainitud, on hauaplaat saanud aegade jooksul kannatada, nii et osa teksti on muutunud raskesti loetavaks ja mõned tähed pea täiesti kadunud. Seetõttu olen alljärgnevasse transkriptsiooni lisanud kas täiesti mahakulunud või fragmentaarselt säilinud tähtede järele ümarsulgudes küsimärgi: *Anno m v^c // und xxxi des sondages // na evan ian(?) // is starf frowe gerdrut her // victor van der // lippe sine hus // frouwe // unde ere(?) jungere(?) / dochter gerdk(?)e / ene genedich*. Tõlge: „1531. aastal pühapäeval pärast evangelist Johannese päeva suri Gertrud, härra Victor van der Lippe naine, ja nende noorem tütar Gerdke. [Jumal olgu] neile armuline.”

Kaks raskesti loetavat kohta on kuupäev (pühakupäev) ja eelviimase rea teine pool. Kuna viimasel real seisab „neile armuline” (*ene genedich*), peaks sellele loogiliselt eelneva „Jumal olgu” (*god sei või got si*), ent tähtede g ja d vahel võib näha r-i, mis moodustab sellele eelneva tähega ligatuuri. Seetõttu oletan, et pigem on ikkagi kirja pandud tütre nimi, mis oli emaga sarnaselt Gertrud, hellitusnimega kujul Gerdke või Gerdeke.

Surmadaatum on ainuke koht tekstis, kus kiviraidur on kasutanud lühendamist. Kui evangelistile viitav *evan* on küllal selgesti loetav, siis pühaku nimi on saanud rohkem kahjustada. Näib siiski, et see algab tähtedega *ia*, millele samal real on järgnenud veel üks või kaks tähte ja kivi vasakul küljel tähed *is*. See viitab evangelist Johannesele, kivil seega lühendatuna i[o]an[n]is, kelle mälestuspäev on 27. detsembril. 1531. aastal langes pühapäev pärast johannesepäeva 31. detsembrile. Seda päeva oleks saanud nimetada ka teisiti, kas vana-aastaõhtuks (*nige jars avend*, kasutatud nt. Tallinna rae arveraamatutes⁴) või Püha Silvestri pühaks⁵, sest pühakupäevad jäid dateerimisel mõnda aega kasutusse ka pärast reformatsiooni. Ei saa küll täiesti välistada, et johannesepäevana peeti silmas 6. mail peetavat püha nimega evangelist Johannes Ladina värava ees, mis 1531. aastal oli laupäev (sel juhul oluaks Gertrudi surmapäev 7. mail), ent see oleks nõudnud hauakivi tekstis ka vastavat tähistust, mitte ainult Johannese nime. Pealegi langesid maikuu pühapäevad ülestõusmispühade-nelipühade tsükklisse ning 1531. aastal tähistati 7. maid kui *Cantate*'t (neljas pühapäev pärast lihavõtteid). Seega on usutavam, et Gertrud suri siiski 31. detsembril 1531.

Ent kes oli see naisterahvas, kellele püstitati nii uhke hauakivi? Kivi keskel kujutatud vapid ja tema mehe nime ees seisev tiitel *her*, mida kandsid aadlikud, raehärrad ja vaimulikud, osutavad, et tegu pidi olema võrdlemisi kõrgest soost isikuga.

⁴ Kasutatud näiteks rae arveraamatutes, vt. A. Mänd. Pidustused keskaegse Liivimaa linnades 1350–1550. Tallinn, 2004, lk. 83.

⁵ T. Kala. Tallinna dominiiklaste kalender reformatsiooniaegse ajakasutuse peegliks. – Vana Tallinn II (VI). Tallinn, 1992, lk. 25; A. Mänd. Ootamatu leid Riiast – 16. sajandi kalender Tallinnast? – Tuna 2007, nr. 3, lk. 86.

Gertrud

Kesk- ja varauusajal vilksatavad isegi aadli või linnaeliidi hulka kuuluvad naised kirjalikes allikates üldjuhul haruharva, samuti on neist väga vähe jäänud materiaalseid jälgi, sh. hauakive.⁶ Nii ühiskondlikus elus kui ka dokumentides defineeriti naist eelkõige tema mehe, vallalistel naistel isa või eestkostja kaudu. Seetõttu teame Victor van der Lippe abikaasana surnud Gertrudist endast võrdlemisi vähe, seevastu tema elus tähtsat osa mänginud meestest tunduvalt rohkem. Seda aga eelkõige tänu sellele, et nii Gertrudi isa kui ka tema mehed kuulusid Tallinna kaupmeeste hulka ja et Tallinna Linnaarhiivis on just kaupmeeste kohta võimalik leida küllalt palju eluloolisi andmeid.

Lühidalt: Gertrud, keda hüüti ka Gerdkeks, pärines Tallinna koorekihist. Tema isa oli suurkaupmees ja raehärra Johan van Grest, emapoolne vanaisa Reinold tor Osten. Ema eesnimi on teadmata, nagu ka see, kas tal oli Johaniga rohkem lapsi kui üks. Gertrud pandi esmalt mehele Turust pärit kaupmehele Hans Surenpele, mõni aasta pärast viimase surma aga Tallinna raehärrale Victor van der Lippele.

Et paremini avada Gertrudi sotsiaalset tausta ja suhtlusringkonda ning et lahendada ühe tema hauakivil paikneva vapi mõistatus ja teha oletusi hauakivi algse asukoha kohta, tasub temaga seotud mehi lähemalt tutvustada.

Johan van Grest – Gertrudi isa

Johan (noorena Hans) van Grest (ka Grist) ilmub Tallinna allikatesse 1468/69. aasta jõu-

lujootudel, mil temast sai Mustpeade vennaskonna liige. Vennaskonda jäi ta 1478. aasta vastlajootudeni.⁷ Pärast seda pidi tema sotsiaalne karjäär arenema peadpööritava kiirusega, sest juba 24. novembril 1478 on teda nimetatud tiitliga *her*, s. t. kui raehärrat.⁸ Raehärrana astus ta ka sama, 1478. aasta jõuludel Suurgildi.⁹ Raehärrasid valiti tavaliselt kaks nädalat pärast mihkclipäeva, ent Johan võis selleks kõige varem saada oktoobri lõpus, sest 26. oktoobril kodanikuvannet andes pandi ta kirja kui Hans Grest, ilma mingi tiitlita.¹⁰ On teadmata, mis olid sellise kiire karjääri tagamaad – tegu võis olla kombinatsiooniga edukast abielust, mõjukatest toetajatest, isiklikest voorustest ja varakult ilmnenu administراتiivsest võimekusest. Ilmselt oli ta raehärraks saades tavatult noor, võimalik, et isegi pisut alla 30 aasta. Johan van Gresti karjäär raes oli ka märkimisväärselt pikk. Tema surmaaeg pole täpselt teada, ent allikates esineb ta teadaolevalt viimast korda 1516. aastal (mõningail andmeil ka 1517¹¹), kandes endiselt tiitlit *her*.¹² Seega tegutses Johan raehärrana umbes 39 aastat, sealhulgas ka bürgermeistrina,¹³ mis ühe kaupmehe jaoks tähendas sotsiaalse hierarhia absoluutset tippu. Vahemärkuse korras võib lisada, et ehkki nii pikk karjäär raes oli tavatu, ei saa Gresti kindlasti „rekordimeheks” lugeda: nimetagem kas või Cost van Borstalit (surn. 1463), kes tegutses raehärrana ligi 48 aastat.¹⁴ Kui oletada, et Johan oli täisealiseks, s. t. 18-aastaseks saanud samal aastal, kui ta astus mustpeade ridadesse, võis ta raadi valimise hetkel olla umbes 28 ja 1516. aastal umbes 66 aastat vana.

⁶ Reformatsioonieelsest Tallinnast ja Piritalt on naiste hauakive teadaolevalt säilinud vaid neli. A. Mänd. Naised, *memoria* ja sakraalruum hiliskeskaegsel Liivimaal. – Tuna 2012, nr. 3, lk. 26–28.

⁷ Tallinna Linnaarhiiv (TLA), f. 87, n. 1, s. 20, pag. 150, 219.

⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. Aa 7, fol. 35r. Magistraadi arhiivi arhivaalidele on edaspidi viidatud vaid säiliku numbriga.

⁹ TLA, f. 191, n. 2. s. 1, fol. 40r.

¹⁰ Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624. Hrsg. v. O. Greiffenhagen. Reval, 1932, lk. 32.

¹¹ E. v. Nottbeck. Siegel aus dem Revaler Rathsarchiv nebst Sammlung von Wappen der Revaler Rathsfamilien. Lübeck, 1880, lk. 15; F. G. v. Bunge. Die Revaler Rathslinie nebst Geschichte der Rathsverfassung und einem Anhang über Riga und Dorpat. Reval, 1874, lk. 99.

¹² TLA, s. Ad 32, fol. 81r (19. apr. 1516).

¹³ Bunge järgi tegutses ta bürgermeistrina 1490–1493 (Die Revaler Rathslinie, lk. 98), ent Bunge teose andmed on tihti puudulikud.

¹⁴ J. Kreem. Cost van Borstal, bürgermeister. – T. Kala, J. Kreem, A. Mänd. Kümme keskaegset tallinlast. Tallinn, 2006, lk. 21.

Tõenäoliselt paistis Johan silma oma heade diplomaadiostustega, sest rae saadikuna tuli tal korduvalt käia välismaal läbirääkimistel, mille käigus ta kohtus näiteks selliste tähtsate isikutega nagu Rootsi regent Sten Sture Vanem, Taani kuningas jt.¹⁵ Grest aitas hankida ka kõrgetele isandatele meelepäraseid kingitusi: 1479. aastal maksis raad talle 80 marka hobuse eest, mis saadeti kingiks Saksa Ordu kõrgmeistrile.¹⁶ Looma röögatu hind viitab, et tegemist võis olla puhtatöulise sõjaratsuga. Suurkaupmehena olid Grestil ulatuslikud suhtevõrgustikud mitmes hansalinnas: koos Bernt Pali (Lübeck ja Tallinn) ja Bernd van Winthemiga (Lübeck) moodustasid nad kaubaühingu, mis tegutses Londoni, Brugge, Hamburgi, Lübecki ja Tallinna turgudel.¹⁷ Seda, et Johan kuulus sotsiaalse püramiidi tippu ja et kaupmehe seisuslikud piirid kippusid talle ahtakski jääma, näitab asjaolu, et mõnda aega kuulus talle koguni Sausti mõis Harjumaal, mille ta 1503. aastal müüs suurkaupmees Iwan Hunninkhusenile.¹⁸

Lühidalt ka elukohast ja peresidemetest. Johan van Grest oli abielus kaupmees Reinold tor Osteni tütreaga ja talle kuulus maja Pikal tänaval, Oleviste kiriku lähe-

duses.¹⁹ Nii tema elukoht kui ka asjaolu, et teda pole mainitud Niguliste kiriku kesk-aegses arveraamatus (1465–1520), osutavad sellele, et ta kuulus Oleviste kogudusse. Selles kirikus tegutses 1512. aastast preestrina ja hiljem kirikhärrana Reinold van Grist (Grest), kes suri 1551. aastal ja keda uurijad on pidanud Johani pojaks,²⁰ ehkki allikatest ei ilmne, et Johanil olnuks rohkem lapsi kui Gertrud. Mingi sugulusside pidi nende vahel aga kindlasti olema.²¹ Johanil oli teadaolevalt kolm venda – Lutke (Ludeke), Dirick ja Hinrick –, kes esinevad mustpeade nimekirjades vastavalt 1482., 1491/92. ja 1482.–1495. aastal.²² Neist jäi Tallinna vaid Suurgildi liikmeks astunud Hinrick, kes suri 1504. aastal,²³ teised vennad rajasid oma kaupmehekarjääri mujal, Lutke näiteks Antwerpenis ja Brugges.²⁴ Võib arvata, et äri- ja sugulussidemed olid selles peres tihedalt läbi põimunud ja töid kasu nii Johanile kui ka tema vendadele.

Selline mees oli siis Gertrudi isa. Gertrudi vanaisa ehk härra Johani äia on aga põhjust mainida eelkõige seetõttu, et nagu edaspidi näeme, pidas Gertrud oma ema suguvõsa sama tähtsaks kui isa oma, kui mitte tähtsamaksi.

¹⁵ T. Derrick. Das Bruderbuch der Revaler Tafelgilde (1364–1549). Mikrofiche-Ausgabe. Marburg, 2000, lk. 111. Siin ja edaspidi on viidatud mikrofiisš-väljaande lehekülgedele, mis erinevad veebiversiooni lehekülgedest.

¹⁶ Kämmererbuch der Stadt Reval 1463–1507. Bearb. v. R. Vogelsang. Köln, Wien, 1983, nr. 1672.

¹⁷ C. Jahnke. Bernd Pal, ein Kaufmann des 15. Jahrhunderts. Eine biographische Skizze. – Vana Tallinn XV (XIX). Tallinn, 2004, lk. 163, 168.

¹⁸ J. Kreem. Reinold Grist ja tema raamatukogu. Pilk 16. sajandi esimese poole Tallinna vaimsetele võimustele. – Lugemise kunst. Koost. P. Lotman. Tallinn, 2011, lk. 152. Hunninkhusen kohta vt. E. v. Nottbeck. Die älteren Rathsfamilien Revals. Reval, 1875, lk. 50; A. Mänd. Suurgildi ajalugu kuni Liivi sõjani. – I. Leimus jt. Tallinna Suurgild ja gildimaja. Tallinn, 2011, lk. 22.

¹⁹ Das Revaler Pergament Rentenbuch 1382–1518. Hrsg. v. A. Plaesterer. Reval, 1930, nr. 1251; TLA, s. Aa 35b, fol. 12r, vt. ka fol. 11r ja 13r.

²⁰ Vt. tema kohta J. Kreem. Reinold Grist ja tema raamatukogu, lk. 152–155.

²¹ Reinoldi testamendis (1551) on mainitud tema onu Johann van Gresti, kes erinevalt Gertrudi isast polnud raehärra ja oli 1551. a. veel elus. Pole tõenäoline, et Reinoldi isa ja onu kandnuks sama eesnime. Võib oletada, et mõnel raehärra Johani vennal oli kaks poega, kellest üks oli Johann ja teine Reinoldi isa. Reinoldi testament: TLA, f. 230, n. 1-IIIb, s. 94; selle regist: R. Seeberg-Elverfeldt. Testamente Revaler Bürger und Einwohner aus den Jahren 1369 bis 1851. Revaler Regesten, Bd. 3. Göttingen, 1975, nr. 194.

²² TLA, f. 87, n. 1, s. 20, pag. 249, 252, 317, 344. Lutket ja Hinrickut on härra Johani vendadeks nimetatud nt. 1478. TLA, s. Aa 7, fol. 35r.

²³ 04.11.1504 on teda mainitud surruna. Das Revaler Pergament Rentenbuch, nr. 1309. Gildis hakati teda mälestama 1505. a. ülestõusmispühadel. TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 54r. Uurijad on tema testamendi ekslikult dateerinud u. 1510. aastaga. R. Seeberg-Elverfeldt. Testamente Revaler Bürger, nr. 101.

²⁴ Vt. C. Jahnke. Bernd Pal, lk. 167; R. Rößner. Hansische Memoria in Flandern: Alltagsleben und Totengedenken der Osterlinge in Brügge und Antwerpen (13. bis 16. Jahrhundert). Frankfurt am Main, 2001, lk. 330–331.

Reinold tor Osten – Gertrudi vanaisa

Reinold (ka Reyneke) tor Osten (van der Osten) pidas samuti kaupmehe ametit, ent tema kohta on võrdlemisi vähe andmeid ja tundub, et tema äri oli oluliselt väiksema kaliibriga kui Johanil. Ta astus Suurgildi 1441. aasta vastlate ajal ja suri 1487. või 1488. aastal.²⁵ Raehärrat temast ei saanud, gildis jäi tema tähtsaimaks ametikohaks Lauagildi eestseisja oma, mida ta pidas 1471. aastal.²⁶ Ta elas Pikal tänaval, Oleviste köstrimaja lähedal.²⁷ Kaupmees Herman tor Osten, kes arvatavasti oli Reinoldi vend, oli aastatel 1462–1473 Oleviste kiriku eestseisja.²⁸

Hans Surenpe – Gertrudi esimene mees

Gertrudi esimeseks abikaasaks oli Turust pärit kaupmees ja laevnik Hans Surenpe (Surpe), kellest sai 1501. aasta märtsis Tallinna kodanik.²⁹ Abielu sõlmiti mõnevõrra varem, tõenäoliselt 1500. aastal, sest 1501. aasta 5. jaanuaril lasi Johan van Grest oma tütre kaasavarana kirjutada Hansu nimele Pikal tänaval asuva maja, mis oli kuulunud Gertrudi vanaisale Reinoldile (praeguse Pikk 69/Tolli 1 kohal), ning lisaks veel aia, küüni ja puukuuri.³⁰

Hans Surenpe (Soome ajalookirjanduses tuntud kui Hans Suurpää)³¹ suguvõsa oli

Turus hästi tuntud ja mõjukas, nende hulgas pärines näiteks piiskop Laurentius Suurpää (1500–1506). Hansu kaupmehetegevus Turus on jälgitav 1480.–1490. aastatel. Gertrudist sai Hansu teine abikaasa. Esimesest abielust oli Hansul kaks last: poeg Merten, kes hiljem isa juurest tagasi Turusse põgenes, soovides preestriks õppida, ning tütar, kes abiellus Sigfrid Paulssoniga. Hansu tegevusest Tallinna kaupmehena annavad hea ülevaate tema 1509. ja 1510. aastal kirjutatud ärikirjad Turu arhidiakonile ja hilisemale toompraostile Paul (Pawel) Scheelile, kellele ta müüs mitmesuguseid kaupu, sealhulgas rukist, kaera, linnaseid, kangaid jm.³² Scheeli kirjavahetusest selgub ühtlasi, et Hansul olid kaubasidemed Lübecki ja Danzigiga. Pole selge, kas Hans oli soomlane või rootslane, ehkki nimi viitab pigem esimesele võimalusele. Tema kirjad Scheelile on kirjutatud alamsaksa keeles, Scheel omakorda kirjutas talle rootsi keeles. Hans suri Tallinnas 1510. aasta teisel poolel või 1511. aasta alguskuudel: Scheeli kiri talle on dateeritud umbes 11. augustiga 1510, ent Suurgildis on teda hakatud mälestama 1511. aasta ülestõusmispuhadel.³³

Gertrud kui ärinaine

Ilmselt oli Gertrud oma isa ja mehe kõrvalt samuti kaupmeheoskused omandanud, sest

²⁵ TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 17r, 45v. Vt. tema kohta ka T. Derrik. Das Bruderbuch, lk. 407.

²⁶ E. v. Nottbeck. Die alten Schragen der Grossen Gilde zu Reval. Reval, 1885, lk. 123.

²⁷ Das drittälteste Erbebuch der Stadt Reval (1383–1458). Hrsg. v. E. v. Nottbeck. Reval, 1892, nr. 1333; Viertältestes Erbebuch der Stadt Reval (1458–1481). Bearb. v. A. Plaesterer. Käsikiri TLA-s. Reval, 1936, nr. 44.

²⁸ E. O. Kuujo. Die rechtliche und wirtschaftliche Stellung der Pfarrkirchen in Alt-Livland. Helsinki, 1953, lk. 187. Suurgildi astus Herman 1456 vastlatel. TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 25r.

²⁹ Das Revaler Bürgerbuch, lk. 38. Suurgildi astus ta alles 1503/04 jõulujootudel. TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 53r.

³⁰ Das Revaler Pergament Rentenbuch, nr. 1251.

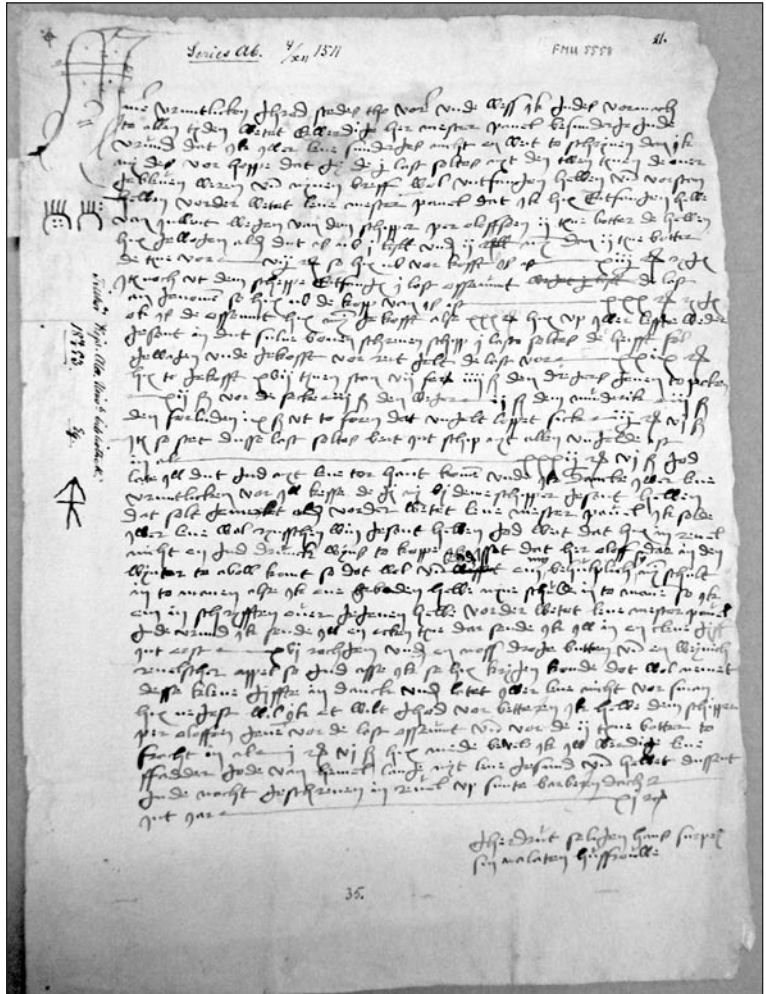
³¹ Vt. Suurpääde ja Hansu kohta: I. Leskelä. Suurpää (1300–1500-luku), suvu. – Kansallisbiografia, SKS, avaldatud 15.01.2010: www.kansallisbiografia.fi/kb/artikkeli/9376; I. Leskelä. Kauppa, verkosto ja kaapparisoita: turkulaisen kirkonmiehen Paavali Scheelin ja Danzigin porvarin Hans Chonnertin kauppayhteydet 1509–1516. Magistritöö, Helsingi Ülikool, 2007, lk. 18–19, 21–24, 53, 61, 66; P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Köln, Wien, 1973, lk. 421–422.

³² Finlands medeltidsurkunder. Utg. Reinhold Hausen. Helsingfors, 1928–1935 (edaspidi FMU). Dokumendid on leitavad veebilehel <http://extranet.narc.fi/DF/df.php>. Hans Surenpe kirjad Scheelile: FMU, nr. 5422–5424, 5449, 5465. Kirjad asuvad Helsingis, Soome Rahvusraamatukogu (Kansalliskirjasto) käsikirjade osakonnas, Paul Scheeli kogus, A.I. 47.

³³ FMU, nr. 5471; TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 57r.

Hans Surenpe majamärgiga pitser, mida pärast mehe surma kasutas Gertrud. Eelmise kirja tagakülj. Foto: P. Tuovinen ↑

Gertrudi kiri Turu toompraostile Paul Scheelile 4. dets. 1511. Paul Scheeli kogu, A.I. 47, Kansalliskirjasto, Helsinki. Foto: P. Tuovinen →

pärast Hansu surma võttis ta oma mehe äri üle, vähemasti Turu liinil. Paul Scheeli kogus on säilinud seitse Gertrudi omakäelist kirja ajavahemikust 3. mai 1511 kuni 4. juuli 1513.³⁴ Kui esimene neist puudutab perekonnatüli tema jalgalasknud kasupoja Merten Surenpega, siis hilisemad on pühendatud kauplemisele: Gertrud müüs Scheelile soola, võid, rauda, reinveini jm., nimetades vaimulikku armsaks isandaks, isaks ja heaks sõbraks. Kaubasaadetistele lisas Gertrud ka väikseid kingitusi, näiteks parimaid Tal-

linna õunu, korvitaie rosinaid või kuivatatud lesti, mis pidid tema suhteid Scheeliga veelgi soojendama. Gertrudi kirjadel võib näha sama pitsarit mis Hansul – ankrut meenuvat majamärki.³⁵ Järelikult võttis ta pärast mehe surma tolle pitsati üle, mitte ei lasknud endale valmistada oma pitsatit, kus tal olnuks võimalus end identifitseerida ka näiteks oma isa embleemiga.

Gertrudi jaoks võis kauplemine olla ka lausa hädavajadus, sest Hansust olid järele jäänud võlad ning lisaks iseendale tuli tal

³⁴ FMU, nr. 5516, 5525, 5547, 5549, 5555, 5558, 5565. Kirjad on allkirjastatud kui Gerdrut Surpessche või Surenpesche; Gerdrud, salige Hans Surpe nalatene wedewe; Gerdrut, selige Hans Surpes na laten husfrouwe.

³⁵ Soome Rahvusraamatukogu, Paul Scheeli kogu, A.I.47, Hans Surenpe kiri Scheelile, 24.11.1509; Gertrudi kirjad Scheelile, 14.11.1511 ja 04.12.1511.

hoolt kanda ka oma väikeste laste eest: nende olemasolu tuletab ta ka Scheelile oma kirjades meelde.³⁶ Lisaks lasus tal kohustusi kasupoja ees (kasutütär oli juba abielus): ühes oma kirjas Scheelile lubab Gertrud, et kui Mertenist saab hea preester, aitab ta teda tema esimese missa puhul riietuse ja ürtidega.³⁷ Gertrudi iseseisvale kaupmehekarjäärile pani tõenäoliselt punkti tema teine abielu, sest siis võttis äri üle tema mees, raehärra Victor van der Lippe. Victori kirju selleks ajaks juba toompraosti ametisse tõusnud Scheelile on säilinud neli: need hõlmavad ajavahemikku 2. september 1515 kuni 26. veebruar 1516 (samal aastal Scheel suri).³⁸ Ehkki kaubasaadetisi läkitas ja kontrollis Victor, ei unusta ta oma kirjades Scheelile edasi andmast tervitusi oma naiselt.³⁹ Võib arvata, et Gertrud oli toompraosti jaoks olnud usaldusväärne kaubapartner, kes oli oma kadunud mehe äri edukalt edasi ajanud ja kelle mainimine tõstis omakorda Victori krediiti ja võimaldas tal oma klientuuri Turus laiendada.

Victor van der Lippe – Gertrudi teine mees

Victoril oli au sündida suguvõssa, kust oli võrsunud mitu Tallinna raehärrat ja seda juba alates 14. sajandi keskpaigast.⁴⁰ Raehärra ametit pidas ka tema isa, Euert van der Lippe, kes suri 1481. aastal või 1482. aasta alguskuudel.⁴¹ Euertil oli vähemalt viis last:

kolm poega ja kaks tütart. Poegadest vanim oli tõenäoliselt Hinrick, kes esineb dokumentides 1488. aastal iseseisvana, s. t. täisealisena ja võtab üle oma isa pärandi.⁴² Selleks ajaks olid juba abielus ka tema mõlemad õed: Anneke kaupmees Jasper Bockholtiga, teine õde kaupmees Hinrick Palmedachiga.⁴³ Euerti nooremad pojad, Victor ja Euert, kuulutati üheskoos täisealiseks 1495. aastal,⁴⁴ seega pidid nad olema sündinud võrdlemisi väikese vahega või olema koguni kaksikud. Mustpeade vennaskonda oli Victor astunud juba 1492. aasta vastlajootudel, mustpeade nimekirjades figureerib ta 1514. aasta vastlateni.⁴⁵

Victori sotsiaalne karjäär kujunes kolmest vennast kõige edukamaks, sest temast sai isa eeskujul (või lausa „perekondlikku traditsiooni” järgides) raehärra. Tõenäoliselt valiti ta raadi 1514. aasta sügisel, sest selle aasta jõuludel astus ta Suurgildi, kandes juba tiitlit *her*.⁴⁶ Seega kuulub Victor van der Lippe Johan van Gresti kõrval nende väheste kaupmeeste hulka, kes valiti raadi enne, kui neist sai linna eliitgildi liige.⁴⁷ Erinevalt Johanist polnud Victor aga enam väga noor, vaid umbes 40-aastane. Samal, 1514. aastal sõlmiti ka tema abielu Hans Surenppe lese Gertrudiga, samuti läks tema valdusse eespool jutuks olnud Pika tänava elumaja (Pikk 69/Tolli 1), mis oli Gertrudi kaasavaraks.⁴⁸ Linna ühe pikaajalisema ja mõjukama raehärra tütre naimine, kes lisaks oli tõestanud

³⁶ FMU, nr. 5525, 5547 (*myt mynen klenen kynderken, mynen armen klenen kynderken*). Hansul oli Gertrudiga neli last: poeg Hans, kes ilmselt suri lapsena, ja kolm tütart. P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch, lk. 422; I. Leskelä. Suurpää (1300–1500-luku), suvu.

³⁷ FMU, nr. 5549.

³⁸ FMU, nr. 5832, 5835, 5849, 5874.

³⁹ FMU, nr. 5832: *vnde myn husffrouwe but juwer werdigeit eren grot*, nr. 5849: *vnde myn husfrouwe dot juwer werdicheit ock ser grotter vnde eren denst*, nr. 5874: *vnde myn husffrouwe dot juwer werdicheit ock ser grotten*.

⁴⁰ F. G. v. Bunge. Die Revaler Rathslinie, lk. 112.

⁴¹ TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 42r; f. 31, n. 1, s. 216, fol. 45r.

⁴² TLA, s. Aa 7, fol. 50r.

⁴³ TLA, s. Aa 7, fol. 50r, 63r; s. Aa 35b, fol. 43r. Johansen pidas Hinrick Palmedachi ekslikult Gertrudi isaks, kuigi tegelikult oli ta Victori õemees: P. Johansen, H. Von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch, lk. 422.

⁴⁴ TLA, s. Aa 7, fol. 63r.

⁴⁵ TLA, f. 87, n. 1, s. 20, pag. 320; s. 21a, pag. 79.

⁴⁶ TLA, f. 191, n. 2, s. 1, fol. 58r; s. 15, pag. 55.

⁴⁷ Vt. A. Mänd. Suurgildi ajalugu kuni Liivi sõjani, lk. 41.

⁴⁸ TLA, s. Aa 35b, fol. 11r (1514); s. Aa 7, fol. 125r (1515).

end viljaka naise ja nutika kaupmehena, võis Victori karjäärile üksnes hoogu anda.

Victori ametiaeg raes kujunes pikaks ja edukaks: ta tegutses sageli linna saadikuna ning pidas 1524.–1527. aastal kohtufoogti ametit.⁴⁹ Raehärraks jäi Victor elu lõpuni, viimast korda esineb ta dokumentides teadaolevalt 1534. aasta 24. jaanuaril.⁵⁰ Seega elas Victor oma 1531. aastal surnud naisest mõni aasta kauem.

On teadmata, mitu last sündis Victori ja Gertrudi abielust. Arvatavasti olid nende pojad Jurgen ja Tonnie van der Lippe, keda 1551. aastal on nimetatud vendadeks.⁵¹ Gertrudi hauakivil on nimetatud nooremat tütart, mistõttu võib arvata, et eksisteeris ka vanem.

Mõistatuslik teine vapp

On aeg naasta Gertrudi hauakivi juurde. Sellel võib näha kahte vappi, mis on kinnitatud saledast puutüvest välja kasvavate okste külge. Parem pool asuval vapikilbil võib ära tunda Lippede roosi – sama kujundit võib kohata näiteks raehärra Euert van der Lippe

pitseril⁵² ja Euerti nime juures Niguliste muuseumis paikneva Madalmaade päritolu Kannatusaltari vasakul välistiival. See vapp, nagu ka hauakivi tekst, identifitseerib Gertrudit kui Victor van der Lippe abikaasat.

Teine vapp, millel kujutatakse ristikehinalet, on hoopis intrigeerivam. Oleks ootuspärane, et see kuuluks Grestidele, s. t. osutaks Gertrudi sünninimele. Nii see siiski pole. Johan van Gresti säilinud pitseril võib näha hoopis keti otsa kinnitatud Z-tähte meenutavat kujundit, mis heraldikas kannab hundikonksu (sks. *Wolfsangel*) või topelthaagi (*Doppelhaken*) nimetust.⁵³ Seevastu Kannatusaltari paremal välistiival on Johan van Gresti nime juurde maalitud diagonaalselt poolitatud vapp: ühel väljal asub valgel taustal must hundikonks, mis on kinnitatud kollakaspruuni keti külge, teisel väljal aga punane ristikehinalet mustal taustal.⁵⁴

Kannatusaltari välistiibade ülemaalingute dateerimise, eriti aga nende tellijate küsimus on kunstiajaloolasi painanud juba rohkem kui pool sajandit. Ülemaalinguid on seotud Michel Sittowi nimega ja paigutatud tema viimasesse Tallinna-perioodi ehk aastaisse 1518–

Euert van der Lippe ja Johan van Gresti pitserid. Repro

⁴⁹ E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revels. Reval, 1884, lk. 74; T. Derrik. Das Bruderbuch, lk. 173; W. Ebel. Das Revaler Ratsurteilsbuch (Register van affsproken) 1515–1554. Göttingen, 1952, lk. 19, nr. 138; TLA, s. Bt 1, fol. 92r, 99r, 100r, 101r, 104r, 109r.

⁵⁰ W. Ebel. Das Revaler Ratsurteilsbuch, lk. 54, nr. 397.

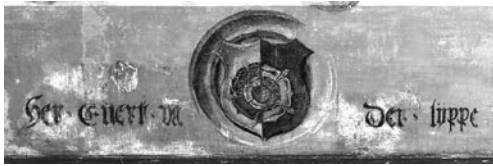
⁵¹ TLA, s. Aa 35b, fól. 192v.

⁵² E. v. Nottbeck. Siegel aus dem Revaler Rathsarchiv, tahvel 6, nr. 87. Vt. ka TLA, f. 230, n. 1-IIIb, s. 19.

⁵³ E. v. Nottbeck. Siegel aus dem Revaler Rathsarchiv, tahvel 3, nr. 48. Vt. ka TLA, f. 230, n. 1-IIIb, s. 44.

⁵⁴ Selline jaotus ja värvikasutus ei järgi küll heraldika reegleid, ent erinevalt aadlivappidest ei olnud kaupmeeste vappid kujundus reglementeeritud.

⁵⁵ M. Lumiste. Antoniuse altari algsest maalikihist ja ülemaalingutest. – Kunst 1964, nr. 2, lk. 35; M. Weniger. Sittow, Morros, Juan de Flandes: Drei Maler aus dem Norden am Hof Isabellas von Kastilien. Kiel, 2011, lk. 99–101.

Euert van der Lippe ja Johan van Gresti nimede juures asuvad vapid. Kannatusaltari välisliibadel. Niguliste muuseum. Foto: S. Stepaško

1525.⁵⁵ Sittowi autorsuse probleemi siinkohal kõrvale jättes torkab aga silma, et Euert van der Lippe oli ülemaalingute teostamise ajaks juba pea kolmkümmend aastat surnud. Oma hiljutises artiklis pakun välja kaks võimalust. Esiteks, ülemaalitud altarietaabli tellijateks võisid olla Johan van Grest ja tema väimees Victor van der Lippe. Kui nii, siis pidi see sündima aastail 1514–1516, kui Victor oli juba Gresti väimees ja raehärra ning Grest ise veel elus. Teine võimalus, et altarietaabli tellisid Victor ja Gertrud oma isade mälestuseks, seega millalgi pärast 1516. aastat.⁵⁶ See versioon on isegi tõenäolisem, eriti just Gresti nime juures leiduvasse vappi peidetud vihje tõttu. Kui ainult pool vapist on Gresti oma, peab teine pool – ristikehinalet – osutama Gertrudi emaliinile ehk Ostenitele. Kuna seni pole õnnestunud leida ühtegi Reinold tor Osteni vapi või pitseri kujutist, jääb see esialgu küll oletuseks, ent ühtegi teist rahuldavat seletust ei oska ka välja pakkuda.

Kui ristikehinalet on Ostenite embleem, tekib muidugi küsimus, miks on Gertrudi hauakivil tema mehe vapi kõrval tema ema ja mitte isa vapp. Mõistagi ei anna arhiiviallikad meile aimu, milline oli inimeste iseloom

või millised suhted valitsesid perekonnas isa ja tütre vahel. Nagu eespoolt võis lugeda, ületasid Johan van Gresti ühiskondlikud ja ametialased saavutused Ostenite omi tunduvalt. Siiski on Gertrud eelistanud, et tema viimset puhkepaika kaunistaks tema ema vapp.

Hauaplaadi algne asukoht

Nagu artikli alguses mainitud, on Gertrudi hauaplaadi asukoht Risti kirikus sekundaarne. Samuti on iseenesest mõistetav, et Tallinna raehärra naist ei maetud kaugesse maakirikusse. Ent milline pühakoda võiks Gertrudi viimse puhkepaigana kõne alla tulla? Kui ta oleks surnud aastaid varem, enne reformatiooni, oleks ta tõenäoliselt maetud Lippede perekonnakabelisse dominiiklaste kloostriristikäigus.⁵⁷ Pärast reformatiooni kabelit mõistagi enam ei kasutatud, konvent oli likvideeritud ja endine kloostrikompleks langes 1531. aastal tulekahju ohvriks. Mäletatavasti olid nii Grestid kui ka Ostenid seotud Oleviste kirikuga. Nagu ilmneb reformatiooni-aegsetest dokumentidest, oli seda ka Victor van der Lippe.⁵⁸ Seetõttu on vägagi tõenäoline, et Gertrud ja tema tütar sängitati just Olevistesse. Hauakoha täpsemat asukohta kirikus pole võimalik kindlaks teha, sest erinevalt Nigulistest pole Olevistest säilinud uusaegseid hauaplaatide loetelusid ega kirjeldusi.

Gertrudi hauaplaadi vasakul küljel võib näha kolme augukohta, mida on hiljem lapitud ja mis asuvad üksteisest võrdsel kaugusel, vahedega 71 cm. See osutab, et seal paiknes kunagi näiteks võre. Pole välistatud, et Victor või tema järeltulijad lasid perekonna hauakoha kirikus kuidagi eraldada ja et see asus kiriku lõunalööv. Tõestada pole seda aga võimalik.

⁵⁶ A. Mänd, A. Nurkse. Family ties and the commissioning of art: On the donors and overpaintings of the Netherlandish Passion altarpiece. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 2013, nr. 3–4 (ilmumas).

⁵⁷ Vt. A. Mänd, A. Randla. Sacred space and corporate identity: the Black Heads' chapels in the mendicant churches of Tallinn and Riga. – *Baltic Journal of Art History*, Autumn 2012, lk. 69–70; A. Mänd, A. Nurkse. Family ties and the commissioning of art (ilmumas).

⁵⁸ U. 1525 koostatud kõrvalaltarite tulude nimekirja järgi oli härra Victor maksnud aastas 12 marka renti Oleviste Püha Risti altarile. TLA, s. Aa 15a, fol. 3v, vt. ka fol. 27r.

Praeguse uurimisseisu juures jääb vastamata ka küsimus, millal ja mis asjaoludel Gertrudi hauaplaad Risti kirikusse sattus. Võib-olla sündis see mõne Olevistete tabanud katastroofi (nt. 1625. aasta tulekahju) järel, mil otsustati panna uus põrand ja osa vanu hauaplaate, millel enam omanikke või pärijaid polnud, müüdi „ehitusmaterjalina“ mujale? Selle probleemi uurimisel tuleks püüda välja selgitada ka võimalikke isikutevahelisi sidemeid Olevistete ja Risti vahel.

Kunstivarade liikumist Olevistete kirikust Ristile on oletatud varemgi: Krista Andresoni arvates pärinevad just Olevistete üleelusuurused Neitsi Maarja ja evangelist Johannese puusculptuurid, mis paiknesid Risti kirikus 1958. aastani ja mis on praegu eksponeeritud Niguliste muuseumis.⁵⁹ Paraku pole ka nende puhul teada, millal ja mis asjaoludel nad on Risti kirikusse jõudnud.

Lisaks kahele hauaplaadile paikneb Risti kooriruumi põrandas ka kolm paekivist altarilauda ehk mensat. Kõige suurem ja uhkem neist, mis jääb koori põhjaseina poole, on kaunistatud koguni viie pühitsusristiga, mis võib (ehkki ei pruugi) tähendada seda, et see on paiknenud peaaltari. Ühe versiooni kohaselt võib tegu olla Risti kiriku keskaegse peaaltari ja kahe kõrvalaltari mensadega,⁶⁰ ent eelneva valguses pole sugugi välistatud, et need mensad ja hauaplaadid on toodud Ristile mujalt ja kasutatud ära põrandaplaadidena. Muide, ka Gertrudi hauakivi on valmistatud paeplaadist, mis algselt täitis hoopiski mensa otstarvet: kui vaadata hoolikamalt plaadi paremale pikiküljele (ehk edela- ja loodenurka) jäävaid sõõri sees asuvaid riste, võib neil näha väikseid sissekraabituid pühitsusriste, mille harud on lõppenud kolmnurkadega. Kuna Gertrud suri 1531, mil reformatsioonist ja kõrvalaltarite eemaldamisest ei olnud just palju aega möödas, oli Tallinna kiviraidurite käsutuses tõenäoliselt suurem hulk korralikke paeplaate, mis olid

oma algse liturgilise funktsiooni minetanud ja mida sai võtta „taaskasutusse“, tahudes neist hauakive, etikukive või muud vajalikku.

Lõpetuseks

Ühest hauaplaadist hargnema hakanud lugu võimaldas heita pilku Tallinna raehärra tütre sündinud, 15. sajandi lõpu- ja 16. sajandi alguskümnendite elanud Gertrud van Gresti elule. Tema kaks abielu ja nende vahele jääv iseseisev kaupmehekarjäär, millest annavad tunnistust tema ärikirjad, võimaldasid tema kohta teada saada tunduvalt rohkem kui enamike hiliskeskaegsete ja varauusaegsete Tallinna kaupmeheprouade kohta ning avardada teadmisi tolleaegsete naiste ühiskondlike ja ametialaste võimaluste kohta. Gertrud ja tema teine abikaasa Victor van der Lippe tegutsesid ka kunstimetseenidena, tellides oma isade mälestuseks tänaseni säilinud altariretaabli ning lastes sellele jäädvustada nende nimed ja vapid. Mõnevõrra varjatud kujul on teosel põlistatud ka Gertrudi emapoolne suguvõsa. Peresuhete keerukusele ja Gertrudi eelistustele viitab ka asjaolu, et tema hauakivil, mis tõenäoliselt paiknes algselt Olevistete kirikus, leiame Lippede vapi kõrvalt tema ema ja mitte isa vapi.

Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teema SF0130019s08 raames.

Anu Mänd

(1968)

Lõpetas 1992. aastal Tartu Ülikooli kunstiajaloolasena. Kaitses 2000. aastal Kesk-Euroopa Ülikoolis doktorikraadi keskaja-uuringute alal. Töötab TLÜ Ajaloo Instituudis vanemteadurina. Uurimisvaldkonnad: keskaja kultuur, gildid ja vennaskonnad.

⁵⁹ K. Andreson. Kolgata-sculptuurid Harju-Risti kirikust. Vanusest, valmistamispiirkondadest ning algest asukohast. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2009, nr. 1–2, lk. 61–62, 64.

⁶⁰ Risti kirikust on leitud kahe kõrvalaltari jäänused. V. Kadakas jt. Archaeological studies in Risti church, lk. 177 (fig. 3), 182–183.

Kristluse tähenduse ja tähtsuse muutus eestlaste seas 1857–2010

Lea Altnurme

Religioon on mitmekesine nähtus. Selle tähtsus ning eriti tähendus sõltuvad kultuurist ja ajastust, samuti vaatelejust. Nii nagu võib tähele panna erinevat religioosuse määra indiviiditi, võib seda märgata ka ühiskonniti – religiooni tähtsustatakse kas rohkem või vähem. Nõnda nagu üksikinimesed mõistavad usku erineval viisil, nt. suhete kaudu jumala ja kaasinimestega või õigluse põhimõtte ja vaimse distsipliini järgimise võtmes vms., mõistetakse seda isesuguselt ka eri ühiskondades. Tavaliselt on korruga kasutusel mitmed, ka konfliktid tähendused, millel on erinev tähtsus sõltuvalt sellest, kas neid väljendavad ühiskonnas domineerivad või marginaalsed grupid. Tähtsust võib seega määratleda kui midagi, mida hinnatakse väärtusliku-väärtusetu skaalal ja mida on võimalik mõõta osutatud poolehoiu järgi elanikkonnas, ning tähendust kui midagi, mida sotsiaalses suhtluses osalejad omistavad kas esitustele, nähtustele, isikutele, lugudele vms. tõlgendamise või mõistmise protsessis.

Kui religioonist nagu igast muustki fenomenist saab teema avalikus diskursuses, siis väljendatakse seda sotsiaalsete representatsioonide ehk kollektiivselt konstrueeritud ettekujutuste vahendusel, mõnikord jäigalt stereotüüpsetes vormides. Tihtipeale tehakse seda lähtuvalt mõnest väärtussüsteemist ehk ideoloogiast, mille teadmised (kõrvalseisjatele tavaliselt üksnes arvamused või uskumused) toimivad selle kandjatele tõena ja on väga

püsiva loomuga.¹ Nimetatud tõde peegeldab seda, kuidas inimesed representeerivad uskumusi endast ning sotsiaalsest maailmast selle alusel, mis on neile oluline,² lähtudes ideoloogia põhistruktuuri moodustavatest vastustest küsimustele: kes oleme, kust pärineme, mille eest seisame, mis on meie väärtused ja ressursid.³

Käesoleva artikli põhiküsimusteks on: mis on muutunud religiooni tähenduses ja tähtsuses ning milliste tegurite mõjul see on toimunud? Sellest lähtuvalt on eesmärgiks jälgida nimetatud muutusi eestlaste seas ühiskondlikul tasandil 19. sajandi keskpaigast kuni 21. sajandi alguseni – saja viiekümne aasta jooksul – ideoloogia ja representatsiooni (arusaama, ettekujutuse tähenduses) mõistete abil. Vaadeldaval perioodil peetakse religiooni all silmas kristlust, eriti luterlust, mis moodustas põhilise osa usulisest valdkonnast ning oli seetõttu suurima sotsiaalkultuurilise mõjuga. Mainimist leiavad ka vennastekoguduse liikumine, õigeusk ja vabakogudused juhtudel, kui ühiskondlikul tasandil ilmnesid nende luterlusest erinevad funktsioonid või tähendused.

Kindlasti peab märkima seda, et individuaalsed arusaamad usust on olnud igal perioodil tunduvalt mitmekesisemad kui mingites konfliktides, mullistustes jms. üles kerkivad ühiskondlikud representatsioonid, mis peegeldavad eelkõige vastava aja religiooni aktuaalseid funktsioone, ükskõik kas

¹ T. A. van Dijk. Ideoloogia. Multidistsiplinaarne käsitlus. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2005, lk. 153.

² Samas, lk. 155.

³ Samas, lk. 154.

siis positiivselt või negatiivselt mõistetuna.

Nimetatud perioodi pikkuse tõttu on religiooni tähenduse ja tähtsuse muutuste käsitlus mõneti skemaatiline. Valik materjalist, mida käesolevas artiklis on ühel või teisel ajaperioodil vaadeldud, tehti retrospektiivselt, lähtuvalt praeguseks välja kujunenud olukorrast, et jõuda aset leidnud muutuste juurteni. Periodiseerimisel on aluseks poliitiline ajalugu, sest võimuvahetusega kaasnesid muutused ametlikes ja domineerivates ideoloogiates, millel oli määrav roll kristluse representatsioonidele ühiskondlikul tasandil. Ajaliseks alguspunktiks on valitud aasta 1857, mil enesenimetuse *maarahvas* kõrvale ilmus mõiste *Eesti rahvas*, mis üldistus peagi *eestlasteks*.⁴

Kristlus kui enesestmõistetavus (1857–1918)

Kui Johann Voldemar Jannsen 1857. aastal Pärnu Postimehe esiknumbris krestomaatiliste sõnadega: „Terre, armas Eesti rahwas!” lugejate poole pöördus, oli rahvuslik ärkamine veel ees. Sama numbri avasõnas kirjutab ta:

„Tänno Jummalale, uus kewwade on jälle kä [– – –] igga põllomees on omma semet lotusse peäle põldo külwanud ja kes Jummalat tundis ja kartis, on pärrast vimast äästamist weel mütsi kätte vahhele wõtnud ja öhkanud: Issand! nüüd on keik Sinno kääs ja wääs. Minna kündsin ja külwasin, Sinna kasta ja kaswata; Sulle auuks ja mulle jouuks. Selsinnatsel tärkamisse ja öitsemisse aial hakkab nüüd ka Postimees omma semet külwi tarwis kandma. [– – –] Jah monnesuggused ja sured asjad on Issand meile saatnud. Olleme hirmo ja kartust, kurbdust ja ahvastust näinud; olleme ka õnne ja rõmo maitsnud, keik

sedda möda, kuidas se meile hea olnud, kui moiststime armu andede eest tännada ja karristamisse witsale suud anda. Rasked päwad on meil kül olnud: Merri kinni, Ma kinni, toit kallis, tenistus kasin, kurwad päwad, palju ahvastust! Agga kas teate mikspärrast? Keik Jummalale karristamised hüawad: „Pöörge pattust ja parrandage meelt!” ja keik Temma armo annid maenitsewad: „Tundke ja maitske, kui hea Issand on ja andke Temmale tänno!” [– – –] Meie armolinne Keisri Herra, Jummal pitkendago temma päivi, on jälle rahho teinud ja werrewallamine on mödas [– – –] Kartkem Jummalat, auustagem kunningast ja ellagem nüüd eddespiddi omma kalli Ewangeliumi Lutterusse usso sees nenda, kui wagga ristiinnimete kohhus on! [– – –].”⁵

Kindlasti kujutab see kristlusele toetuvat seisusliku ühiskonna ametliku ideoloogia representatsiooni, mille puhul pole põhjust kahelda, et vennastekoguduse taustaga Jannsen⁶ ja ka lugejad uskusid selle kehtivusse. Kuigi sekulaarne mõtlemine (sekulaarsete maailmaseletuste ja ideoloogiate tähenduses) oli alates 18. sajandi algusest juba võimalik⁷ ning ka üha laiemalt levima hakanud – Jannseni peegeldab seda ühes oma meeletehoo usukahtluses⁸ –, siis Eestis oli see veel 19. sajandi keskpaigani üsna harv nähtus, eriti talurahva seas, kelle argielu valitses endiselt loodusliku rütmiga seotud ajataju,⁹ mida liigendasid maagilisi kombeid sisaldavad oluliste tööde alustamise ja lõpetamisega seotud tähtpäevad ning kirikukalendri pühad. Eestlaste pärimus ei kandnud kõigi sajandite vältel vägivaldse ristiusustamise mälestust¹⁰ ega teadmist oma muistsest vabadusest ja usundist, kuigi külakristluses võis olla veel säilinud uskumusi-praktikaid sellest

⁴ S. Zetterberg. Eesti ajalugu. Tänapäev, Tallinn, 2009, lk. 325.

⁵ Perno Postimees ehk Näddalileht, nr. 1, 05.06.1857, lk. 1–2.

⁶ Vt. Diarium. Johann Voldemar Jannseni Pärnu Päevik. Das Pernauer Tagebuch von Johann Woldemar Jannsen. Pärnu Muuseum, Pärnu, 2001.

⁷ J. Sommerville. Stark's age of faith argument and the secularization of things. A commentary. – Sociology of Religion, nr. 63 (2002), lk. 367.

⁸ M. Salupere. Sissejuhatus. Johann Voldemar Jannseni päevaraamatud, Diarium. Johann Voldemar Jannseni Pärnu päevik. Pärnu Muuseum, Pärnu, 2001, lk. 17.

⁹ A. Viires. Eestlaste ajalooteadvus 18.–19.sajandil. – Tuna 2001, nr. 3, lk. 20.

¹⁰ Samas, lk. 21.

ajast. Rahva teadvust kujundas sakraalne piibliilugu, lood sündinud asjadest kuskil kaugel maal ja kaugel ajal, mis osutusid tähtsaks kaasajal, siinsamas Eestis¹¹ igapäeva elu mõtestajana. Need teadmised levisid suusõnal jumalateenistustel ja kooliõpetuse raames.¹² Alates Rootsi ajast oli kirik tegelenud vaimuliku kultuuri edendamise ja talupoegade seas, kasvas rahvakoolide võrk,¹³ kus pandi suurt rõhku usuõpetusele ja kirikulaulule.¹⁴ Jumalateenistustel käimine, kristlikud kombed ja rituaalid kuulusid kindlasti eestlaste argielu juurde,¹⁵ levinud oli vagameelne iseseisev piibli ettelugemine pereisade eestvõttel laupäeviti või pühapäeviti, lastega peeti öhtupalvet.¹⁶ Talupere kirjasõna oli 19. sajandi lõpuni enamasti vaimulik – lauluraamat, katekismus, Uus Testament. Järjest enam leidis ka täispiiblit.¹⁷ Rohkenev ilmalik kirjavar – kalendrilisad, ajakirjad, ilukirjandus – oli samuti läbi imbutunud ristiusu vaimust, rääkimata kooliraamatutest.¹⁸ Pärast kristlikku kasvatust kodus ja koolis saabus leeriaeg, mis kinnistas põhilised usualased teadmised, selle läbimine tähistas siirdumist täiskasvanuella.¹⁹ Kirik oli mõödapääsmatu institutsioon sündide, abielude ja surmade rituaalsel kinnitamisel ning nende sündmuste ametlikul registreerimisel.

Ühesõnaga, inimesed elasid veel keskkonnas, kus oli raske vähegi üldisemal – argistest toimetamistest-tegemistest kõrgemal – tasandil elust ning maailmast mõelda ja ennast väljendada religioosset keelt kasutamata. See muidugi ei tähenda, et usk indiviiditi oleks olnud ühetaoline. Võis tähele panna maagilist külakristlust, kirjasõnale tuginevat kiriku-

usku, pietistlikku moraalikangelase heitlust või lapselikku südamevagadust, rituaalikeskset õigeusku – mitmekesisus oli küllap suuremgi. See ei tähenda ka, et oleks puudunud võime refleksiooniks või isegi kahtlemiseks, ent vastuseis religioonile võttis ümberpööratud religiooni või jumalateotuse vormi. Veel 20. sajandi algupoolest pärineb mälestus Lõuna-Eesti taluühiskonnast, kus võis ette tulla, et „põllumehed teotasid Jumalat, kui juhtus vihmasagar nende heinte peale tulema. Üks rumal põllumees olevat märgi heinu isegi vihaselt hanguga taeva poole pildunud öeldes: „Söö! Söö! Söö! Võta ja söö kõik!””²⁰ Samuti tuleb tähele panna, et antiklerikaalsus ja vaimulike kriitika ei tähendanud sugugi veel ateismi. Kui etteheiteid tehti, ei tabanud see tervet vaimulikonda, vaid üksikuid kirikuõpetajaid ülbe ja vägivaldse käitumise, ahnuse ja omakasu tagaajamise pärast ehk selle eest, et nad polnud „küllalt head kristlased”.²¹ Käibel polnud alternatiivset kristlusele vastanduvat identiteeti, nt. paganlikku, mida näitab sõna *pagan* demoniseerimine ning muutumine *vanapagana* kujul kuradi esindusnimetuseks.²² Pagan tähendas tsiviliseerimata metslast. 1888. aasta maateaduse õpikust võis lugeda: „Aahwrikas on pagana pimedus (rop elu, vägiwaldsed teud, inimeste ohvrid, tapmised) väga kole, ega pole rahwal mingisugust waimu harimist...”; indiaanlaste kohta kirjutati: „Nad on paganad, ei taha õpetust võtta, vihkavad Eurooplasi...” ja Austraalia aborigeenidest: „Nad on waimu pooldest hirmus toored, inimeste sööjad, umbpimedad paganad.”²³ Kui kirikuõpetajad ja literaadid

¹¹ Samas, lk. 21–22.

¹² Samas, lk. 22.

¹³ E. Jansen. Eestlane muutuv asjas. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2007, lk. 323.

¹⁴ E. Jansen. Veel kord ärkamisaja kultuurimurrangust. – Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Ilmamaa, Tartu, 2004, lk. 87.

¹⁵ Samas, lk. 87.

¹⁶ E. Jansen. Eestlane muutuv asjas. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2007, lk. 324.

¹⁷ Samas, lk. 323.

¹⁸ Samas, lk. 324.

¹⁹ Samas, lk. 327.

²⁰ L. Altnurme. Kristlusest oma usuni. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2006, lk. 121.

²¹ E. Jansen. Eestlane muutuv asjas. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2007, lk. 337.

²² Vt. A. Viires. Kui vana on vanapagan? – Kultuur ja traditsioon. Ilmamaa, Tartu, 2001, lk. 69–89.

²³ T. Jürgenstein. „Nad on waimu pooldest hirmus toored...” – Postimees, 07.12.2005, nr. 16.

rahvausundi maagiat ning vennastekoguduse liikmed ka muud pärimust paganlikuna tähistama ja ründama asusid, hakkas see hääbuma. Vennastekoguduste mõjupiirkonnas võis olla raskendatud rahvapärimuse korjamine – vanade laulude laulmist ja juttude rääkimist peeti patuks ja rahvuslikest ideedest haaratud vanavara kogujaid kuradi teenriteks. Oskar Kallas meenutas, et seal oli raske, kus arvati, et on olemas ainult Jumala või kuradi laulud, ja et laulud, mida lauluraamatus pole, on „vana sarviku vaimu lapsed”.²⁴ Ta kirjutas: „Meie saime näituseks vana karjasega kokku, kellest selgesti teadsime, et ta laulusid mõistab; küll me meelitasime ja palusime, aga ainus vastus oli: „Ma neid tühje mõistan küll, aga ma neid vana sarviku asju ei kiputa.””²⁵ Talurahva jaoks uued ideed – liberaalsed, rahvuslikud ja loodusteaduslikud – levisid esialgu kooskõlas kristlusega või vähemalt mittevastandavana. Näiteks alustas Carl Robert Jakobson põllumajandusõpikus „Teadus ja seadus põllul” (1869) elava looduse tutvustamist Kreutzwaldi luuletusega, mille järgi kogu maailm oma „imevärkidega” kuulutab looja kätetööle au. Kreutzwaldi deistlik-panteistlik loodussuhe elas 19. sajandi teisel poolel edasi ka loodusteaduste õpetamisele pühendunud Juhan Kunderi mõtisklustes, kes samuti nägi looduses „jumaliku väe ilmutamise kohta”²⁶.

Esimene eesti rahvusteoreetik oli luterlik vaimulik Jakob Hurt, mistõttu on arusaadav, et ta nägi rahvuslust ja kristlust seotuna: rahvused on Jumala loodud ning ainult Loojal on õigus otsustada nende sünni ja surma üle,

mistõttu vägivaldne ümberrahvastamine on inimese lubamatu vahelesegamine jumalikkumaailmakorda.²⁷ Rahvusliku liikumise hoo-
gustudes ja selle huvidest lähtuvalt hakati koolides alates 19. sajandi keskpaigast õpetama eestlaste nende oma ajalugu, millega teadvustati ka esivanemate vägivaldse ristiusustamise fakt. Jakob Hurt, püüdes kristlust kujuneva rahvusliku müüdi ees välja vabandada, kordas Anton Thor Helle ja Karl Bergi sõnu, et 13. sajandil toodud kristlus polnudki õige, vaid ladinakeelne paavstlik ebausku.²⁸ Ta väitis: „Esiteks ei kuulutatud evangeeliumi enam nii puhtaste kui ta piiblis seisab. Selge usu küünal ei põlenud katoliku kirikus isegi, ei võinud ta siis muile säält paista.[– – –] Selle kõrval kuulutati paavstite ebaõpetusi. Ebaõpetused ei jõudnud mõistust selgeks ega südant soojaks teha ja päälegi kanneti õpetamise eest väga vähe hoolt.”²⁹ Ta pidas „eesti rahva, vaimu ja südame harijaks” ja „vaimulikuks emaks” luteri kirikut³⁰ ning väitis, et just luteri usk eesti keele kõrval aitab ära hoida rahva venestamise.³¹ Ta kaitses tuliselt „isadelt pärit evangeelse usutunnistuse” eesõigust eestlaste vaimu kujundamisel nii vene õigeusu,³² vabakoguduste,³³ panteismi, materialismi kui ka igasuguste muude -ismide³⁴ ees.

Sekulaarsele mõtlemisele hakkas teed rajama rahvusliku eneseteadvuse kasv ja iseolemise püüded. Mida rohkem rahvas haridust sai, seda enam teadvustati Balti „härraskiriku” võõrust. Esialgu hakati vahet tegema ühelt poolt usu, teiselt poolt kiriku kui organi-

²⁴ Vanavara kogumisretkedelt 1. Oskar Kallas. Eesti Rahva Muuseum, Tartu, 2006, lk. 29.

²⁵ Samas, lk. 31.

²⁶ E. Jansen. Veel kord ärkamisaja kultuurimurrangust. – Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Ilmamaa, Tartu, 2004, lk. 96.

²⁷ T. Karjahärm, V. Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 1997, lk. 213.

²⁸ K. Kukk. Mütologiseeritud ajaloo rollist eesti rahvuse arengus. – Vikerkaar 2003, nr. 10–11, lk. 101; A. Viires. Eestlaste ajalooteadvus 18.–19. sajandil. – Tuna 2001, nr. 3, lk. 24, 26–27.

²⁹ J. Hurt. Pildid isamaa sündinud asjust. Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused, Tartu, 1879, lk. 81.

³⁰ J. Hurt. Kiri „Sakala” väljaandjale 18. juuli 1878. – Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad. H. Kruus (toim.). Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, 1939, lk. 202.

³¹ J. Hurt. Eesti päevaküsimused 1874. – J. Hurt. Kõned ja kirjad. Loomingu Raamatukogu 1989, nr. 1/2, lk. 48.

³² Samas, lk. 60.

³³ J. Hurt. Elu valgus. Jutluseraamat. August Buschi kirjastus. Tallinn, 1907, lk. 131.

³⁴ J. Hurt. Kiri E.Ü.S-le 1878. – J. Hurt. Kõned ja kirjad, lk. 70.

³⁵ E. Jansen. Veel kord ärkamisaja kultuurimurrangust, lk. 88.

satsiooni vahel. Seda hoiakut soodustas baltisaksa valgustajate ja eestlastest literaatide, kas või Kreutzwaldi kriitiline hoiak kiriku suhtes,³⁵ ehkki evangeelset lunastusõpetust tunnistati. Lõhe tekkimist eesti rahvusluse ja kristluse vahele põhjustas saksa vaimulikond ise. 1870. aastail, mil eestlaste rahvuslik liikumine laienema hakkas, vastandasid end sellele nii luteri kiriku konsistooriumid kui ka paljud kohalikud pastorid. Baltisaksa kirikuõpetajatele oli see mõistetamatu mässu ilming, mitte valgustuslik-kultuuriline liikumine, nagu eesti rahvuslased ise sellest aru said.³⁶

Teadliku opositsiooni Balti aadli ja tema juhitud kiriku vastu lõi Jakobson Sakala veergudel, taustaks püües luua uus Eesti avalik arvamus.³⁷ Erinevalt kirikuõpetaja ametit pidavast Hurdast, kes rääkis vajadusest kujundada senine baltisakslaste juhitud koloniaalkirik ümber rahvakirikuks,³⁸ mille vaimulikud mitte üksnes ei pea oskama eesti keelt, vaid ka jumalasõna eestlastele arusaadavalt seletama,³⁹ nägi Jakobson kohalikus kirikus seisusliku ühiskonna institutsiooni, mille esindajad astusid üle oma võimupiiride, takistades eestlaste vaimset edenemist ja üheõiguluse-püüdlust.⁴⁰ Jakobsoni soosiv hoiak õigeusu suhtes tõi kaasa eestlastest õigeusu vaimulike liitumise rahvuslike üritustega.⁴¹

Vähehaaval tõi teaduslike teadmiste levik kaasa ka teaduslik-materialistliku maailmavaate omaksvõtu kujuneva haritlaskonna ridades ning 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses kujunes selle pinnal teaduse ja religiooni vastandamine.⁴² Rahvuslikele ajalehtedele saadetud kirjades hakati avaldama juba ka kristluse vastu suunatud mõtteid, näiteks, et

piibliusk ei sobi uuema aja teadusega kokku.⁴³

Perioodi kokkuvõtteks võib öelda, et selle alguses oli ühiskonnas valitsev, võimu legitiimeeriv ideoloogia kristlik (Vene keisririigi tasandil õigeusk, Eesti ja Liivi kubermangu tasandil luterlus), mis representeeris võimukandjate positsiooni ja võimu teostamist kui jumalast seatud sotsiaalse korra ja seaduste tagamise garantiid. Baltisakslastele oli luterlus ka nende identiteedi osa ja protestantliku kultuuri sümbol.⁴⁴ Mitmesuguste representatsioonide seas domineeris ühiskondliku tasandiga seostuv ettekujutus usust kui kohustuselise jumala, valitsejate ja kaasinimeste ees, mis väljendus Piiblis esitatud käskude kui kõigekõrgema tahte täitmise ja meeleananduse kaudu. Arenev rahvuslik ideoloogia oli perioodi vältel veel kristlikuga seotud, kuid selle piires hakkas kujunema vastandumine kirikule kui seisuslikku ühiskonnakorda toetavale võimuinstitutsioonile. Kristlus kui maailma mõtestav tähendusraamistik jäi aga valdavaks perioodi lõpuni, mistõttu selle tähtsust on võimatu ülehinnata.

Võitlus moraali pärast (1918–1940)

20. sajandi alguses mõjutas haritlasi üha enam positivistlik loodusteaduslik maailmavaade, mis kujunes empiiriliste teaduste edusammude alusel. Evolutsiooniteooria abil seletati mitte üksnes looduses, vaid ka ühiskonnas ja kultuuris aset leidvaid arenguid; kujunes progressiusk. Positivistlikud ideed ja sotsiaaldarvinistlik teooria inimeste, rahvuste ja riikide olemusvõitlusest ning nende püüest areneda täiuse poole, eriti Herbert

³⁶ E. Jansen. Eestlane muutuv asjas, lk. 335–336.

³⁷ Samas, lk. 337.

³⁸ R. Saard. Eesti rahvusest pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine 1870–1917. Helsinki, 2000, lk. 200–201.

³⁹ J. Hurt. Kõne pedagoogilisel õhtul Tartus 1870. – Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad, lk. 89.

⁴⁰ Vt. nt. C. R. Jakobson. „Sakala” väljaandja avalik vastus kirikhärra J. Hurda teise kirja peale. – Valitud teosed II osa. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1959, lk. 165–180.

⁴¹ M. Laar. Äratjad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2005, lk. 242.

⁴² E. Jansen. Eestlane muutuv asjas, lk. 329–330.

⁴³ Samas, lk. 329.

⁴⁴ E. Jansen. Veel kord ärkamisaja kultuurimurrangust, lk. 88.

Spenceri versioonis, mõjutasid tugevasti eesti rahvuslikku mõtet.⁴⁵ 20. sajandi alguses hakkasid avalikkuses domineerima rahvuslik ja sotsialistlik ideoloogia. Rahvusluse spekter oli poliitiliselt pluralistlik ja nüansirikas ning haaras diapasooni liberalismist sotsialismini.⁴⁶ Sotsialistlikud ideed olid Eestisse jõudnud juba 19. sajandi lõpus, kuid nende õitseage saabus Vene revolutsioonide ajal (1905, 1917). Eesti sotsialistid, enamlased välja arvatud, olid meelestatud rahvuslikult ja võitlesid Eesti iseseisvuse eest. Eesti riik loodi rahvuslaste ja sotsialistide ühistööna.⁴⁷

Kui kristlus ei olnud enam ainuke maailmaseletusviis ega ideoloogia, siis tekkis võimalus hakata religiooni vaatlema päritolult inimliku, mitte jumaliku, selle iseenesestmõistetavus kadus. Koos pahempoolsete ideoloogiate ning teaduse- ja progressusuga levisid avalikud kahtlused senistes religioosetes traditsioonides. Kiriku ja riigi lähedalt seotus Euroopas ja muidugi ka Eestis oli lisanud pahempoolsele võimude kriitikal anti-klerikaalsele tahu. Selliste arengutega seoses kerkis Eesti riigi loomise algusaastatel üles küsimus usuõpetuse kohast koolis. Debatid leidsid aset ajakirjanduses, avalikel koosolekutel, haridusalastel kongressidel, Asutavas Kogus ja Riigikogus⁴⁸ ning need tõid esile olulised muutused religiooni representatsioonides. Usuõpetus kaotati Asutava Kogu otsusel koolist nii vastu võetud avalike algkoolide (1920)⁴⁹ kui ka avalike keskkoolide seaduse (1922)⁵⁰ alusel. Põhilised argumentid usuõpetuse vastu lähtusid positivistlikelt loodusteaduslikelt ja pahempoolsetelt maailmavaatelistelt positsioonidelt.

Teadusele vastandades nähti religiooni,

s. t. kristlust eksituse, pettuse, valeõpetusena eriti maailma loomise küsimuses. Seda esitati sundusliku, elu mõistmist moonutava muinasloona, mis takistab inimese arenemist ja põhjustab teda kahjustavat käitumist.⁵¹ Selliseid arusaamu tõrjuti väidetega, et teaduski pole eksimatu, see muutub pidevalt ja erinevalt religioonist ei oska teadus vastata eksistentiaalsetele küsimustele inimese kohta, tekitades mõtestamata tühimiku, mistõttu usuline vajadus jääb püsima. Sotsiaaldemokraat Karl Ast ütles seepeale Asutavas Kogus esinedes: „... kes julgeb siis tõendada, et usk üldse veel meie ajal tarvilik on, meie ajal, kus teadus juba nii kaugele on jõudnud? Et meie ajal võiks veel juttu olla mingisugusest usulisest tarbest, kui ühe tühjaksjäänud koha täiteks – seda asjaolu mina küll ei jaksa uskuda. Mina arvan, et niisugust tarvet enam ei ole, sest uskude arenemise-ajajärk on seisma jäänud, on kivinenud – usud on saanud kirikuks, kivinenud dogmaks. [– – –] Inimese loov vaim enam usu alal ei tegutse. Nüüd on inimese loov vaim teaduse alale üle läinud.”⁵²

Marksistlikust ideoloogiast mõjutatud arusaamade järgi esitati religiooni rahvast pimestava ja mürgitava tagurliku propagandavahendina härraste võimu kindlustamiseks põhimõttel „igaüks heitku ülemate alla, sest ülemad on Jumalast seatud”. Usu eesmärki nähti eelkõige poliitilisena.⁵³ Näiteks väitis sotsiaaldemokraat Emma Asson: „Kuid ristiusk, ähvardades põrgupiinaga neid, kes võimukandjate vastu hakkasid ja suurt õndsust töötades neile, kes maa peal kannatavad, sundis rahvast viletsuses elama ja selle oma mõjuga on ta rahvaste edasitungimisjõudu paralüüserinud, on rahvast kannatama sundinud.”⁵⁴

⁴⁵ T. Karjahärm, V. Sirk. Vaim ja võim, lk. 218–220.

⁴⁶ Samas, lk. 212.

⁴⁷ Samas, lk. 219.

⁴⁸ P. Valk. Ühest heledast laigust Eesti kooli ajaloos. Logos, Tallinn, 1997, lk. 18–26.

⁴⁹ Samas, lk. 24.

⁵⁰ Samas, lk. 26.

⁵¹ Vt. Asutava Kogu 3. istungjärk 1920. a., v. 374, v. 897, v. 898; AK 1920, IV ij, v. 3-4, v. 6, v. 21; Eesti II Hariduse kongress Tartus 20–23 juuni, 1917, Tartu, 1918, lk. 17, 21.

⁵² AK, 1920, IV ij, v. 70–71.

⁵³ AK, 1920, III ij, v. 373; IV ij, v. 7, v. 20, v. 22, v. 26; P. Pöld. Väited usuõpetuse korralduse kohta koolis. – Kasvatus ja Haridus 1917, nr. 7–9, lk. 208.

⁵⁴ AK, 1920, IV ij, v. 310.

Usuõpetuse vastased mõistsid usuvaadust ja riigikiriku puudumist sel moel, et religioon peaks kuuluma üksnes privaatsfääri või usuühendustesse, see ei tohi olla riigi ega kogukonna asi.⁵⁵ Ja vaatamata rahva üha tugevnevale nõudmisele usuõpetust koolis edasi anda ei leidnud vasakpoolne tiib siiski, et seda oleks vaja teha, sest nagu ütles sotsialist-revolutsionäär Johannes Semper: „On arusaadav, et lapsed peavad kasvatatud saama kultuuri jaoks ja mitte igavesti käima sedasama rada, mis nende vanemad. [– – –] Miks ei tohi riik kultuuri alal vagusid ajada, teades, et tulevikus seda [usuõpetuse kaotamist koolist] õigeks mõistetakse. [– – –] Riik peab siin vahele tulema ja seda pahet kõrvaldama ja mitte usuõpetust loomuliku kõdunemise hooleks jätma.”⁵⁶

Debatid usuõpetuse üle tekitasid moraalset paanikat neis murelikes lapsevanemates, vanavanemates ja ühiskonnaliikmetes, kes nägid religioonis korda loovate ühiselu reeglite sõnastajat ja tagajat ning kõlblise inimese kasvatamise alust. Näiteks läkitati Asutavale Kogule 3. märtsil 1920 „Estonia” kontserdisaalis toimunud rahvakoosoleku otsus, milles seisis: „Kooli ülesanne ei ole mitte ainult teadmisi pakkuda, vaid kõigepealt kindlaid iseloomusid, häid inimesi ja ustavaid riigikodanikke kasvatada. Elu on näidanud, et ükski riik ega rahvas ilma kõlblise aluseta ajaloo tormidele vastu panna ei jõua. Moraalil ilma usuta ei ole aga elujõudu. [– – –] Kool, kus usuõpetus puudub, mõjub laste peale vaimselt, kõlbliselt ja kehalikult hävitavalt ja sellepärast ei ole lastevanematel tema vastu mingisugust usaldust.”⁵⁷

Religioon kui moraaali tagaja oligi kõige mõjusam välja käidud argument usuõpetuse poolt.⁵⁸ Näiteks ütles Jaan Tõnisson peaministri ametis Asutavas Kogus: „Niikaua kui

meil ei ole midagi paremat saada ja niikaua kui meil kõik see kristliku kultuuri ajalugu, milles võrdlemisi palju tõsiseid suuri kujusid, käepärast on, võime oma laste hingedele sealt eeskujusid valmistada. Katsuge ometi, kust leiata teie niipalju niisuguseid personifitseeritud ideaalisid!”⁵⁹ Tõnisson oli ka seda meelt, et demokraatlik oleks arvestada rahva enamuse soovidega, „kes lapsi tahavad kasvatada selles hingeelus, mille nemad kõige parema leiavad olema ja oma lastele pärandada tahavad”.⁶⁰

Koolis õpitud ja järeltulevatele põlvedele edasiandmist väärt usu võttis rahvaerakondlane Johan Ploompuu kokku järgmiselt: „... inimene võib abi jumalalt paluda ja oodata, kui ta ise täiesti oma kohust täitnud on, tähendab kohusetäitmine oli esimesel plaanil. Siis õpetati veel, et kui inimene eksinud on, siis tema ei pruugi sugugi veel meelt heita, vaid ta võib andeksandmist loota, kui ta oma eksitust mitte edasi ei tee, see on meelearandamise korral. Õpetati veel, et peale kohusetäitmise ei pea midagi muretsema. Muretsemine on Kõigevägevama asi, inimene peab aga truusti oma kohust täitma. Lastele öeldi, et nad on ikka Kõigevägevama kaitse all ja neil midagi ei pruugi karta. Minu arvates oli viimane suur abinõu rahulikke ja tervete närvidega inimesi kasvatada.”⁶¹

Maaliitlane Jüri Uluots lisas, et „küsimused, mida teie arutate ei ole lihtsa väärtusega, see riivab igatahes inimese sügavamaid juuri ja need juured on hellad ja iseäranis siis, kui neid juuri lõikama hakkame, mis võib halbu tagajärgi tuua”.⁶²

Moraaliargumendile esitati vastuväiteid. Näiteks sotsiaaldemokraat Mihkel Martna: „Nad peavad nagu härra Kann usuõpetust vooruse regulaatoriks! [– – –]... meie leegion salaviinapõletajaid on ju ka kõik vanast, heast

⁵⁵ AK, 1920, III ij, v. 372; IV ij, v. 17.

⁵⁶ AK, 1920, IV ij, v. 5–6.

⁵⁷ AK, 1920, III ij, v. 904.

⁵⁸ Vt. Eesti II Hariduse kongress Tartus 20–23 juuni, 1917; P. Pöld. Väited usuõpetuse korralduse kohta koolis.

⁵⁹ AK, 1920, IV ij, v. 38; vt. ka v. 316.

⁶⁰ AK, 1920, IV ij, v. 38.

⁶¹ AK, 1920, IV ij, v. 33.

⁶² AK, 1920, IV ij, v. 317.

usuõpetuse koolist läbi käinud. Ometi on see nende juures ilma mõjuta jäänud...⁶³

Kuid rahva enamust see ei veennud.

Moraalne mõõde oli rõhutatud ka Hurda-Reimani-Tõnissoni liini rahvuslikus ideoloogias. See tulenes religioonist, mis Hurda sõnade kohaselt on „igasuguse tõsise kõlbluse ema ning toitja”. Eestlaseks ja rahvuslaseks olemist ei pidanud nad mitte valikuks, vaid kõlbelseks normiks, kohustuseks ja kõrgeks eetiliseks ideaaliks, mille poole pidi püüdlema iga eestlane. Ühiskondliku ja isikliku elu reglementeerimine pidi lähtuma sellest eetiliselt motiveeritud ja normiks kujundatud rahvuselusest, näiteks nõudsid Tõnisson ja Reiman ranget protestantlikku moraali perekonna- ja abielusuhetes, sugulist kasinust, karskust ja kokkuvõidlikkust.⁶⁴ Eesti rahva iseloomu konstrueerimine toimus luterlike väärtuste alusel, nagu töökus, tõsidus, sihikindlus ja kohusetunne.⁶⁵

Pärast algkoolide seaduse vastuvõtmist, millega usuõpetus kooli õppekavast välja jäi, algatas Kristlik Rahvaerakond allkirjade kogumise kampaania seaduse muutmiseks. Kokku saadi rohkem kui 88 000 allkirja nõutava 25 000 asemel. Kui Riigikogu algkooliseaduse muutmise seaduseelnõu tagasi lükkas, läks küsimuse otsustamine rahvahääletusele, mis toimus 1923. aastal. Hääletamas käis 66,2% hääleõiguslikest kodanikest, 71,9% neist olid usuõpetuse poolt ja 28% vastu.⁶⁶ Usuõpetuse sihiks algkoolis sai õppekava järgi usulis-kõlbelse tunde äratamine, kasvatamine ja süvendamine, laste usulis-kõlbelsele arusaamisele juhimine ning kristlikust kõlblusest arusaamise arendamine.⁶⁷ Pärast rahvahääletust taastati vahepeal kaotatud usuõpetus küllaltki kiiresti

kõigis koolides ning tundidest võttis osa enamik õpilasi – 86,3%,⁶⁸ kuigi see oli vabatahtlik. Loobujate hulgas olid tavaliselt juutide ja lahkusulistest lapsed.⁶⁹ Kuna loobujaid oli vähe, äratasid nad tähelepanu ja võisid sattuda pilkealuseks kui „paganad”.⁷⁰ Ka haritlased panid oma lapsed usuõpetust õppima. Taarausust aktivist Marta Lepp-Utuste selgitas olukorda järgmiste sõnadega: „... nad oma ateismis, ratsionalismis, individualismis, liberalismis on jäänud antud kristliku dogma piiridesse. Nad võivad mõnitada ja naerda piibli „naaiivide” legendide üle, võivad arvustada kristlikku dogmat, loobuda Kristuse vere joomisest ja ihu söömisest; kuid elu suursündmustel – sündimisel, suremisel ja abiellumisel tunnevad tarvidust usu rituaalide järele. Nad kutsuvad pastori või preestri laulatama, ristima, matma. [– –] Nad lasevad ka oma lapsi koolis õppida sama eneste põlatud ristiusuõpetust, sest olevat vaja ikkagi anda lastele moraalseid aluseid. Lõpuks maksivad ka kirikumaksu ära ja heidavad puhkama hauda risti alla.”⁷¹

Rahvahääletus usuõpetuse küsimuses näitas, et religioon oli 20. sajandi esimesel poolel veel tähtis, seda nähti normina, mis tagas ühiskonna koospüsümise kristliku moraali alusel. 1934. aasta rahvaloendusel küsiti igalt inimeselt, millist usku ta omaks peab. Selgus, et luteri usku pidas omaks 78,2% ja õigeusku 19% rahvast (alla 16-aastaste usk märgiti nende vanemate ütluste järgi). Seega valis enamik (97,2%) Eesti elanikest ühe kahest suuremast kirikust. Baptiste, adventiste, metodiste ja evangeliste kokku oli 1,5%. Usuta inimeseks nimetas end 0,7%.⁷² Rahvaloendus annab tunnistust sellest, et peaaegu 100% elanikest kinnitas oma seotust ühe või

⁶³ AK, 1920, IV ij. v. 29.

⁶⁴ T. Karjahärm, V. Sirk. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917, lk. 215.

⁶⁵ L. Altnurme. Kristlusest oma usuni, lk. 91.

⁶⁶ P. Valk. Ühest heledast laigust Eesti kooli ajaloos, lk. 28–33.

⁶⁷ M. Raud. Eesti algkooli lõpetaja. Algkooli lõpetajate teadmise usuõpetuse alal. Tallinn, 1936. Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi Koolivalitsuse väljaanne. Eesti Koolinõunikude Ühingu toimetised nr. 30, 5.

⁶⁸ P. Valk. Ühest heledast laigust Eesti kooli ajaloos, lk. 38.

⁶⁹ Samas, lk. 70.

⁷⁰ L. Altnurme. Kristlusest oma usuni, lk. 102.

⁷¹ Esimesel õhtul. Meie tänapäev ja ülesanded. Tallinna Hiie Kirjastus, Tallinn, 1933, lk. 18.

⁷² H. Reiman. Kirikuelu 1930–34. – Eesti Statistika, nr. 158 (1) – 169 (12). Riigi Statistika Keskbüroo, Tallinn, 1935, lk. 126.

teise kristliku uskkonnaga. Kuigi suurem osa neist ei olnud aktiivsed jumalateenistustel käijad, siiski oli seotus kirikuga tol ajal veel loomulik ning asjaolu, et peaaegu 100% Eesti elanikest pidas omaks ühte kahest suuremast kirikust, ei ole mõtet hinnata üksnes kombeusu märgiks. Seda näitab ka asjaolu, et ei põhiseadusega kehtestatud usuvabadus ega 1925. aastal vastu võetud „Usuühingute ja nende liitude seadus”, mille järgi „usuühingusse kuuluvuse ja sellest väljaastumise üle otsustab iga isik ise”,⁷³ ei toonud kaasa luteri ega õigeusu kiriku liikmeskonna märkimisväärsset vähenemist.

Vaatamata sellele, et kristlus, eeskätt luterlus, mängis tähtsat rolli Hurda-Reimani-Tõnissoni liini rahvuslikus ideoloogias, ei saanud see osaks ajaloomüütidel põhinevast rahvuslikust narratiivist, mis kujundati hoopis marksistliku klassivõitluse paradigma alusel. Eesti rahvuslus oli kantud saksavastastest hoiakutest ning kirik, mille vaimulikud olid olnud sajandite vältel saksa soost (ning seisnud vastu eestlaste rahvuslikule liikumisele) ja valitsevast kihist (varasemad seisuslikud piirid ühtisid hilisemate rahvuspiiridega), seostus sakslusega. Ajaloosündmustel põhinev rahvuslik lugu hakkas kujunema juba 19. sajandil, kuid sidusa narratiivina kinnistus see eestlaste teadvusesse 1920.–1930. aastatel. Selle sisuks oli võitlus sakslaste vastu ja iseseisvuse eest. Kõik suuremad või kuulsamad mässud, lahingud ja sõjad seostati omavahel ning vormiti üheks suureks lahinguks,⁷⁴ mille alguseks loeti võitlust Saksa ristirüütlite vastu. Idee, et Baltikumi ristosõjad kujutasid kohalike rahvaste sõda vabaduse eest, pärines baltisaksa publitsistilt Garlieb Helwig Merkelilt, kes oli haaratud valgustusaegsest vabade metslaste ideaalist. Eestlasteni tõi selle „antiklerikaalse aadlivaenust kantud muinasrahvaõilistamise ja arusaama eestlaste keskaegsest

pimeduseajast eelkõige Carl Robert Jakobson oma esimese isamaakõnega”.⁷⁵ Suurima töö rahvusliku müüdi juurdumisel rahva hulgas tegid kirjanikud, kelle seast tuleks kindlasti nimetada Eduard Bornhöhet ajaloolise jutustusega „Tasuja” ning Eduard Vildet romaaniga „Mahtra sõda”.⁷⁶ Lisaks võiks mainida ka Andres Saali, Jaan Bergmanni, Mait Metsanurga ja Enn Kippeli panust.⁷⁷ See rahvuslik lugu sisaldas mõttekäiku, et saksa teoloogiaga vormitud kristlus või koguni kristlus üldse on olnud valitseva klassi võimu õigustav ideoloogiavahend eestlaste alistamiseks ja ohjeshoidmiseks ning lõppkokkuvõttes eestlaste rahvuslikule loomusele peale surutud ja võõras. Seetõttu on mõisteta, et räägiti (nt. Jakob Hurt, Johan Köpp, Uku Masing) kristluse eestistamise vajadusest. Selles suunas liiguti ning 1930. aastate lõpul oldi eesmärgile lähedal, kuid protsess jäi pooleli Teise maailmasõja puhkemise tõttu ning tugevat seost kristluse ja rahvusluse vahel, mis oleks rahvuslikku narratiivi juurdunud, ei tekkinud.⁷⁸

Rahvusliku ideoloogia keskseks ja ülimalt väärtuseks sai kultuur. Tsiteerides Toomas Karjahärmi ja Väino Sirki, võib väita, et „kultuur on eesti mõtteloo keskne, maagilise tähendusega mõiste kõigil aegadel. Kultuur on olnud eestluse eksisteerimise mõte ja eesmärk, „tõeline jumal”, „kogumõiste kõigist hüvedest” (A. Annist), „väikerahva olemise alus” (G. Ränk). Eestlased on ikka loonud rahvuslikku identsust kultuuri abil. Ärkamisajast alates koostasid eesti juhid ulatuslikke ja üksikasjalikke haridus- ja kultuuritöö projekte [– – –]. Määrav on olnud usk kultuuri jõusse ja vägevusse.”⁷⁹

Vaadeldava perioodi kokkuvõtteks võib öelda, et domineerivaks said rahvuslik ja sotsialistlik ideoloogia (viimase mõju vähenes pärast enamlaste riigipöördekatset 1924.

⁷³ Riigi Teataja 1925, nr. 183/184, lk. 1051.

⁷⁴ M. Tamm. Monumentaalne ajalugu. Mida me teame ajaloost? – Vikerkaar 2003, nr. 10–11, lk. 64.

⁷⁵ A. Selart. Muistne vabadusvõitlus. – Vikerkaar 2003, nr. 10–11, lk. 110.

⁷⁶ M. Tamm. Monumentaalne ajalugu. Mida me teame ajaloost?, lk. 66.

⁷⁷ A. Selart. Muistne vabadusvõitlus, lk. 115, 117.

⁷⁸ Vt. L. Altnurme. Kristlusest oma usuni, lk. 52, 56–61.

⁷⁹ T. Karjahärm, V. Sirk. Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Argo, Tallinn, 2001, lk. 229.

aastal, kuid ei kadunud ühiskondlikul tasandil ringlevatest ideedest nt. religiooni kohta). Uute ideoloogiatega koos tulid uued kristluse representatsioonid. Rahvuslik ideoloogia aitas siiski säilitada ka eelmisel perioodil levinud ettekujutusi religioonist – kui korra ja moraali tagajast –, kuid sotsialistliku ideoloogia mõjul kujunes rahvuslik narratiiv, mis hakkas kristlust representeerima eestlastele võõra ja pealesurutuna, manipuleerimise ja ekspluateerimise vahendina valitsevate klasside, s. t. sakslaste, käes. Sakslastele vastanduv eesti rahvuslus vastandus ajaloolistest faktidest (nt. vägivaldne ristiusustamine, saksa soost pastorite vastutegutsemine eesti rahvuslikule liikumisele) tuge saades ka kristlusele. Rahvusluse põhiväärtuse – kultuuriga – kõrvutades mõisteti religiooni positivistlikloodusteaduslikust maailmavaatest lähtuvalt vale, muinasjutu, igandina, mis on progressil ees ja takistab rahvuse arengut. Ent esitatud representatsioonid iseloomustasid eeskätt haritlaskonda. Suurem osa rahvast siiski väärtustas kristlust endiste arusaamade alusel, mida näitas ka usuõpetusealane debatt – usk oli veel tähtis.

Normist alternatiiviks (1940–1991)

Nõukogude perioodil kehtis ametlik sotsialistlik ideoloogia marksistlik-leninlikus versioonis, mis oli sallimatu teiste ideoloogiate ja maailmaseletamisvõimaluste suhtes. Sotsialistlikku ideoloogiat kultiveeriti poliitilise ehk riigireligiooni vormis⁸⁰ ning selle eesmärk oli pakkuda aseainet kristlusele. Riigireligiooni müüdid, institutsioonid, rituaalid ja sümbolid said nii lojaalsuse väljendamise kui ka kodanike hindamise ja kontrollimise vahendiks.

Marksistliku müüdi sisuks oli klassivõitlus, mille käigus messianistlik proletariaat haarab võimu ja kaotab sotsiaalse ülekohtu, vabastades rõhutatud massid ekspluateerimisrõhkest,

ning ehitab üles sotsialistliku ühiskonna, mis lõppeesmärgina pidi arenema kommunistlikuks paradiisiks maa peal. Kristluses nähti valitsevate klasside ideoloogivahendit töötavate klasside alistamiseks: usu uimastav toime peibutab töölised illusioonide maailma ning juhib eemale oma olukorra klassiteadlikult mõistmiselt. Seetõttu peeti religiooni ohtlikuks igandiks, mille vastu tuleb võidelda.

Keskne marksistlik müüt täienes ideoloogiliselt vormitud isikulugude ja ajalooüldmustega, mis pidid kinnitama müüdi kehtivust ning andsid sellele spetsiifiliselt sovetliku ilme: näiteks lood suurest Leninist ja kommunistlikust parteist kui tema töö jätkajast, Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist ning Suurest Isamaasõjast. Maarja Lõhmus on neid lugusid nimetanud nõukogude süsteemi loomise ja eksisteerimise müütideks, mida toetasid käitumis- ja mõtlemisnorme määratlevad saavutusmüüdid. Viimasteks olid lood Nõukogude vabariikide ja liitlaste ühtsest perest; vabast ja õnnelikust, uut tüüpi nõukogude inimesest; Nõukogude majanduse jätkuvast kiirest kasvust jne.⁸¹

Riigiusu rituaalideks kujunesid nõukogude müüdi seisukohalt oluliste pühade ja aastapäevade riiklikud tähistamised. Pidulikult viidi läbi tööliste rahvusvahelist solidaarsuspäeva 1. mail ja Oktoobrirevolutsiooni aastapäeva 7. novembril, mille auks korraldati paraade üle maa. Individuaalsel tasandil hakati 1950. aastate lõpus juurutama uusi kombeid ja tavandeid eesmärgiga tõrjuda kõrvale kristlikud talitused. Näiteks leeritraditsiooni halvamiseks hakati Saksa DV eeskujul korraldama noorte suvepäevi, kus meelelahutuse kõrval peeti ka loenguid poliitikast, käitumisest, tervisest ja muidugi ateismist. Abiellumise ja matuse tseremooniad matkisid kiriklikke talitusi, mille kristlik sisu oli ootuspäraselt kõrvaldatud.⁸²

Riigiusu sümboliteks olid näiteks parteijuhtide-isakeste pildid või kujud, NSVL-i ja

⁸⁰ E. Gentile. The sacralisation of politics. Definitions, interpretations and reflections on the question of secular religion and totalitarianism. – Totalitarian Movements and Political Religions, vol. 1, 1 (2000), lk. 23–25.

⁸¹ M. Lõhmus. Esineb ideoloogiliselt ebatäpseid formuleeringuid... Avalike tekstide kontrolli mudelist totalitaarses süsteemis. – Akadeemia 2004, nr. 4, lk. 704–705.

⁸² L. Altnurme. Kristlusest oma usuni, lk. 70.

liiduvabariikide lipud-vapid, sirp ja vasar, viisnurk, ideoloogiat või järjekordset kampaaniat kajastavad loosungid kohustuslikul punasel kangal jms. Igas asutuses pidi olema õigeusklike ikooninurgast inspireeritud pühade sümbolitega punanurk, kus viidi läbi ideoloogilisi üritusi. Emotsioonid, mida kõige sellega seoses arendati, varieerusid aukartusest hirmuni.

Sovetliku riigiusu poolehoidjaid eestlastest siiski ei saanud. Kuigi vasakpoolsed ideed olid esimesel iseseisvusperioodil intelligenti seas küllaltki levinud, tabas stalinismi tulekuga ühiskonda diskursiline šokk. Liberaalses võtmes humanitaarse kultuuri omandanud haritlaskonnal oli raske sisse elada vaieldamatute autoriteetide, jumalikustatud õpetajate ja absoluutsete tõdede maailma.⁸³ Nõukogude režiimi toorus ja vägivald ehmatasid uuest riigiusust eemale. Õigeusu mudeli järgi looduna jäi see ka mentaliteedi erinevuste tõttu võõraks, selle paatos ei suutnud äratada eestlaste usutundeid. Valitses sügav kontrast kõrge retoorika ja tegelikkuse vahel, mida inimesed iga päev kogesid. Riigiusu haare hakkas 1950. aastate lõpus raugema ka NSVL-i tasandil ning kümme aastat hiljem ei lootnud keskvõimigi sellest enam impeeriumi koos hoidvat vaimset jõudu,⁸⁴ kuigi see jäi ametlikult püsima, toetati seda järjest tugevema venestamisega.

Eestlased seadsid ametlikule ideoloogiale vastu rahvuskultuuri. Kuigi marksistliku klasisvõitluse paradigma alusel kujundatud saksa- ja kirikuvaenulik rahvuslik lugu sobis kokku ametliku Nõukogude ideoloogiaga, seda

võimendati⁸⁵ ning avalikel esinemistel etendati rahvaste sõprust NSVL-i „vennalikus peres” põhimõttel „sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik”. Siiski oli rahvuslusele Nõukogude ühiskonnas veel teinegi, palju olulisem tähendus. Eve Annuk kirjutas: „Vastupanu oli „sisse kirjutatud” eesti rahvusluse varjatud diskursusesse nõukogude ajal: vastupanu nõukogude okupatsioonile, säilitamaks oma keelt, kultuuri ja rahvuslikku identiteeti, vastupanu nõukogude ideoloogiale, riigile, vastupanu kui ellujäämisviis, vastupanu kui eestlaseks olemise viis.”⁸⁶ Salajasel mälus ja peidetud asjades, nagu keelatud kirjandus ja sinimustvalge lipp, elas Eesti aeg edasi. Tegelemine rahva- ja rahvuskultuuriga näiteks arvukates isetegevuslikes koorides ja taidlusansambrites,⁸⁷ rahvatantsurühmades, looduskaitsealsetes, raamatuühingus, kodu-uurimisliikumises⁸⁸ jt. andis sisemise eneseväarikuse ja rahuldustunde.

Kuigi eestlastest ei saanud ametliku ideoloogia poolehoidjaid, ei jäänud võimude religioonivastane poliitika siiski mõjuta. Võimud kiusasid usklikke taga, näiteks tehti neile takistusi hariduse omandamisel, korteri või töökoha saamisel, juba alanud karjääri võis tabada luhtumine. Nende tegevusel hoidsid alates 1963. aastast silma peal järelevalvekomisjonid, mis asusid rajooni täitevkomiteede juures.⁸⁹ Eriti valvsalt jälgiti, et ei tehtaks mingit tööd laste ja noortega. Aktiivsuse ja pühendumisega tähelepanu äratanud usklikud kutsuti „vestlusele”,⁹⁰ kus neid ähvarduste, manitsuste ja meelitustega püüti veenda oma tegevusest loobuma.

⁸³ R. Ruutsoo. Sotsiaalteaduste võimalused: demokraatia diskursus ja diskursiivne demokraatia anekteeritud Eestis. – Kõnelev ja kõneldav inimene. TPÜ Kirjastus, Tallinn, 2000, lk. 40–41.

⁸⁴ J. Kangilaski. Kohanemised marksismidega. – Kohandumise märgid. Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2002, lk. 17.

⁸⁵ A. Selart. Muistne vabadusvõitlus, lk. 117–118.

⁸⁶ E. Annuk. Totalitarismi ja/või kolonialismi pained. – Võim ja kultuur. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2003, lk. 29.

⁸⁷ K. Siemer. Võim, inivid ja kohanemine elulugudes: vanemad eestlased elust Nõukogude Eestis. – Mälu kui kultuuritegur: etnoloogilisi perspektiive, E. Kõresaar, T. Anepaio (toim.) Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2003, lk. 146.

⁸⁸ A. Aarelaid. Sovetid või eurooplased. – Ikka kultuurile mõeldes. Virgela, Tallinn, 1998, lk. 234.

⁸⁹ A. Rimmel. Religiooniseaduste Kontrollimise Kaastöökommisjonid Nõukogude Eestis. – Ajalooline Ajakiri 2011, nr. 1(135), lk. 85–104.

⁹⁰ J. Plaata. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal. Eesti Rahva Muuseum, Tartu, 2001, lk. 211–215.

Usuga seoses kultiveeriti hirmu ja häbitunnet ning nende alusel kujundati avalikus negatiivsed stereotüübid – usku hakati seostama vägivaldaga, rumaluse ja nõrkusega. Sellele vastavalt kirjeldati usklike petetute, eksitatute ja harimatutena, peaaegu hulludena (teisitimõtlejate esitamine vaimuhaigetena ning nendele sundravi kohandamine oli NSVL-s aeg-ajalt kasutatud praktika⁹¹), vaimulikke moraalitytate salakavalate rahaahnete petiste ja võimu ihalevate manipulaatoritena. 1947. aastal protesteeris EELK Konsistoorium avalduses Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehele sm. Veimerile ühe juhtumi alusel usuvastase propaganda võtete vastu, mis vaimulikke ja usklike „usuhullustajatena” stigmatiseerisid.⁹² Usuvastane propaganda võttis kampaania vormi aastatel 1958–1964.⁹³ Kui esimesel iseseisvusperioodil sattusid „paganatena” pilkealuseks lapsed, kes usuõpetust ei õppinud, siis Nõukogude perioodil sattusid koolis tagakiusamise alla juba usklikud.

Kuna oma usklike tunnistamine tõi kaasa pahandusi võimudega ja kaasinimeste viltuvaatamist, siis ütlesid need luterliku mentaliteedi järgi vormitud eestlased, kellele olid edasipüüdlikkus, seadusekuulekus, kohusetundlikkus ja riigtruudus väärtusteks, oma seotusest kirikuga lahti, taustaks hirm kaotada väarikus ja hea elujärg. Ka lapsed hoiti usust eemal, et nende tulevikku mitte rikkuda. Usaldusväärse ühiskonnaliikme tunnus esimesel iseseisvusajal oli kuulumine ristiinimeste sekka, korralik kodanik Nõukogude perioodil aga kirikus ei käinud. Kui riik taunis usku, siis kohusetundlik ja truualamlik inimene usklik ei olnud. Kohanduti ja muggeduti kehtiva korraga.⁹⁴

Religiooni, s. t. kristluse tähtsuse vähenemisel mängis lisaks olulist rolli muutus individuaalse moraali vallas, mis leidis aset Lääne kultuuris, aga ka sellele endiselt orienteeritud Eestis 1960. aastatel. Eriti määrav osa oli naistel. Nii valgustusfilosoofia kui ka konservatiivselt meelestatud kristlus oli moraalina näinud ühiskondliku sidususe alustala. Alates romantismi ajast, mil religioon hakkas individualiseeruma ning seetõttu ka feminiseeruma, oli eetilise eeskuju andmise ja moraalivalvuri roll jäänud järjest rohkem naiste kanda.⁹⁵ Millal toimus Eestis religiooni feminiseerumine, pole täpselt teada, kuid 20. sajandi alguses nähti kodus laste usuõpetuse kasvataja ja õpetajana peamiselt ema ja vanaema – lisaks sellele, mis toimus koolis ja leiris. Näiteks väitis Mihkel Martna usuõpetusealases debatis, et „usuõpetust võib ainult eeskujuga, voorusliku eluga anda. Ja see peab lapse kodus, ema kõrval, lapse kasvatamise õhkkonnas sündima.”⁹⁶ Oli levinud arvamus, eriti vasakpoolsete vaadete pooldajate seas, et usk on pigem naiste kui meeste asi.⁹⁷

Naiste sooroll oli konstrueeritud kristlike väärtuste ja normide alusel eelkõige pere- ja kodukeskse ema ja abikaasana, kes valvas laste ning mehe moraali järele. Selline kultuuriline rollimudel hakkas murenema vasakpoolsete vaadete levikuga, naiste järjest suureneva haridustaseme ja tööhõivega, kuid püsis Läänes siiski kuni 1960. aastateni, mil toimus järsk pööre.⁹⁸ Sama toimus ka Eestis. Naiste emantsipatsioon oli alanud juba 20. sajandi esimesel poolel, Nõukogude perioodil seda võimendati riikliku poliitika ja ametliku ideoloogiaga, mis kandis ühtlasi kaasa positiivsetlikku loodusteaduslikku maailmavaadet. Naiste suurenenud haridustase ja osalus töö-

⁹¹ P. Kaasik. Psühhiaatrilise sundravi kuritarvitamisest Nõukogude Liidus. – Tuna 2011, nr. 4, lk. 79–96.

⁹² Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi Arhiiv (EELKKA), Konsistooriumi protokollid 1947, Eesti NSV MN Esimees sm. Veimer, 22.10.1947.

⁹³ A. Rimmel. Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990. Tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2011, lk. 33–49.

⁹⁴ L. Altnurme. Kristlusest oma usuni, lk. 72.

⁹⁵ C. Brown. The Death of Christian Britain. Routledge, London, 2003, lk. 195.

⁹⁶ AK, 1920, IV ij. v. 18.

⁹⁷ Vt. P. Valk. Ühest heledast laigust eesti kooli ajaloos, lk. 31.

⁹⁸ C. Brown. The Death of Christian Britain, lk. 175–180.

elus (mis sai meestega võrdseks 20. sajandi keskpaigaks – ajaks, mil suures osas arenenud riikides naised alles alustasid võitlust õiguse eest meestega võrdselt töötada) viisid tervete elualade, nagu kaubandus, tervishoid ja haridus, feminiseerumiseni.⁹⁹ Uuel maailmavaatelisel viisil naise rolli mõtestamiseni jõuti aga siingi 1960. aastatel, arvestades seda, et 1950-ndatel olid leerid veel suhteliselt suured, eriti pärast Stalini surma hirmuõhkkonna leevenedes.¹⁰⁰ Muidugi oli 1950. aastate kirikliku elu elavnemisel ja 1960. aastate religiooni tähtsuse langusel ka muid põhjusi, kuid naiste spetsiifilist osa selles protsessis tasub arvesse võtta. Kui naised hindasid uutes sotsiaalsetes oludes ümber oma rolli ühiskonnaliikmena, hindasid ümber oma kehalisuse ja seksuaalsuse, siis ei teinud nad seda enam religioosel pinnal. Kristlik kultuur kaotas sellega naiseks olemist ja laiemalt elu mõtestava funktsiooni¹⁰¹ nii Läänes kui Eestis ning hakkas hääbuma. Naised eemaldusid kristlusest ega sotsialiseerinud oma lapsi enam usuliselt, kuigi seda oleks varjatult, pereringis, saanud teha isegi Nõukogude ajal – nagu see toimus ametlikule ideoloogiale vastanduva rahvuse puhul. Murrangulised muutused naise rolli konstrueerimisel ei puudutanud kõiki põlvkondi korraga, vaid eeskätt neid, kes said täiskasvanuks 1960. aastatel.

Koos naise rolli ümbermõtestamisega leidsid aset suured muutused indiviidi isikliku elu puudutava moraali vallas. Senised

kristlikud seisukohad kaotasid oma autori-teedi abieluelsete või -väliste suhete, lahutuse ja abordi küsimustes. See, mis oli olnud traditsiooniliselt religioosne ja kollektiivne, muutus sekulaarseks ja individuaalseks.¹⁰² Eesti ühiskonnas oli kristlus tuginenud peamiselt moraali argumendile. Kui see kadus, algas kiire sekulariseerumine.

Ilmalikustumise põhjuseid tuleb otsida veel religioosseid traditsioone alal hoidnud talukultuuri hävitamisest küüditamise ja sunniviisilise kollektiviseerimise käigus ning hoogustunud linnastumisest Nõukogude ajal. Kui 1934. aastal moodustas linnarahvastik 31,3%¹⁰³, siis 1970. aastal juba 64,7%¹⁰⁴ ja 1989. aastal 71,5% kogu rahvast.¹⁰⁵

Erinevate tegurite koosmõjul sekulariseerus Eesti ühiskond Nõukogude perioodil tugevalt. Religioosnes valdkonnas domineeriv luteri kirik, mida 1934. aastal pidas omaks veel 78,2% rahvast¹⁰⁶, kaotas 1977. aastaks üle kahe kolmandiku liikmeannetajatest, võrreldes sõjaeelse perioodiga¹⁰⁷, ning ilmselt veelgi rohkem neid, kes olid olnud kirikuga formaalselt seotud.

Kiriklike talituste arv kahanes pidevalt ning saavutas oma kõige sügavama mõõna Nõukogude perioodil 1978. aastal,¹⁰⁸ mis oli madalpunktiks ka teistes Ida-Euroopa maa-des.¹⁰⁹ Katkenud oli religioosne sotsialisatsioon, sest usuühendustel oli keelatud teha laste- ja noortetööd, diakoonia- ja misjonitööd ning anda välja religioosset kirjandust.¹¹⁰

⁹⁹ E.-M. Tiit. Eesti rahvastik. Viis põlvkonda ja kümme loendust. Statistikaamet, Tallinn, 2011, lk. 141.

¹⁰⁰ R. Altnurme. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik Nõukogude Liidus. – Estland, Lettland und westliches Christentum. Eestimaa, Liivimaa ja lääne kristlus, S. Rutiku, R. Staats (Hgg.). Friedrich Wittig Verlag, Kiel, 1998, lk. 227–228.

¹⁰¹ C. Brown. The Death of Christian Britain, lk. 179–180.

¹⁰² L. Halman. Is there a moral decline? A crossnational inquiry into morality in contemporary society. – International Social Science Journal, September (1995), lk. 422–423.

¹⁰³ E.-M. Tiit. Eesti rahvastik. Viis põlvkonda ja kümme loendust, lk. 105.

¹⁰⁴ Samas, lk. 54.

¹⁰⁵ Samas, lk. 58.

¹⁰⁶ H. Reiman. Kirikuelu 1930–34, lk. 126.

¹⁰⁷ J. Plaata. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal, lk. 213.

¹⁰⁸ T. Paul. Eesti kirik 1980-ndatel aastatel. – Kirik keset küla. Ilmamaa, Tartu, 2003, lk. 210.

¹⁰⁹ M. Tomka. Contradictions of secularism and the preservations of the sacred. Four contexts of religious change in communism. – Secularization and Social Integration. Eds. R. Laermans, B. Wilson, J. Billiet. Leuven University Press, Leuven, 1998, lk. 187.

¹¹⁰ J. Kiivit. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik pärast Teist maailmasõda. – J. Gnadenreich. Kodumaa kirikulugu. Logos, Tallinn, 1995, lk. 104.

Ka suurem osa kodusid, nagu juba mainitud, loobus säilitamast usulisi traditsioone.¹¹¹ Religioosse sotsialisatsiooni teostajaks kodu ja kiriku kõrval oli olnud kool. Kui enne okupatsiooni õppis koolis usuõpetust enamus lastest (86,3%)¹¹² – sellest hoolimata, et see oli vanemate vaba valik,¹¹³ siis 1970. aastateks jõudis kooli juba teine põlvkond, kes oli täiesti ilma jäetud religioosse hariduse võimalusest. Kui 1990.–1991. aastal läbi viidud uurimuse käigus küsiti: „Kas olete üles kasvanud religiooselt?“, vastas 85% küsitletud eestlastest, et ei ole.¹¹⁴ Arvestada tuleb kindlasti seda, et 15% seas, kes vastasid jaatavalt, oli neid, kelle kasvamise aeg jäi Nõukogude okupatsiooni eelsesse perioodi. Seega kaotas tõrjutud kirik ja religioon laiemalt oma tähenduse normina ja funktsiooni ühiskonna ühteliitjana,¹¹⁵ kristluse olulisus vähenes võrreldes eelmise perioodiga drastiliselt.

1970. aastatel, mil religioon ühiskondliku normina oli lakanud toimimast, omandas see järk-järgult uue tähenduse alternatiivses¹¹⁶ ehk mitteametlikus avalikus sfääris, mis kujunes ametliku avaliku ja privaatsfääri vahelisel alal, kus toimusid vaba aja tegevused¹¹⁷ ning suheldi sõprade-tuttavatega. Seal levisid ametlikule ideoloogiale vastanduvad vaated, millest enamik pärines rahvuslikult, kultuuriliselt või usuliselt pinnalt. Niisiis religioon, mis enne oli tähendanud normi, muutus alternatiiviks, teisitimõtlemiss võimaluseks ning hõlmas lisaks kristlusele ka ida religioosseid filosoofiaid ja esoteerikat.¹¹⁸ Religioon uues tähenduses hakkas tõmbama ligi inimesi, eelkõige sekulaarsest perest pärit noori, kes

otsisid võimalusi teistsuguseks mõtlemis- ja elamisviisiks, kui seda nägid ette Nõukogude normid ja eeskirjad, mis rõhutas kollektivismi ja ühetaolisust. Väärtuseks sai originaalsus, teistest erinemine. Erinevalt madalat profiili hoidnud vanemate põlvkonna usklikest ei kartnud sellised noored üldjuhul ühiskondlikku hukkamõistu. Religioosena saadi tähelepanu osaliseks, mis võis olla isegi meeldiv ja taotletud, tegutsemine lubatud ja lubamatu piiril seikluslik. Selles seoses tekkis neil huvi ka usuühenduste vastu, millest said nende jaoks teisitimõtlemiss kolded üksnes seetõttu, et riiklik ideoloogia oli surunud need vastase rolli, mis näiteks luteri ja ka õigeusu kirikule oli üsna uudne ja harjumatu olukord Eesti ajalooos. Vabakogudused tulid sellega paremini toime, sest olid olnud üldise arvamusega opositsioonis ka varasemal ajal. Alternatiivide otsijad ootasid usuühendustelt hoiakuid ja tegusid, milleks viimased valmiski polnud, sest põhilise liikmeskonna moodustasid inimesed, kelle religioosset veendumused pärinesid iseseisvusperioodist (kas otseselt sel ajal omandatuna või peretraditsioonide kaudu; luteri kirikus moodustasid nad veel 2000. aastalgi suurima earühma¹¹⁹) ning nende huvi oli pigem alal hoida vana kui midagi muuta. Enesesse sulgunud kirik pakkus neile kindlust ja varjupaika, aidates säilitada kadunud Eesti aega, lapsepõlve.¹²⁰ Noored tõid kogudustesse kaasa aga senisest erineva mentaliteedi, tekitades sealses konserveeritud õhustikus põlvkondadevahelise lõhe, mida süvendasid nende poolt kasutusele võetud uudsed usulise sõnumi tõlgendus- ja

¹¹¹ L. Altnurme. Kristlusest oma usuni, lk. 286.

¹¹² P. Valk. Ühest heledast laigust Eesti kooli ajalooos, lk. 38.

¹¹³ Samas, lk. 34.

¹¹⁴ M. Dogan. The decline of religious beliefs in Western Europe. – International Social Science Journal, September 1995, lk. 411.

¹¹⁵ L. Altnurme. Kristlusest oma usuni, lk. 383–285.

¹¹⁶ G. T. Rittersporn, J. C. Behrends, M. Rolf. Open spaces and public realm. – Public Spheres in Soviet-Type Societies. Eds. G. T. Rittersporn, M. Rolf, J. C. Behrends. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2003, lk. 443.

¹¹⁷ K. Jõesalu. Privaatse ja avaliku põimumisest Nõukogude Eesti eluilmas: postsotsialistlikke vaateid sotsiaalsetele suhetele nõukogude argielus. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLIX. Eesti Rahva Muuseum, Tartu, 2006, lk. 94.

¹¹⁸ L. Altnurme. Kristlusest oma usuni, lk. 74–79.

¹¹⁹ H. Hansen. Luterlased, õigeusklikud ja teised, Tallinn, 2002, lk. 41.

¹²⁰ L. Altnurme. Kristlusest oma usuni, lk. 283.

väljendusvahendid Lääne kristlike noorteliikumiste eeskujul.¹²¹ Religiooni kujunemine normist alternatiiviks ei toonud 1980. aastate alguses veel kaasa massilist kogudustega liitumist, kuid mõõna aitas see ületada.¹²² Tasapisi hakkas kasvama ristimiste ja laulatuste arv, kuid liikmeskonna jätkuvat vähenemist see peatada ei suutnud.¹²³

Kokkuvõtteks võib märkida, et kuigi ühiskonna tasandil domineeriv sotsialistlik ideoloogia ise kaotas oma usutavuse, siis selle kultiveeritud kristluse representatsioonid võimendusiid ja levisid laiemalt – haritlaste seast rahva sekka. Usklikke hakati stigmatiseerima mitte päris täie mõistuse juures olevate inimestena. Arusaam kristlusest kui moraali tagajast kaotas oma sotsiaalse kandepinna naiste emantsipatsiooni käigus soorolli konstrueerimise muutunud aluste tõttu. Usu tähtsus vähenes tunduvalt, eriti põlvkondade juures, kes said hariduse Nõukogude perioodil. Võimude religioonivastase poliitika mõjul kujunes uus representatsioon kristlusest (ja ka teistest religioonidest või religioosetest maailmavaadetest) kui teisitimõtlemise võimalusest, kuid selle kandepind oli väike.

Kristlus – kultuurimälu hoidja ja asendusreligioon (1991–2010)

Murrangulistel aastatel 1987–1991 tõusis ühiskonnas uuesti esiplaanile rahvuslik ideoloogia, nii et seda aega on nimetatud ka teiseks rahvuslikuks ärkamisajaks. Sellega kaasnes usubuuum, mis ei hõlmanud mitte üksnes kristlust, vaid ka orientaalset usundeid, esoteerikat ja *new age*'i. Religiooni äkilisel populaarsuse puhangul oli mitmeid põhjusi. Üheks võib pidada seda, et Nõukogude ajal oli rahvuslusel ja religioonil mõlemal teisitimõtlemise, vaimse vastupanu funktsioon, murranguajal tõsteti need päevakorraks. Teine põhjus oli kindlasti ühiskondlikust

kriisist tingitud ebakindlus – muutumatuks peetud riigikord varises kokku, kuid midagi muud polnud veel asemele jõudnud kujuneda. Valitses teadmatus nii maa ja rahva kui ka iga üksiku tuleviku osas – olukord, mis on aegade vältel soodustanud usulise aktiivsuse tõusu. Kümned tuhanded inimesed lasid neil aastail end ja oma lapsi ristida, peamiselt luteri kirikus. Tagantjärele võiks seda isegi ristimisliikumiseks nimetada. Usubuumi on seostatud ka humanitaarabi jagamisega kirikute kaudu ning väidetud, et lootus ainelisele abile tõi inimesi massiliselt kogudustesse. Kui ka sellisel motiveeritud inimesi oli, siis religioosse aktiivsuse järsu tõusu põhjuseks seda pidada ei saa, sest buum ei hõlmanud ainult abi jagavaid kristlikke kogudusi. Lisaks saabus humanitaarabi kõrgaeg alles pärast Eesti taasisesivsust, 1991. aastal, mil religioosne õhin vaibus, mis näitab samuti usubuumi tingitust kriisilukorrast. 1992. aastal hakkas eestlaste huvi usuliste küsimuste vastu vähenema ja usuline aktiivsus langes tunduvalt.¹²⁴ Nõukogude ajal tekkinud vastupanu ja teisitimõtlemise kompleksi lagunedes kaotas religiooni oma sellesisulise tähenduse.

Esimesel iseseisvusperioodil oli rahvuslik lugu ja sellel põhinev kollektiivne enesemääratlus vastandatud sakslastele, Nõukogude ajal oli aga toimunud pööre – vastanduma hakati venelastele, esialgu muidugi mitteametlikus ajaloo- ja rahvusdiskursuses. Sakslastele vastandudes jäeti ühine luterlus mainimata, venelastele vastandudes toodi see aga välja.¹²⁵

Selline pööre oli paguluses toimunud juba varem. Religioonisotsioloogias on hästitatud fenomen, et pagulased või immigrandid tunnevad (vähemalt mõne aja vältel) väljerändemaal keskmisest suuremat poolehoidu päritolumaal traditsioonilise religiooni suhtes kui koju jäänud kaasmaalased. See kinnitab tugevamalt nende rahvuslikku identiteeti ka sel juhul, kui religioosne ja rahvuslik enese-

¹²¹ Samas, lk. 76.

¹²² T. Paul. Eesti kirik 1980-ndatel aastatel, lk. 210.

¹²³ L. Altnurme. Kristlusest oma usuni, lk. 75.

¹²⁴ Samas, lk. 80–83.

¹²⁵ Samas, lk. 90.

määratlus varem kokku ei kuulunud. Riho Saard on toonud ridamisi näiteid pagulasvaimulike jutlustest ja muudest kirjutistest, kus luterlik ja rahvuslik ideoloogia on põimunud ning suunatud nõukogude võimu vastu lootusega, et Jumal juhiks rahva meelega-
randuse teele ja päästaks Eesti okupatsioonist.¹²⁶ Lisaks võis eesti pagulaste puhul tegu olla ka sellega, et nad jätkasid 1930. aastate suundumust lähendada rahvuslust ja kristlust üksteisele.

Alates murranguajast hakati Eestis senisest kõrgemalt hindama sakslaste sajanditepikkust kultuuripanust ning luterlust, mis oli olnud baltisakslaste identiteedi oluline osa ja millest sai siis argument Eesti kuulumise kohta Euroopasse. Ajakirjanduses tutvustati ja propageeriti kristlust kui vaba inimese loomulikku maailmavaadet ja eurooplaseks olemise olulist tunnust. Eesti Vabariiki püüti restauratsioonipoliitika kursil taastada kõiges tema endisel kujul, mille käigus seostati luteri kirik ning kristlikud traditsioonid lisaks ka rahvusliku taassünniga. Poolehoid luteri kirikule püsis sotsioloogiliste küsitluste järgi läbi 1990. aastate suhteliselt suur, isegi sel moel, et eestlasi, kes pidasid end luterlaseks, oli näiteks 1998. aastal tunduvalt rohkem kui neid, kes pidasid end usklikuks (arvestada tuleb ka sõna „usklik” negatiivsete konnotatsioonidega eesti ühiskonnas), vastavalt 45% ja 14%. See ei aidanud siiski suurendada kiriku liikmeskonda, mis 1992. aastast alates on püsinud languskursil. Luterlus ega ka kristlus laiemalt ei saanud rahvusliku narratiivi osaks, kuigi eeldused selleks loodi laulva revolutsiooni ajal aset leidnud ristimisliikumisega.¹²⁷ Luteri kirikul luhtus lootus kujuneda taas rahvakerikuks.¹²⁸ Rahvuslik ja kristlik identiteet jäid ikkagi eraldiseisvaks, nende vahele ei tekkinud ühendust, nagu venelastel õigeusu puhul. Ka 21. sajandi algus ei toonud selles vallas

muutusi, vaatamata sellele, et riik ja kirik lähenesid teineteisele, nt. oli kavas taastada luteri kiriku avalik-õigusliku isiku staatus (mis ei siiski teostunud)¹²⁹, 2001. aastal said vaimulikud (mitte ainult luteri kiriku omad) õiguse ametlikult abielusid registreerida, 2002. aastal sõlmiti Eesti Kirikute Nõukogu ja riigi ühishuvide protokoll, millega kinnitati tahet teha koostööd erinevates valdkondades, nagu muinsuskaitse, religiooniõpetus, noorsootöö jne., 2003 kiideti heaks pühakodade programm, mis pidi toetama peamiselt kirikute säilitamist ja renoveerimist.¹³⁰

Kultuuri ja kunstiga seotud haritlaskonna sõnakam ja avalikku arvamust kujundav osa jäi truuks kristlusevaenulikule rahvuslikule narratiivile, nagu see ilmnes ladina risti kandva Vabadussõja samba rajamise ümber peetud võitluses 2008. aastal. Kuigi tüli põhiline fookus ei olnud suunatud sugugi ristile kui religioossele sümbolile, väljendati selle käigus korduvalt mõtet, et see on eesti rahvale võõras ja jõuga peale sunnitud. Näiteks kirjutas Kalev Kesküla veel pärast samba püstitamist: „...oleme Euroopa uskmatuim rahvas. Meile on paganlik Kalevipoeeg olnud ikka omasem kui raudmeeste toodud rist. Toompea on meie rahvusmütoloogia järgi teatavasti vana Kalevi hauaküngas, ema Linda [– –] kokku kantud. Kui kangelane nüüd peaks Põrgust koju pääsema ja tahab isa hauale ja ema kuju juurde minna, on tal rist risti jalus. Kardetavasti jääb talle siis mulje, et ta on valel pool võidelnud – nagu nii paljud teisedki eesti mehed.”¹³¹

Kuigi Vabadussõja samba poolt oli rohkem inimesi kui vastu, ei saa selle põhjal otsustada religiooni ja rahvusluse seoste üles, sest vaidluse esiplaanil olid, nagu öeldud, muud teemad. Kristluse puhul väljendas 2010. aastal arvamust, et „see on minu rahva usk” vähe eestlasi – 9%, kuigi sõbralikult suh-

¹²⁶ R. Saard. Eestlane ja luterlus. – Akadeemia 2007. nr. 7, lk. 1432–1436.

¹²⁷ L. Altnurme. Kristlusest oma usuni, lk. 90.

¹²⁸ T. Pikkur. Anda inimestele vajalik ja päästev sõnum. – Eesti Kirik 1997, nr. 18, 17. mai, lk. 1.

¹²⁹ R. Altnurme. Eesti Kirikute Nõukogu suhted riigiga. – Eesti oikumeenia lugu. Eesti Kirikute Nõukogu, Tartu/Tallinn, 2009, lk. 295.

¹³⁰ Samas, lk. 298–304.

¹³¹ K. Kesküla. Kui nüüd Kalev koju jõuab... – Eesti Ekspress 18.06.2009, lk. A1.

tus sellesse 47%. Märgatavalt rohkem – 19% – arvas, et „eestlased on maausku, see on esivanemate usk”, sõbralikkust maausu suhtes avaldas 37% eestlastest.¹³² Sajandi esimesel kümnendil langes jätkuvalt kirikuliikmete arv. Kui 1995. aastal kinnitas 27% eestlastest, et nad kuuluvad mõnda kogudusse,¹³³ siis 2010. aastal 16%,¹³⁴ kuigi ristitud oli 44%.¹³⁵ Usku pidas tähtsaks 17% eestlastest.¹³⁶ Pärast küsitlusandmete teatavaks saamist tõstatati 2011. aasta sügisel avalikkuses üles vaid üks murelik küsimus: mida teha tühjaksjäävate kirikutega (eriti, kui tegemist on kultuurilisel väärtuslike ehitistega)?¹³⁷

Arusaamu religioonist, eeskätt kristlusest ja selle rollist ühiskonnas, aitavad jällegi selgitada kooli religiooniõpetuse alased debaadid, mida teisel iseseisvusperioodil peeti mitmeid, märkimisväärsemad neist 1995., 2001., 2003. ja 2005. aastal. Üksikuid selleteemalisi artikleid ilmus ka väljaspool arutelusid. Eriti terav oli vaidlus 2003. aasta kevadel, kui ajakirjanduses avaldati teave kohustusliku religiooniõpetuse peatsest sisseviimisest kooli (mida ei toimunud) ning 2005. aasta sügisel, kui skeptikuna tuntud Martin Välliku initsiatiivil koguti allkirju selle aine õpetamise vastu. Teatavat segadust tekitas see, et osa väitlejatest ei mõistnud, et religiooniõpetus pole sama mis usuõpetus, nii et kui ühed arutlesid usuõpetuse, siis teised religiooniõpetuse üle.

Religiooni all mõeldi debattides peamiselt kristlust, eriti aine vastaste positsioonil. Pooldajate seas oli rohkem neid, kes viitasid maailmausunditele, eriti siis, kui rõhutasid laste religioonialaste teadmiste andmise vajadust. Kohustusliku religiooniõpetuse vastased nägid seda ainet eeskätt kristliku ideoloogia levitamise vahendi või varjatud misjonina,¹³⁸ vastustasid luterluse kui traditsioonilise religiooni õpetamist, väites, et see ei peegelda enam tänast olukorda¹³⁹, või pakkusid rahvusliku ideoloogia toetuseks hoopis maausu tutvustamist¹⁴⁰. Religiooniõpetuse asemele või selle alternatiivina on pakutud maailma-vaate õpetust või filosoofiat¹⁴¹. Vastaste sõnavõttudes võis märgata ka tendentsi esitada kristlust negatiivselt stereotüüpsel kujul silmakirjalikkust ja vaimupimedust soodustava ning maailmast vale ettekujutuse andjana.¹⁴²

Esimesel iseseisvusperioodil esitati põhilise argumendina usuõpetuse kaitseks vajadus kasvatada lastest usaldusväärseid ja moraal-seid ühiskonna liikmeid. Argumenti toodi esile ka 21. sajandi alguses, eriti sisendusjõuliselt tegi seda kõige vanem põlvkond, kes ise veel koolis usuõpetust õppinud, näiteks: „Seetõttu on usuline harimatus andnud põhjust kohutavale moraallangusele Eesti ühiskonnas. [– – –] Väga kahju, et praegu on vaid väiksele osale kooliõpilastest kättesaadav usuõpetus, ometi oleneb ju usuõpetuse korral-

¹³² Elust, usust ja usuelust 2010. Ankeedi koostas Eesti Kirikute Nõukogu ja uuringu viis läbi sotsiaal- ja turu-uuringute firma OÜ Saar Poll. Andmestikku säilitatakse Eesti Kirikute Nõukogu arhiivis.

¹³³ Elust, usust ja usuelust 1995. Uuringu viis postiküsitlusena läbi Eesti Kirikute Nõukogu. Andmebaasid kaalus demograafilise mudeli alusel sotsiaal- ja turu-uuringute firma OÜ Saar Poll 2010. aastal. Andmestikku säilitatakse Eesti Kirikute Nõukogu arhiivis.

¹³⁴ Elust, usust ja usuelust 2010.

¹³⁵ Samas.

¹³⁶ Samas.

¹³⁷ Nt. M. Jürgen. Mis saab Eesti kirikust – eramaja või õllesaal? – Eesti Ekspress, 28.10.2011; saadetes „Jüri Üdi klubi” (03.10.2011) ja „Vabariigi kodanikud” (01.11.2011).

¹³⁸ Vt. nt. A. Barkalaja. Kes suunab laste vabu valikuid. – Postimees 07.05.2001, lk. 19; A. Lõhmus. Toivo Maimets kardab, et kohustuslik usundiõpetus oleks Eestile häbiväärne. – Postimees, 17.04.2003, lk. 4; A. Kivirähk. Köster jälle koolis. – Eesti Päevaleht Online, 11.04.2003.

¹³⁹ Vt. nt. J. Kaplinski. Usuõpetus ja mõned küsimärgid. – Postimees, 31.03.2001, lk. 15.

¹⁴⁰ B. Vaher. Usundiõpetuse debatist agnostiku pilguga. – Postimees, 30.04.2003, lk. 11.

¹⁴¹ Vt. nt. A. Veingold. Filosoofia tagasi koolidesse! – Postimees, 15.03.2003; J. Kaplinski. Usuõpetus ja mõned küsimärgid. – Postimees 31.03.2001, lk. 15.

¹⁴² Vt. nt. T. Kändler. Kas vajame kohustuslikku ateismiõpetust? – Postimees, 29.04.2003; A. Lõhmus. Toivo Maimets kardab, et kohustuslik usundiõpetus oleks Eestile häbiväärne. – Postimees, 17.04.2003; A. Kivirähk. Köster jälle koolis. – Eesti Päevaleht, 11.04.2003.

damisest koolides kujunemine seadusekuulekaks kodanikuks.¹⁴³ Sellele argumentidele seisid teised debatis osalejad aga väga massiivselt vastu. Väideti, et ajalugu ja tänapäev ei kinnita seda, et usk teeb paremaks inimeseks, sel pole loodetud mõju;¹⁴⁴ lisaks kasvataks aine kohustuslikkus topeltmoraali,¹⁴⁵ eetikaõpetust ei peaks siduma järgalt kristlusega¹⁴⁶ jne. Pärast 1960. aastatel toimunud pööret on järjest kahanenud arusaam religioonist kui moraali tagajast, kuid mitte päris kadunud. 2010. aasta küsitluse põhjal suhtus osa eestlasi, keda oli ootuspäraselt rohkem vanema põlvkonna seas, religiooniõpetusse siiski veel kui moraalikasvatuse (selgitati, et see tuleb kasuks täisväärtusliku inimese kasvatamisel 6,3%; lapsed muutuvad lahkemateks 4,5%; usuõpetus on osa kombetalitusest, käitumisõpetusest ja eetikast 5,1%; noori peab vaimset üles kasvatama 2,8%).¹⁴⁷ Samast uuringust selgus, et end usklikuks pidavad inimesed on moraalihinnangute andmisel küll teistest konservatiivsemad (nt. abieluete seksuaalsuhete osas), kuid siiski pole vahed Eesti keskmisega märkimisväärselt suured või puuduvad mõnes osas üldse (nt. abielulahutuse osas), eriti kui asi puudutab vastajaid endid.¹⁴⁸

Kõige sagedamini korratud ja kõige mõjukamaks põhjenduseks religiooniõpetusealases debatis oli 21. sajandi alguses hariduse ja kultuuri – eesti rahvusliku ideoloogia superväärtuste – argument. Selle tõid välja peaaegu kõik, kes mõttevahetuses osalesid, nii usuõpetuse pooldajad kui ka mõõndusena selle vastased. Viimased esitasid oma põhjendused religiooniõpetuse vastu, ent ei jätnud

lisamata, et hariduse ja kultuuritundmise seisukohalt on religioonialased teadmised siiski vajalikud, nt. kirjutas Jaan Kaplinski: „Teadmised piiblist ja kirikuloost kuuluvad kindlasti põhihariduse miinimumi juurde, rääkimata humanitaarharidusest. Kunstiajaloolane või keskaja ajaloo spetsialist peab kindlasti orienteeruma ka teoloogias.”¹⁴⁹ Siinkohal tuleb tähelepanu juhtida aset leidnud muutusele – kultuuriargument kuulus 20. sajandi alguses pigem usuõpetust eitavate kui pooldavate põhjenduste hulka.

Üldiselt arvas 2010. aasta küsitluse põhjal 68%, et religiooniõpetust peaks õpetama keskkoolis valikainena, ja 10%, et põhiaina, kokku seega kolmveerand küsitletud eestlastest. Mida nooremate lastega oli tegu, seda vähem pooldati religiooniõpetuse andmist neile (30% eestlastest oli päri, et seda ainet peaks õpetama algklassides).¹⁵⁰ Tulemusi võib mõista debatist lähtuvalt just sel moel, et väärtustatakse küll usualaseid teadmisi kultuurihariduse kontekstis, kuid peljatakse laste religioosseks muut(um)ist, millest tulevalt ei pooldata üldiselt religiooniõpetuse andmist nooremate klasside õpilastele. Seega võib religiooniõpetusealase arutelu ja küsitlustulemuste alusel väita, et kristlust peeti oluliseks eelkõige kultuurimälu säilitaja ja kandjana ning sellisena väärtuslikuks ka järeltulevatele põlvedele edasiandmiseks.

21. sajandi alguseks kujunesid eelistatuks individuaalse religioossuse vormid. 31% eestlastest määratles end väite „ma ei pea ennast usklikuks, kuid mul on suur huvi erinevate religioonide, meditatsiooni, vaimsete otsingute ja spirituaalsete tegevuste vastu” ja 41%

¹⁴³ E. Kriik. Usuõpetusele roheline tee. – Postimees, 07.04.2005, lk. 17.

¹⁴⁴ Vt. nt. H. Jögi. Religiooniõpetus – väärtused ja vastuolud. – Postimees, 15.03.2003; T. Kändler. Kas vajame kohustuslikku ateismiõpetust?; J. Kaplinski. Usuõpetus ja mõned küsimärgid, lk. 15.

¹⁴⁵ R. Taagepera. Kohustuslik usundiõpetus süvendaks eetikakriisi. – Postimees, 22.04.2003, lk. 15.

¹⁴⁶ Vt. nt. M. Sutrop. Religioonil pole eetikale monopoli. – Postimees, 08.04.2003, lk. 16; A. Lõhmus. Toivo Maimets kardab, et kohustuslik usundiõpetus oleks Eestile häbiväärne.

¹⁴⁷ „Elust, usust ja usuelust 2010”. Ankeedi koostas Eesti Kirikute Nõukogu ja uuringu viis läbi sotsiaal- ja turu-uuringute firma OÜ Saar Poll.

¹⁴⁸ A. Laats. Eestimaalaste arusaam kristlikest moraalireeglitest ning süü ja vastutuse vahekorra. – Astu alla rahva hulka. Artikleid ja arutlusi eesti elanikkonna vaimulaadist, toim. E. Jõks Eesti Kirikute Nõukogu, Tallinn, 2012, lk. 179–180.

¹⁴⁹ J. Kaplinski. Usuõpetus ja mõned küsimärgid.

¹⁵⁰ Elust, usust ja usuelust 2010.

väite „ma ei poolda ühtegi kirikut ega religiooni, mul on oma usk” kaudu (valida võis korraga mõlemat varianti).¹⁵¹ Nagu näha, vastandasid viimase seisukohta pooldajad oma usu institutsiooniliselt korraldatud ristiusule ning tõepoolest kaldusid nad toetama kristlikke uskumusi ja praktikaid vähem veel kui eestlased keskmiselt,¹⁵² ent seda seost ei saa üldistada kõikidele individuaalse religioossuse vormidele. Leidub sünkretismi, mille põhiliseks usuliseks keeleks on jäänud kristlik keel. Leidub ka sellist isiklikku usku, mille põhiline struktuur on jäänud kristlikuks – usutakse kellessegi, millessegi, mis elu juhib, kaitseb, juhuseid määrab; kosmilise õigluse printsiibi toimimist, tingimuseks inimese enda õigesti elatud elu; armastust kui põhilist väärtust jne., kuid spetsiifilised mõisted ja lunastusõpetuslik sisu on kadunud, s. t. ristiusu vorm on tähendusest tühjaks jooksnud. Täidetud on see erinevate religioossete ideede ja praktikatega kas *new age*’st, maausust, budismist vms.¹⁵³

Kristluse ühiskondliku mõju hääbumise foonil võib märgata tähelepanuväärset fenomeni, mida religioonisotsioloog Grace Davie on nimetanud asendus- ehk vikaarreligiooniks.¹⁵⁴ See tähendab, et usukauge enamus on huvitatud, et usklik vähemus hoiaks traditsioonilist õpetust, praktikat ja moraali talle ning teostaks neid ka enamuse huvides, näiteks kiriklike rituaalidega rahvuslike pühade ajal vms. Näitena võiks tuua kultuuriteoreetik Tarmo Jüristo mõtted kirikust. Ta ise määratles end veendunud mittekristlasena, kuid väitis: „... näeksin ma hea meelega, et kirikul oleks eesti ühiskonnas rohkem mõju, kui tal parasjagu on. See ei pea sugugi tähendama riigikirikut või kohustuslikke usuõpetuse tunde. Küll aga tundub mulle, et kirik võiks

enamiku meie inimeste jaoks tähendada midagi enam kui pelgalt jõulukontserte või kaplanit kaitsejõudude paraadil.” Ja veel: „Oma traditsioonidest teadlik, neid austav ja hoidev, samas aga nüüdismaailma mõistev ning sellega suhestuv kirik võiks olla oluline osapool debatis eesti ühiskonda kandvate väärtuste osas.”¹⁵⁵ Multireligioosuses olukorras võiks kirjeldatud nähtust nimetada ka täpsemalt – vikaarkristluseks.

Kui palju on vikaarkristlust toetavaid usukaugeid eestlasi, pole võimalik täpselt öelda, ent nad on olemas, kui arvestada seda, et poolehoid ristiusule on tunduvalt suurem aktiivsete usklite arvust. Näiteks oli kiriku kaasamise poolt riiklikult tähtsate pühade või sündmuste tähistamisel 62% eestlasi. 64% arvas, et kirik peaks jääma oma traditsiooniliste kombetalituste juurde, ja 60% leidis, et samuti senise õpetuse ja moraalnormide juurde ning mitte kaasa minema muutustega.¹⁵⁶ Samas, kristliku praktikaga tegeles ise vaid väike osa eestlastest – 3% luges Piiblit ja 9% palvetas vähemalt kord nädalas, 5% käis vähemalt kord kuus kirikus. Sellest tulenevalt võib väita, et kristlust peetakse mingil moel küll oluliseks, kuid mitte enda jaoks. Individuaalset religioossust mõjutab praeguses religiooselt mitmekesisel olukorras lisaks kristlusele mitmeid teisi usulisi maailmavaateid, millest *new age* on osutunud vast kõige edukamaks, kui arvestada, et sellest pärit uskumusi ja praktikaid kohtab peaaegu kõigis individuaalse religioossuse vormides. See võib tähendada, et usulises valdkonnas on käimas paradigmade vahetus.

Kuigi vaadeldava perioodi alguses pääses domineerima rahvuslik ideoloogia ja restauratsioonipoliitika, millega kristluse positsioone püüti parandada, ei muutunud siiski

¹⁵¹ Samas.

¹⁵² Samas.

¹⁵³ L. Altnurme. Mida võiks kirik teada eestimaalase individuaalsest religioossusest. – Astu alla rahva hulka. Artikleid ja arutlusi eesti elanikkonna vaimulaadist, toim. E. Jõks. Eesti Kirikute Nõukogu, Tallinn, 2012, lk. 199–200, 202.

¹⁵⁴ G. Davie. Religion in modern Europe. A memory mutates. Oxford University Press, Oxford, 2000, lk. 61–81.

¹⁵⁵ T. Jüristo. Kirik kapist välja. – Eesti Ekspress, 29.09.2011, lk. 36.

¹⁵⁶ Elust, usust ja usuelust 2010.

valitsev rahvuslik narratiiv ristiusu suhtes palju sõbralikumaks. Kristlus ei kujunenud rahvusliku identiteedi osaks. Samas väärtustati seda siiski kultuurimälu säilitaja ja kandjana. Oluliseks peeti ka kiriku rolli traditsiooniliste usukommete ja moraalnormide talletajana, kuigi suurem osa eestlasi ise on kristlusest eemale jäänud, see ei tundu tähtsana.

Kokkuvõte

Artiklis olid vaatluse all küsimused muutustest religiooni, s. t. kristluse tähenduses ja tähtsuses ning neid muutusi põhjustanud tegurid 150 aasta vältel. Eestlased ei erinevad 19. sajandil märkimisväärselt religioossuse poolest oma naabritest, kuid tänaseks on meist saanud üks sekulaarsemaid rahvaid Euroopas, kui silmas pidada institutsioonilist ristiusku. Euroopas on kristluse püsimise määravaks teguriks ühiskondlikul tasandil olnud selle seotus rahvusliku ideoloogiaga, rolliga rahvuslikus identiteedis. Kui see seos on olemas, siis on kristlus ka paremini püsinud. Eesti juhtumi puhul sai ristiusu tähtsuse vähenemisel otsustavaks asjaolu, et ühiskonnaklasside ja rahvuste vahed kattusid. Kuna rahvuslik lugu loodi sakslastele – nii sotsiaalses kui ka kultuurilises plaanis – vastanduvana, kaasati sellesse ka marksistlik müüt klassivõitlusest, mille raames hakati kristlust nägema valitsevate klasside (sakslaste) manipulatsioonivahendina alamate klasside (eestlaste) ohjamiseks. Nõukogude ajal seda lugu ametlikus ideoloogilises versioonis võimendati (mitteametlikus hakati vastanduma venelastele). Kristluse positsioone aitas siiski kuni 1960. aastateni säilitada selle seotus rahvuselusega teist, morali ja väärtuste liini mööda. Eestlaste rahvuslikku iseloomu konstrueeriti ning olulisi väärtusi ja moraalnorme kinnitati endiselt kristluse abil. Pärast selle seose kadu leidis aset kiire sekulariseerumine, mis peatus teise iseseisvusperioodi alguse usubuumis, kuid jätkus siis uuesti. Sporaadilised katsed ühendada rahvuslust ja kristlust teisel iseseisvusperioodil ei kandnud vilja. Kirik

kultuurimälu, traditsiooniliste usukommete ja moraalnormide säilitajana on endiselt väärtustatud, kuid individuaalne poolehoid ja seotus sellega on väga väike. Kiriku tähtsus ühiskonnas on madal. Kindlasti tuleb aga lisada, et kirjeldatud muutused ristiusu tähenduses ühiskondlikul tasandil ei ole ainuke religiooni tähtsuse vähenemise põhjus. Individuaalsel tasandil on muutused religiooni tähenduses mõneti teistsugused, mis pole kaasa toonud mitte niivõrd religiooni vähenemist, kuivõrd selle teisenemist – esile on kerkinud mittekristlikud usuvormid. Kõigi nimetatud suundumuste tulemusel on Eestist kujunenud üks Euroopa vähem kristlikke maid.

Uurimistööd on toetanud Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeerium (sihtfinantseeritav teadusteema SF0180026s11) ja Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuriteooria Tippkeskus).

Lea Altnurme

(1968)

Lõpetas Tartu Ülikooli 1994. aastal ajaloo erialal. 1997. aastal kaitses magistrikraadi ja 2006. aastal doktorikraadi teoloogia erialal. Töötab Tartu Ülikooli usuteaduskonnas religiooniuuringu vanemteadurina. Peamised uurimisteedad: tänapäeva religioossed suundumused ja eestlaste religioossus.

Ajaloolaste töö

Paul Johanseni ja Hans Kruusi kirjavahetust aastaist 1932–1964

Jüri Kivimäe

Meeldetuletuseks

Paul Johansen ja Hans Kruus olid läinud sajandi Eesti väljapaistvaimad ajaloolased, kelle uurimistöö ja loomingu apogee jäi peamiselt 1930. aastatesse. Sellele ühisele tunnusjoonele vaatamata olid need kaks teadlast erineva natuuri ja eluhoiakuga. Paul Johansen sai tuntuks keskaja, Hans Kruus aga 19. sajandi ajaloo uurijana. Mõlema mehe historiograafiline pärand on nii oluline, et Tallinna, Eesti ja Liivimaa keskaja uurijal tuleb ka tänapäeval arvestada Johanseni töödega, niisamuti kui Eesti 19. sajandi ajaloo tundmaõppimisel on vajalik teada ja kasutada Kruusi uurimusi. Johanseni ja Kruusi tsiteerimissagedus teaduslikes töödes on aga jätkuvalt suur.

Hans Kruus (1891–1976) oli sündinud Tartus ja üles kasvanud Härjanurme vallas Tartumaal väiketalu miljöös. Sihikindlate pingutustega omandas ta gümnaasiumihariduse ning astus 1914. aastal Tartu (Jurjevi) ülikooli ajalugu õppima. Tema studium katkes pärast kolmandat semestrit, kui ta mobiliseeriti tsaarriarmeesse. Ta omandas Odessa sõjakoolis lipniku auastme ning saadeti Petrogradi

lähistele, kust ta koos eesti sõduritega 1917. aasta aprillis kodumaale naasis. Aastatel 1917–1921 oli Kruus poliitiliselt tegev Eesti esseeride erakonna ja pahempoolsete sotsialistide juhina, ühtlasi oli ta Maapäeva, Asutava Kogu ja I Riigikogu liige. 1921. aastal loobus ta poliitilisest tegevusest ja jätkas ajaloo õpinguid Tartu Ülikoolis. 1923. aastal lõpetas ta ülikooli ja sai magistrikraadi prof. Arno Rafael Cederbergi seminaris valminud *laudatur*-töö „Vene-Liivi sõda (1558–61)”¹ eest. 1931. aasta sügisel kaitses Kruus doktoriväitekirja „Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail”² ning valiti seejärel Eesti ja Põhjamaade ajaloo professoriks. Aastail 1934–1937 oli ta Tartu Ülikooli prorektor, kuid lahkus koos rektorraadiga ametist pärast riigi valitsusega puhkenud tüli seoses ülikooli autonoomia kärpimise ja reformimisega. Tema teaduslikus loomingu on tol perioodil kõige olulisema tähendusega 19. sajandi eesti rahvuslikku liikumist ning selle juhte Carl Robert Jakobsoni ja Jakob Hurta käsitlevad uurimused. Valdav osa Kruusi töid oli kirjutatud ja avaldatud eesti keeles. Ta jäädvustas end eesti rahvusliku ajalookirjutuse ajalukku paljude üldkäsitluste, iseäranis aga suure ülevaateose „Eesti ajalugu” I–III (1936–1940) koostaja, peatoimetaja ja ühe autorina. 1940. aasta juunis kutsuti ta Johannes Varese valitsusse asepeaministriks. Kommunistliku võimu ajal 1940–1941 (lühidalt ka 1944) oli Kruus Tartu Riikliku Ülikooli rektor. 1944. aasta sügisel naasis ta Venemaalt tagalast, tema karjäär jätkus Eesti NSV Teaduste Akadeemia presidendina ja välisministrina; kuid ta sattus põlu alla ning oli 1950–1954 nn. kodanliku natsionalistina vangistatud. 1958. aastast kuni elu lõpuni juhtis ta Eesti NSV TA kodu-uurimise komisjoni esimehena kodu-uurimisliikumist.

Paul Johansen (1901–1965) oli Kruusist pea kümme aastat noorem.³ Ta sündis Tallinnas taanlasest maaparandusinseneri ja hilisema Taani aupeakonsuli Jens Christian Johanseni

¹ H. Kruus. Vene-Liivi sõda (1558–1561). K. Ü. Loodus, Tartu, 1924.

² H. Kruus. Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. EKS, Tartu, 1930.

³ Vt. tema eluloo ülevaade: J. Kivimäe. Paul Johanseni elu ja töö. – Paul Johansen. Kaugete aegade sära. Koost. J. Kivimäe. (Eesti mõttelugu 65). Ilmamaa, Tartu, 2005, lk. 506–521.

Hans Kruus. Repro

Paul Johansen. Repro

(1868–1929) perekonnas. Tema hariduskäik oli saksakeelne, 1919. aastal lõpetas ta Tallinna Toomkooli, jätkas õpinguid Kopenhaageni Ülikoolis, Saksamaal Hohenheimi põllumajandusülikoolis ja lõpuks Leipzigi Ülikoolis. Tema teaduslik looming on valdavalt kirjutatud ja avaldatud saksa keeles. Leipzgis kaitses ta 1924. aastal prof. Rudolf Kötzschke juhendamisel valminud doktoriväitekirja „Eestlaste asustus ja põllundus keskajal”.⁴ Järgnevalt töötas ta üle 15 aasta Tallinna Linnaarhiivis, alates 1934. aastast linnaarhivaarina. Tema 1933. aastal ilmunud kaheköiteline „Taani hindamisraamatu Eestimaa nimistu”⁵ on Eesti medievistika fundamentaalne suurteos. Arhi-

vaaritöö kõrval avaldas Johansen arvukalt lühivormimusi keskaegse Tallinna ja Liivimaa ajaloost ning publitseeris Tallinna Linnaarhiivis säilivaid ajalooallikaid. Tema kandideerimine Tartu Ülikooli keskaja professoriks nurjus 1939. aastal peamiselt Hans Kruusi ja ülikooli filosoofiateaduskonna nõukogu vastuseisu tõttu.⁶ Johansen lahkus 1939. aasta sügisel koos ümberasuvate baltisakslastega Saksamaale. 1940. aastal kutsuti ta Hamburgi Ülikooli Hansa ja Ida-Euroopa ajaloo erakorraliseks professoriks, millisel kohal (aastast 1956 korralise professorina) ta õpetas elu lõpuni. Saksamaa perioodil avaldas ta rea väljapaistvaid töid Liivimaa ja Hansa ajaloost.⁷

⁴ P. Johansen. *Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte.* (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 23. Bd.). C. Mattiesen, Dorpat, 1925.

⁵ P. Johansen. *Die Estlandliste des Liber Censu Daniae. I–II.* H. Hagerup, Kopenhagen; F. Wassermann, Reval, 1933.

⁶ Vt. lähemalt: J. Kivimäe. *Fremdenangst und/oder akademische Intrige? Paul Johansens Bewerbung um die Professur für mittelalterliche Geschichte and der Universität Tartu.* – Jörg Hackmann, Robert Schweitzer (Hg.), *Nordosteuropa als Geschichtsregion.* (Veröffentlichungen der Aue-Stiftung 17). Schmidt-Römhild, Lübeck; Aue-Stiftung, Helsinki, 2006, lk. 60–71.

⁷ Tähtsamad neist: P. Johansen. *Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland.* (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 74). Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1951; P. Johansen (†), H. von zur Mühlen. *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval.* (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, Bd. 15). Böhlau, Köln, Wien, 1973.

Kruusi ja Johanseni omavahelisest suhtlemisest enne sõda Eestis on vähe teada. Kuigi mõlemad ajaloolased olid üheaegselt mitme teadusliku seltsi liikmed, ei tähendanud see asjaolu veel tihedat vastastikust läbikäimist. Ajaloolise uurimistöö keskus oli Tartu, kutse- lised ajaloolased olid enamasti ülikooli õppe- jõud või Eesti Riigi Keskarhiivi teenistuses. Tartus tegutsesid Akadeemiline Ajaloo Selts ja Õpetatud Eesti Selts. Tähtsamad ajaloo- teaduslikud üritused toimusid samuti Tartus, kus kirjastati ka põhiline osa eestikeelsest ajalookirjandusest. Pealinnas koondus väik- sem rühm ajaloo huvilisi ja uurijaid Tallinna Linnaarhiivi juurde ning 1933. aastal asuta- tud Tallinna Ajaloo Seltsi. Tallinnas tegutsev Eestimaa Kirjanduse Selts (*Estländische Literarische Gesellschaft*) ja selle saksa- keelne teaduslik väljaanne *Beiträge zur Kunde Estlands* jätkasid küll teisenenud moel, ent ikkagi baltisaksa ajalookirjutuse traditsiooni vaimus. Neil põhjustel ei pruukinud ka rah- vusliku hoiakuga ja genuiinselt saksavastane Kruus⁸ otsida lähemat kontakti taanlase Johanseni- ga, kes juba oma eriala poolest oli eelistatult saksa keelne, mida tihti peale on põhjendamatult peetud ka saksameelsu- seks. Rahvuslikke erimeelsusi ei tohi siiski üle hinnata, näiteks andis Kruus 1934. aas- tal kõrge hinnangu Johanseni monograafia- le Taani hindamisraamatust.⁹ Kruusi erinevad hoiakud süvenesid 1930. aastate teisel poolel ja sellelt pinnalt tuleks otsida ka põhjuseid, miks Kruus vastustas Johanseni valimist Tartu Ülikooli keskaja professoriks, esita- des formaalse vastuargumendina Johanseni Leipzigi doktorikraadi mittetunnustamise Tartu Ülikoolis. Selle akadeemilise intriigi

asjaolud markeerivad teatud määral ka Tartu ja Tallinna vahelist kultuurilist ja mentaalset veelahet, mis 1930. aastate lõpu Eestis oli muutunud tuntavaks.

Vanad kirjad

Eelnimetatu valgusel pole huvituse- ta, et Hans Kruusist maha jäänud paberite seas leidub kimp Paul Johanseni kirju ja post- kaarte temale, mida seni pole kasutatud ega avaldatud.¹⁰ Selles väikeses kirjakogus leidu- vad 24 Johanseni kirja ja postkaarti Kruusile aastaist 1932–1939, üks Kruusi kirja ärakiri 1932. aastast ja viimaks üks Johanseni kiri 1964. aastast. 1930. aastail oli kirj vahetus inimestevahelise suhtlemise tavapärane viis. Lühemaid sõnumeid edastati sageli postkaar- tidel, milline komme on tänapäeval pea kadu- nud. Kiiremate teadete edastamiseks hakati üha enam kasutama telefoni ja kummalgi ajaloolasel oli 1939. aastal kodune telefon,¹¹ kuid pole teada, kas nad seda omavaheliseks jutlemiseks kasutasid. Võib arvata, et kahe ajaloolase vaheline kirj vahetus oli pikem ja tihedam. Tundub, et ka allpool publitseeritud kirjade vahele on jäänud lünki, kuid otseseid tõendeid sellise väite kinnituseks pole. Kruus hävitas mingi osa oma isiklikust arhiivist 1941. aasta juuli algul, vahetult enne Tartust lahkumist Venemaale tagalasse, järelejäänud osa toimetas Kruusi Eestisse jäänud abikaasa kirjandusmuuseumisse varjule. Nagu kirja- vahetuste puhul tavaliselt, puudub ka siin (ühe erandiga) vastaspool – Kruusi kirjad Johanseni- le. Lahkudes Tallinnast 1939. aasta oktoobris, polnud Johanseni kindlasti võima-

⁸ Vt. lähemalt: J. & S. Kivimäe. Hans Kruus und die deutsch-estnische Kontroverse. – Mishael Garleff (Hg.), Zwischen Konfrontation und Kompromiss. Oldenburger Symposium „Interethnische Beziehungen in Ostmitteleuropa als historiographisches Problem der 1930er/1940er Jahre“. R. Oldenbourg Verlag, München, 1995, lk. 155–170.

⁹ H. Kruus. Suurteos Eesti keskaja kohta. [Rets.: P. Johansen. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Tallinn, 1933]. – Ajalooline Ajakiri 1934, nr. 1, lk. 37–46.

¹⁰ Eesti Teaduste Akadeemia Arhiiv, 55.1.507, l. 1–27. Materjaliga võimaldas lahkelt tutvuda arhivaar Elke Kaar, kirj vahetuse kommenteerimisel abistasid kolleegid Lea Kõiv ja Kalmer Mäeorg, neile kõigile kuulub autori tänu.

¹¹ Telefoniabonentide nimekiri andmeil 1. veebruariks 1939. Tallinn, 1939, lk. 107, 143.

¹² Vrd. U. Johansen. Paul Johanseni elutee Teises maailmasõjas. – Tallinna Kunstiülikool. Toimetised. Seeria: arhitektuur. Nr. 1 (2) 1992, lk. 74–76.

lik kõiki pabereid kaasa võtta.¹² Kas ta hävitas erakirjavahetuse vahetult enne ümberasumist või usaldas midagi oma Eestisse jääva vanema venna Carl Adam Johanseni¹³ ehk mõne tuttava hoolde, jääb pelgalt oletuseks. Johanseni järelejäanud pabereid hoitakse deposiidina Saksamaal, Lübecki Linnaarhiivis (*Archiv der Hansestadt Lübeck*), kuid sõjaeelne kirjavahetus ning ka Kruusi kirjad puuduvad selles kogus täielikult.¹⁴

Kontekst

Kuid ka olemasolev „pisku” väärrib tähelepanu, sest neis kirjades leidub huvitavaid üksikasju 1930. aastate suurtest ajalookirjutuse „projektidest”. Esmalt muidugi „Eesti ajaloo” II ehk keskaja köite ja kaastöö kavandamisest. Eesti Kirjanduse Seltsi ajalootoimikond Tartus oli Eesti ajaloo üldteose koostamist arutanud alates 1923. aastast, kuid alles 1932. aastal asuti selle suurprojekti teostamisele. Tol suvel kuulutas Tartu kirjastusühisus „Loodus”, et ilmuma hakkab ajalooteaduslik suurteos „Eesti rahva ajalugu” kolmes köites. See sundis EKS-i ajalootoimikonda kiirendama ettevalmistusi „Eesti ajaloo” koostamiseks. Väljaanne kavandati viieköitelisena ja selle peatoimetajaks sai Hans Kruus, igale köitele valiti aga tegevtoimetaja. Professorite Harri Moora ja Hans Kruusi pingutuste ja autorite ühistöö tulemusena ilmus 1935. aasta lõpul „Eesti ajaloo” I köide, mis hõlmas esiajalugu ja muistset vabadusvõitlust. Paralleelselt alustas Kruus ka järgmise ehk keskaja köite ettevalmistamist, ta oli selle koostaja ja tegevtoimetaja ning üks peamisi autoreid. Keskaja eriteadlasi oli eestlaste

hulgas 1932. aastal veel õige vähe. Kruus ise oli kirjutanud esimeses köites ligemale kolmandiku põhitekstist, ennekõike kogu muistse vabadusvõitluse käsitluse, mille mõju ulatub tänapäeva eestlaste ajalooteadusse. Teises köites reserveeris ta endale keskaja poliitilise ajaloo kandvamad peatükid, võimalike autorite hulka kuulusid ka Kruusi seminarist tulnud noored ajaloolased Rudolf Kenkmaa, Evald Blumfeldt ja Arnold Soom. Paul Johanseni pädevust medievistina hindas Kruus sellises olukorras kõrgelt. Kuid tema kiri 14. juulist 1932 ettepanekuga kaastööks saabus Johansenile väga ebasobival ajal, ta oli just siis hõivatud Taani hindamisraamatu uurimuse korrektoori lugemise ja trükkitoimetamisega. Kuigi Kruus palus lisaks tungivale palvele asustuse ja agraarolude ajaloo peatüki kirjutamiseks kaaluda ka varasema poliitilise ajaloo ning linnade ja kaubanduse peatükkide koostamist, andis paljude töödega koormatud Johansen lubaduse vaid esimesele soovile. Varasema asustuse, agraarolude ja talurahva ajaloo peatükk sai õigeaegselt valmis ja ilmus 1937. aastal trükis.¹⁵ Johansen osutas ka tõhusat abi teise köite piltide ja kaartide leidmisel ning koostamisel. Bremeni Stadtbibliothek’ist tellis ta fotostaatülesvõtteid Johann Renneri Liivimaa kroonika käsikirjas leiduvatest sulejoonistustest, mitmed neist avaldati „Eesti ajaloo” II köites esmakordselt.

Johanseni vaoshoitus kaastöö osas „Eesti ajaloo” II köitele seletab ka asjaolu, et vaevalt jõudis Taani hindamisraamatu monograafia 1933. aastal ilmuda, kui algasid ettevalmistused koguteose „Tallinn” ajaloo-osade kirjutamiseks. Üllatava kokkulangemisenähtena alustati koguteose koostamisega pealinnas samuti

¹³ Carl Adam Johansen (sünd. 1894 Riias) pidas Märjamaa lähedal Sõtkülas talu, jäi ümberasumise ajal Eestisse, ent küüditati juunis 1941 koos abikaasaga ning suri 1942. a. Karagandas. Vt. S. Kivimäe. Ein Däne in Estland: Jens Christian Johansen. – Ortwin Pels, Gertrud Pickhan (Hg.), Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Norbert Angermann zum 60. Geburtstag. Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, Lüneburg, 1996, lk. 379, 389.

¹⁴ Kaja Telschowi kirjalik teade 03.06.2013. Vrd. S. Vahtre. Paul Johanseni käsikirjaline pärand Lübecki linnaarhiivis. – Ajalooline Ajakiri 1998, nr. 4 (103), lk. 101–105; V. Helk. Arhivaaride koostöö üle Läänemere. Paul Johanseni kirjadest Svend Aakjærile. – Tuna 2001, nr. 4, lk. 92–108.

¹⁵ P. Johansen. Asustuse ja agraarolude areng. Talurahva olund XIV sajandi keskpaigani. – H. Kruus (tegev- ja peatoimetaja), Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. EKS, Tartu, 1937, lk. 51–82.

1932. aastal. Kindlasti pole tegemist lihtsalt juhusega, tolles ajahetkes peegeldus ilmselt eesti ühiskonna vaimne stabiliseerumine ja haritud avalikkuses küpsenud ajanõue mineviku identiteedi selgitamise järele. Tallinna ajaloo osa toimetajaks oli 1932. aastal palutud Hans Kruus, autoriteks peale tema veel Paul Johansen, Juhan Vasar, Otto Liiv ja Rudolf Kenkmaa. 1937. aastal rollid vahetusid – Kruus loobus aja puudusel „ajaloolise osa redaktori” kohustest ja soovitas kutsuda sellele kohale „kedagi Tallinna Linna Ajaloolisest Arhiivist”. Koguteose toimkonna palvel nimetati ajaloo osa toimetajaks Johansen,¹⁶ kelle järgnevates kirjades korduvad palved, et Kruus kirjutaks peatüki (40 lk.) Tallinna ajaloo kohta hilisemal Vene ajal (kuni 1918). Kruusi käsikiri valmis lõplikult alles 1939. aasta mai algul. Tallinna koguteose käsikirja valmimine aga jäi venima ja Johanseni lahkumisega ametist sama aasta sügisel kaotas kogu ettevõtmine autoriteetse teadusliku juhi. 1939. aasta sügisel sai Kenkmaa Johanseni asemel ajalooköite peatoimetajaks ja 1940. aasta suveks oli tervikkäsikiri peaaegu valminud, kuid „muutunud poliitilistes oludes ei saanud seda ettevalmistatud kujul enam avaldada”¹⁷. Originaalkäsikiri hävis usutavalt Tallinna Linnaarhiivi ametiruumides 1944. aasta märtsipommitamise ajal,¹⁸ üllataval kombel pole säilinud ka masinkirja teisi eksemplare. Autorite valdusse jäänud tekstide põhjal on hiljem mõningaid osi käsikirjast ümbertöötatud kujul avaldatud,¹⁹ kuid alge tervikkäsikirja taastamine pole osutunud võimalikuks.

Johanseni kirjaviis

Kirjavahetuse kui algallika kirjaviis on jäänud muutmata.²⁰ Paul Johanseni kirjad ja postkaardid tõendavad, et tema eesti keel polnud laitmatu, siin ja seal esineb reksioonivigu ning lauseehituses on tunda saksa keele mõju. Ta tunnistas ise 1937. aastal, et „mul pole kerge kirjutada eesti keeles, eriti kui on vaja ennast väljendada täpsemalt”.²¹ Seda ei saa ette heita Johansenile, kelle emakeel oli taani keel ning teaduskeeleks ja 1930. aastail ka koduseks keeleks saksa keel, pigem tuleb imeks panna tema suhteliselt vaba väljendusoskust eesti keeles. Paul Johansen oli keeleandekas õpetlane, lisaks eelnimetatule oli tema uurimistöö seotud põhiliselt ladina ja keskalamsaksa keeles allikatega, tema töökeelte hulka kuulusid soome, vene, rootsi, läti, vähemal määral ka inglise, prantsuse ja itaalia keel. Alates 1920. aastaist, mil ilmusid tema esimesed eestikeelsed kirjutised, oli Johanseni keelepruuk tunduvalt arenenud. Eestikeelse ajalookirjutuse stiili ja retoorika arengule ning iseäranis oskussõnavara loomisele ja kasutamisele 1920.–1930. aastail on vähe tähelepanu pööratud. See protsess polnud sugugi iseenesestmõistetav ning Johansen oli kirjutava ajaloolasena nende muutuste tunnustaja. Johanseni kiri 1964. aastast, pärast pea 25 aastat „paguluses” olemist, tõendab aga tema eesti keele sõnastuse nõtkust, mis sest, et minimaalsete reksioonivigadega ehk õigupoolest germanismidega.

¹⁶ L. Kõiv. Tallinna Linnaarhiiv 1939–1941. – L. Kõiv (koost.), Ex archivo civitatis. Tallinna Linnaarhiivi ajalooost. Tallinn, 2008, lk. 114, joonealune märkus 42; Tallinna Linnaarhiiv (TLA), 82.1.1287, l. 72.

¹⁷ L. Kõiv. Tallinna Linnaarhiiv 1939–1941, lk. 114, 131.

¹⁸ J. Kivimäe, L. Kõiv (koost.). Tallinn tules. Dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9./10. märtsil 1944. (Tallinna Linnaarhiivi Toimetised nr. 2). Tallinn, 1997, lk. 125.

¹⁹ Paul Johanseni ajalooline ülevaade ilmus raamatus: P. Johansen, H. von zur Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval, lk. 28–85; Rudolf Kenkmaa tekst oli aluseks raamatus: R. Kenkmaa, G. Vilbaste. Tallinna bastionid ja haljasalad. Eesti Raamat, Tallinn, 1965; Sten Karlingi algselt rootsikeelne käsitus Tallinna kunstiajaloo kohta, mida on eesti keelde tõlgitud kahel korral, ilmus eraldi raamatuna: S. Karling. Tallinn. Kunstiajalooline ülevaade. Tlk. V. Beekmann. Kunst, Tallinn, 2006; O. Liiv. Tallinna ajalugu Rootsi aja teisel poolel. – Eesti Ajalooarhiivi toimetised 1 (8). Tartu, 1996, lk. 7–62. Hans Kruusi ja Otto Liivi algkäsikirjad on säilinud Eesti Teaduste Akadeemia arhiivis Kruusi isikufondis.

²⁰ Publikatsioonid on avatud vaid ebaharilikud lühendid, sõnadesse lisatud tähed on esitatud kursiivis.

²¹ Vt. allpool nr. 17.

1.

Hans Kruus Paul Johansenile, 14. juulil 1932.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 1, 1p (masinkiri, käsikirjaliste juurdekirjutustega).

Koopia

Elvas 14. VII 1932

V. a. härra dr. Johansen!

Nagu Te muidugi teate, seisame praegu paratamatuse ees, et ilmub rööbiti kaks Eesti ajalugu kokkuvõtlikult käsitlevat teost: üks Eesti Kirjanduse Seltsi, teine „Looduse” väljaandel. On muidugi kahju, et on kujunenud kaks võistlevat teost ja ühenduses sellega ka teatav killustus eesti ajaloolaste peres.

Eesti Kirjanduse Seltsi Ajalootoimkonna tegelaste ridades oli küll ammuugi kavatsus asuda Eesti üldajaloo väljaandmisele, mille kohta peeti ka vastavaid läbirääkimisi. Kuid veendumus, et rida küsimusi vajab veel vastavate eriuurimuste kaudu läbitöötamist, sundis tegelikke samme üldväljaande teostamiseks edasi lükkama. Kuna aga tänava hiliskevadel sai teatavaks, et seisame varsti „Looduse” poolt nähtavasti puhtäriilistel kaalutlustel käimapanud „Eesti rahva ajaloo” ees,²² siis pidi ka Eesti Kirjanduse Seltsi Ajalootoimkond oma kaua hellitatud algatust püüdma käes hoida. Seda nõudis eriti asjaolu, et pole küllaldasi tagatise, et „Looduse” üritus võiks kujuneda kuidagi soliidseks. Neil eeldusil ongi väljakuulutatud Eesti Kirjanduse Seltsi „Eesti ajalugu”, mille korraldava toimkonna koosseis Teile on ajalehtede kuulutuste kaudu muidugi tuttav.

Oma üldilmelt tahab „Eesti ajalugu” olla sarnane Hildebrand-Stavenov’i „Sveriges historia till våra dagar’iga”.²³ Ta peab arvestama maksimaalses ulatuses kõigi uuemate uurimuste tulemusi, kuid peab püüdma olla ka võimalikult populaarne, selle sõna heas mõttes, peab olema arusaadav ja haarav meie umbes keskkooli haridusega lugejale (mittespetsialistile ajaloo alal).

Kuna käesoleva kirja eesmärk on teada saada Teie arvamust meie ettevõtte kohta, samal ajal saada Teid selle kaastööliseks, siis olgu kõigepealt asja üldisemaks tutvustuseks Teil (l. 1p) teada, et kogu väljaanne kujuneb meil umbes 1800 leheküljeliseks, sellest esialgse kavatsuse järgi: esiajalooline ja Eesti muistne iseseisvusaeg ca 272 lk., ordu ja taani aeg 416 lk., (poola ja rootsi aeg 396 lk., vene aeg 656 lk.). Kui nende osade alajaotus, mis seni esialgses projektis valmis, on lõplikumalt kujunenud, saadan Teile üksikasjalisemad andmed. Esiajaloolise ja muistse iseseisvusaja põhikäsitus oleks H. Moora poolt, millesse tuleksid osadena J. Mägistelt: Eestlased soome-ugri hõimuna (16 lk.), J. Uluotsalt: Ühiskondlik kord ja maajaotus (?) ja A. Saarestelt: Keelemurdeline jaotus ja H. Kruusilt: Eestlaste vabadusvõitlus XIII s. alul.

Ordu ja taani aeg jaguneks esialgse kava järgi järgmiselt: a) poliitiline ajalugu ordu ja taani ajal (96 lk.); b) õiguslikud olud (32 lk.); c) asustus ja agraarolud (96 lk.); d) linnad ja kaubandus (80 lk.); e) reformatsioon (48 lk.); f) orduriigi kokkuvarisemine (48 lk.). – Selle osa kava kohta paluksin eriti Teilt arvamust. Ja samuti on meie, asja ümber olijate ühine palve, et Teie tingimata võtaksite enda kirjutada punkt c) asustus ja agraarolud. Sellest palun Teid tungivalt mitte keelduda. See on meie palvemiinimum. Aga missuguseid osi oleksite nõus veel kirjutama? Punkt b) on reserveeritud J. Uluotsale, e – J. Kõpule, f – minule. Lahtised oleksid seega a ja d. Kas ei võiks viimase autoriks olla, kui Te ise keeldute, R. Kenkmann?²⁴

²² Koguteose „Eesti rahva ajalugu” 1. vihu (K.-ü. „Loodus”, Tartu) ilmumisest teatas Postimees 17. juulil 1932.

²³ E. Hildebrand, L. Stavenow, *etc.* Sveriges historia till våra dagar. I–XV. Nordstedt, Stockholm, 1919–1948.

²⁴ Rudolf Kenkmaa (1898–1975; kuni 1935 Kenkmann), eesti ajaloolane ja arhivaar, töötas Tallinna Linnaarhiivis 1928–1944.

Järgnevid osi ei hakka ma siin üksikasjalisemalt käsitlema. Teatan ainult, et siin on kaastöolistena ettenähtud N. Treumuth, E. Blumfeldt, O. Liiv, J. Kõpp, G. Suits, A. Saareste, E. Tender, H. Kruus, P. Treiberg ja kindral Tõrvand ja toimetaja Laaman (viimased kaks Eesti Vabadussõja ajaloo puhul).

Lootes, et Teie nõustute meie ettepanekuga ja annate võimalikult pea oma sellekohase vastuse, jätaaksin küsimusega ühenduses olevad muud arutlused edaspidiseks.²⁵ Meie ettevõtte on kavatsatud lõpule viia nelja aasta jooksul. Kunas võiksite loota Teilt käsikirja? Kui kaugel olete praegu oma suurteose trükkimisega?²⁶ Kas oleks võimalik saada Teie teose trükitud poognaid? Need oleksid meile väga kasulikud orientatsiooniks. Kui neid peaks tarvis olema tsiteerida, teeksime seda muidugi igapidi korralikult ja Teiega enne kokku leppides.

Mõnesugustel põhjustel palun kirjas avaldatud üksikasju jätta ainult enda teada.

Parimate tervitustega
Teie H Kruus

Elvas 14. VII 1932.

2.

Paul Johansen Hans Kruusile, 15. juulil 1932.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 2, 2p (käsitsi kirjutatud, originaal).

Tallinnas, 15-VII-1932.

Väga austatud härra professor!

Täna Teid lahke kirja eest. Mina muidugi heameelega astuksin Teie ettevõtte kaastöolistesse ritta. Olukord on aga praegu niisugune, et ma ei või mõteldagi mingi kõrvaltöö peale. Korrektuuride lugemine, käsikirja läbivaatamine, kontrollimine ja parandamine võtavad mul kogu oma vaba aega. Arhiivis on ka tegemist, eriti nüüd varsti, sest on oodata väljaannete vihku nr. 7-da trükile andmist,²⁷ peale selle lasub ka „Beiträge’de”²⁸ korrektuurilugemine osaliselt minu õlgadele. Seda arvesse võttes, oleks see minu poolt kergemeelne tegu, lubada veelgi mõnele teisele oma kaastööd. Mis puutub minu töösse, siis trükkimine kestab edasi veel arvatavasti ligi pool aasta. Siis tuleb üldise registri tegemine, kaardide joonistamine ja alles siis olen jälle vaba. Millal see oleks, ei saa muidugi täpsemalt ennustada, kuid võib olla 1933 aa. maikuuks. Siis tahaksin loomulikult ka olla vähemaks ajaks mureta. See raamatukirjutamine ja korrektuuride lugemine on vastikuks läinud. Kui mul siis jälle julgust kirjutamiseks peaks olema, siis võiks käsikiri valmida alles 1933. a. sügiseks, võib olla veelgi hiljem, sest ma ei taha pakkuda midagi halba.

Silmas pidades seda kõike, arvan, et Teie teeksite paremini, andes härra Blumfeldtile²⁹ vas-

²⁵ Järgnev tekst on käsitsi kirjutatud.

²⁶ P. Johansen. Die Estlandliste des Liber Censur Danicae. I–II.

²⁷ Tallinna kodanikkuderaamat 1624–1690 ühes jätkuga kuni 1710-ni. Das Revaler Bürgerbuch 1624–1690 nebst Fortsetzung bis 1710. Toim. G. Adelheim. Revaler Estn. Verlagsgenossenschaft, Reval, 1933.

²⁸ Eestimaa Kirjanduse Seltsi (*Estländische Literarische Gesellschaft*) Tallinnas ilmuv saksakeelne teaduslik väljaanne *Beiträge zur Kunde Estlands*.

²⁹ Evald Blumfeldt (1902–1981), eesti ajaloolane, *mag. phil.* 1930 Tartu Ülikoolist, oli 1930–1933 stipendiaat Riias ja Kopenhaagenis ning 1932 Stockholmis, töötas tollal Eesti Kultuuriloolise Arhiivi juhatajana.

tav teem väljatöötamiseks. Tema peaks minu arvates olema vähemalt sama kompetentne nendes küsimustes kui (l. 2p) mina, võib olla veelgi objektiivsem, sest tema võib ka kriitiliselt valgustada mõned minu poolt esitatud väited.

Kas soovitada härra Kenkmanni³⁰ kaastöölisena jätan Teile endale otsustada. Eriuurimuste alal on ta kindlasti väga põhjalik ja mitmekülgne, kuivõrd ta suudab kirjutada ka midagi kokkuvõtteks, seda ma ei tea.

Mis lõpuks puutub minu töö juba valminud trükipoognate tarvitamisse, siis olen heameelega nõus neid anda kasutamiseks sellele, kes seda just vajab. 20. juulil sõidan Elva (Puiestee 13), kus veedan oma puhkuse – 1 aug., ja võtan ühe eksemplari kaasa. Osade kaupa võiks seal minu käest trükipoognat kätte saada. Kui see liig tülikas on, olen ka valmis trükikojaga ühe teise eksemplari asjus läbirääkida. Palun siis teatada. Ma rõõmustan ainult, kui minu töö tulemused leiavad huvi teiste poolt. Muidugi ei ole lugeja mulje, lugedes lahtiseid lehti ja ilma kaardideta, nii rahuldav, nagu oleks terve raamat valmis tema kättes.

Kõik Teie poolt teatatud jääb täiesti saladuses, ma sellest kellegile ei räägi. Soovin edu tööle. Ka minul on väga kahju, et Eesti ajaloolaste leiris pidi tekkima killustus. Kas poleks diplomaatlikum, üldse oodata veel Eesti Kirjanduse Seltsi ettevõttega seni, kui jälle tekib tarvidus uue ajalooramatu järele? Kas üleüldse käesoleval ajal kellelgi on nii palju huvi ja raha, et osta endale 1800-*leheküljelist* teost? Tahes tahtmata tekivad suured kahtlused. Juba „Loodus” üksi võib minna selle kavatsusega pankrotti. Aga mina muidugi nendes asjades kursis ei ole.

Palju tänu Teie lahkuse eest! Tervitades

Teie

P. Johansen

3.

Paul Johansen Hans Kruusile, 13. veebr. 1933.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 3, 3p (käsitsi kirjutatud, originaal).

Väga austatud härra professor!

Kahjuks ei jatkunud mul aega üksikasjalikuma kavandi väljatöötamiseks, nii et ma Teile täna esitan ainult väga lühidalt lööksõnades mõnda sellest, mida peaks Tallinna ajaloo taani ja ordu ajal silmas pidama.

I Taani aeg. Tallinna eelajalugu. Taani linnuse tekkimine 1219–27. All-linna asutamine. Linna esimesed aastad. Lüübeki õigus 1248. Linna vapp. Areng 14. saj. alul. Poliitilised sündmused – 1346.

II Ordu aja poliitiline ajalugu. Vahekord orduga, sõjakohustus. Tallinna osa Hansa kaubanduses. Sotsiaalne olukord: magistraat, kaupmeeskond, tsunftid; gildide tekkimine; vahekord aadlikutega. Elanikkonna rahvuslik koosseis. Ülevaade linna majanduskorrast, arvepidamine, rahalöömine, maksustamine. Immoobiilid,³¹ sanitaarsed olud, linna saraskonna jaotus, linna mõisad. Kirikud, kloostrielu ja vaimline kultuur katoliku ajal. Reformatsioon. Viimased orduaja aastad. (l. 3p)

Teie ise, härra professor, teate väga hästi, et sarnase töö juures alles pärast tulevad ilmsiks uued

³⁰ Kenkmaa lõpetas ajalooõpingud Tartu Ülikoolis 1929, kuid polnud selleks ajaks veel kaitsnud magistritööd. Selle kaitses 1933. a.

³¹ Kinnisvara.

vaatekohad, nii et vajadus tekkib, kava jälle ümber töötada. Sellepärast ei või käesolev programm minu kohta lõpulikult siduv olla.

Parimate tervitustega

P. Johansen

4.

Paul Johansen Hans Kruusile, 21. aug. 1933

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 4, 4p (postkaart, käsitsi kirjutatud, originaal).

21/VIII 1933

Väga austatud härra professor!

Tagasi jõudnud oma puhkusest, tuleb mul meelde, et lubasin Teile kirjutada „Eesti ajaloo” jaoks midagi 60-lehekülje ulatuses. Kui endiselt *Eesti Ajaloo* toimetusel kavatsus välja anda ajalugu, siis palun mulle teatada täpsemalt, mida pean kirjutama, nii aineliselt kui ka ajalisel fikseeritud. Kas ainult asustusajalugu, või ka agraarajalugu ühes juriidilise talurahva olukorda kirjeldamisega? Kes teistest kaastöölistest puudutab sama ala, ning kui suures ulatuses? – Seekord veetsin suve Sangastes ja ei näinud Teid sugugi. Kus Teie olite? Millal sõidate Varssavi?³²

Parimate tervitustega

P. Johansen

Aadress: V. a.

hrra. prof. H. Kruus

Pepleri 17

Tartu

5.

Paul Johansen Hans Kruusile, 6. dets. 1933.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 5, 5p (käsitsi kirjutatud, originaal).

6/XII 1933

Väga austatud härra professor!

Juba mõnda aega ootan Teie käest kirja. Olukord läheb pinevaks seetõttu, et koguteos „Tallinna” termiin³³ on minu suhtes kindlaks määratud juba jõuludeks 1934. Ma kavatsen maikuus sõita Lüübecki uute allikmaterjalide hankimiseks ja andsin vastava palvekirja linnavalitsusele üle. Ka see viidaks minu aega.

Mul on meelde tulnud, et Teil võib olla midagi minu vastu on. Kas Teie saite viimaseid minu LCD-töö³⁴ poognaid ühes faksimile ja kaarditega kätte? See eksemplar oli määratud Teile isiklikult.

³² Ajalooteaduste VII rahvusvaheline kongress peeti Varssavis 21.–28. aug. 1933, kuid Kruus sellest osa ei võtnud.

³³ Tähtaeg.

³⁴ LCD = Liber Censu Daniae ehk Taani hindamiseraamat.

Kui vahepeal see (l. 5p) peaks olema läinud teiste kätte ehk juhuslikult ebatäielikuks muutunud, siis olen heameelega valmis Teile uue eksemplari saatma. Ka arvustuse asjus „Ajaloolises Ajakirjas” rääginis juba omal ajal läbi härra Liiviga,³⁵ et ta küsiks Teie käest. Nii, et kui Teie leiate, et ma selles küsimuses kuidagi viisi olin ebatahtlikult talitanud, siis palun mulle seda avameelselt ütelda. Igatahes jättis Teie kauaaegne vaikimine minule muljet, nagu oleks Teil midagi südame peal. Palun, ehk kirjutaksite mul lähemalt selle kohta paar sõna.

Teie vastust ootama jäädes

parimate tervitustega

Teie

P. Johansen

6.

Paul Johansen Hans Kruusile, 20. dets. 1933.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 6-7 (käisiti kirjutatud, originaal).

Tallinnas, 20/XII 1933

Väga austatud härra professor!

Teie pikk kiri rõõmustas mind väga. Näen, et olete ikka see sama sõbralik inimene, millega esmakordselt Elva järve ääres lähemalt tutvunesin. Pean aga siiski täieliku „indulgentsi” andmise tingimuseks üles seadma, et Teie ka selle kirjale vastaksite võimalikult pea.

Mul on järgmiseid küsimusi esitada: 1) Kas „eelajaloolise” ajajärgu kirjeldamisel on puudutatud ja kirjeldatud Vana-Eesti agraarne kord: küla-tüübid, maa-jaotus (ka põllude jaotus), saraskonnad, adramaa mõiste, sotsiaalsed olud, teede võrk jne? Kui ja, mida oletama peaks, siis mina loomulikult sellest ei pea kirjutama? 2) Kas prof. (l. 6p) Uluots³⁶ oma osas puudutab ka maarahva õiguslikku ja sotsiaalset korda? Kui ja, mida pean mina siis nendest asjadest kirjutama, näiteks „sunnimaisuse” kohta, ehk maakohtu korrast? Mida jääb üleüldse? Ainult majanduslik seisukord, üldkultuurilised olud maarahva seas – ja sakslaste asustus (= asustus ja agraarolud ordu ja taani ajal). Sel teemil pidasin kord Tartus loengu, aga siinkohal saaksin võtta ainult osa sellest arvesse – kuna Teie käsitate maakaitse organisatsiooni, nii langevad saksa linnused ära, Kenkmann – linnade ja alevite tekkimine, langevad need ära, Kõpp – hariduslikud olud, kus arvatavasti kirjeldatakse katoliku kiriku kord maal ja linnas, langevad kirikud ära – ja tervest saksa-daani asustused jäävad mulle ainult mõisad (teed jälle kaubandusajaloo all). Kas see nüüd pole vähe 48 lk. jaoks?? Ja tegelik (l. 7) asustuse kord pole ju nii palju muutunud Taani ajal – peale mõnda uuesti koloniseeritud ala, mille mainimist üldteoses viiks liiga kaugemale – nii et ma tõsiselt küsin enda käes, mida õieti kirjutada? Ja millega veel illustreerida? Vaadake, need on needsinased küsimused, millega ma tahtsin Teie rahu ära rikkuda. Palun andestada, aga Teie vist ise ka saate aru, et ma alles siis võin asuda tööle. Ja aega on mul kaunis vähe, kuna enne ärasõitu Lüubeki (maikuus) pean nii mõndagi ette valmistama.

Sellepärast palun Teid siiski mul reaalsemalt lõöksõnades üles loendada neid teemi, mida Teie arvates kuuluksid peatüki „asustus ja agraarolud ordu ja taani ajal” valda.

³⁵ Otto Liiv (1905–1942), eesti ajaloolane ja arhivaar, *dr. phil.* 1935, Eesti Riigi Keskarhiivi juhataja (riigiarhiivaar) 1933–1941.

³⁶ Jüri Uluots (1890–1945), eesti õigusajaloolane ja poliitik, Tartu Ülikooli Eestimaa õiguse ajaloo professor 1924–44.

(l. 7p) Suur tänu Teie äratõmmete eest; prantsuskeelne on vist pärit Varssavi ajaloolaspäeva protokollidest?³⁷

Parimate tervitustega

Teie

P. Johansen

P.S. Suure heameelega kuulen, et Teie saate minu LCD arvustajaks. Just Teie arvamine on mul tähtis, seda otsekohelem, seda parem. Kas Teie muu seas lugesite Arbusowi ja minu poleemika „Baltische Monatshefte” dets. numbris?³⁸

idem.³⁹

7.

Paul Johansen Hans Kruusile, 27. veebr. 1934.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 8 (käsitsi kirjutatud, originaal).

Tallinnas, 27-II-1933.

Armas härra professor!

Alles nüüd oli mul võimalik tutvuneda Teie retsensiooniga,⁴⁰ mille ette kandsite Tallinna Ajaloo Kapitali⁴¹ koosolekul. Ma pean ütleva, et see on parim seni ilmunud kokkuvõtte minu raamatu sisust ning et ma ise nagu uuest seisukohast nägin oma tööd tervena, või tervikuna, mis autoril endal muide väga raske. Teil on suurepäraselt selge ja kena stiil, mis sugugi ei sarnane sellele muidu nii raskelt loetavale n.n. akadeemilisele stiilile, mis meil nii väga moes. Olen otse üllatatud kuivõrt Teie nii lühikese aja jooksul olete suutnud tungida raamatu sisuni ja teha nii ilusa sünteesi sellest. Isiklikult tänan Teile kõigest südamest oma heatahtlikkuse eest. Just see, et Eesti teadusemees on tutvustanud minu tööd, on olnud mul väga suureks rõõmuks – saksa ja skandinaavia kriitikud⁴² kahtlustan mõnikord kultuurpoliitilises sihilikkuses, mis teeb neile minu töö kiitmist lihtsaks. Ma tahtsin olla erapooletu ja anda iga meie (l 8p) kodumaa põlisele elanikule midagi, mis võiks kõita teda lähemale meie maa armsale minevikule. Arvan, et Teie seda olete märganud lugedes minu raamatu ja et Teie seetõttu ka leidsite nii sooja väljendust oma mõttele. Täna veel kord ja palun rehkendada minuga nagu Teie tõsise sõbraga.

Teie

P. Johansen

³⁷ H. Kruus. Développement et état actuel des sciences historiques estoniennes. – Bulletin d'information des sciences historiques en Europe Orientale. [Varsovie], 1933, T. 5, lk. 13–41.

³⁸ P. Johansen. Zur baltischen Frühgeschichte (rets.: L. Arbusow. Frühgeschichte Lettlands. E. Bruhns, Riga, 1933). – Baltische Monatshefte 1933, lk. 709–713. Samas, lk. 714–717, on trükitud ka Arbusowi vastus Johansenile.

³⁹ Sama (ld. k.).

⁴⁰ Vt. H. Kruus. Suurteos Eesti keskaja kohta.

⁴¹ Eesti Ajaloo Kapital – Tallinna Linnavolikogu otsusega 1919. aastal asutatud ja kuni 1940. aastani tegutsenud fond (kuni 1929 „Kapital autasuks parima eestikeelse ajaloolise teose eest”), mis auhindas paremaid Eesti, eeskätt Tallinna linna ajaloo trükitud teoseid ja toetas vastavaid ajaloo uurimusi.

⁴² Maha kriipsutatud „autorid”.

8.

Paul Johansen Hans Kruusile, 21. mail 1934.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 9 (käsitsi kirjutatud, originaal).

Töökava. P. Johansen

Asustus ja agraarolud taani- ja orduajal.

1. Sakslaste tulek ja asustus Eestis. Saksa kaupmehed, linnade asutamine, nende⁴³ asustusajalooline iseloom, alevid, linna õigus. – Aadlikute tulek ja asustus, Lääne-Euroopa tüüpi linnuste tekkimine, rüütelkonnad, vasallide asustus, mõisate rajamine. Aadli sotsiaalne liigitus – Saksa talunikukude kihi puudumine. Rootsi ranna-asustus. „Maavabad” ja kadakasaksad. – Kirikud, kloostrid, preestriseisus.

12 folio lk.

2. Seesmine kolonisatsioon. Eestlaste aktiivne osa asustuses. Mõisad. Üksiktalud. Külade hävitamine. Saraskonna lõhenemine.

Kirjutamata

ca. 5 lk.

3. Talurahva seisukord orduajal: I 1227 – ca. 1350 II 1350 – 1515 III 1515 – 1561.

I Allaheitmine; maksustamise algus, puht kiriklikud maksud, kohtumaks, teokohustus, sõjaväelised kohustused, vakuõigus. II Harju mäss; majanduslik surumine, võlakooormus, rahareform, sunnismaisuse tekkimine ja lõpulik tunnustamine.

I – II

8lk.

III Majanduslikud olud. Teo-orjus. Uued maksud. Õiguslik kord, pärandusõigus. Talupoegade müümine.

Kirjutamata

ca. 5 lk.

4. Talurahva sotsiaalne liigitus: maavabad (läänimehed). Täis-talunikud, pooladramaamehed, “lahti rahvas” (losdriver), “üksjalad”. Mõisa ja talu teenijaskond.

Kirjutamata

ca. 5 lk.

5. Allikate loend

ca. 1 lk.

Valmis 20 lk., kirjutamata 16 lk. = 36 lk.

Tellitud 48 lk., kuid minu „folio” on rohkem kui 1 harilik lk.

Tallinnas, 21. mail 1934

P. Johansen

⁴³ Siinkohal: väga lühidalt kõik!

9.

Paul Johansen Hans Kruusile, 14. nov. 1934.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 10 (käsitsi kirjutatud, originaal).

Tallinna Linnaarhiiv

14. nov. 1934

N^o /

Väga austatud härra professor!

Suur tänu saadetud äratrüki eest, millega tutvunesin suure huviga. Teil õnnestus väga kaasakiskuvalt kirjeldada terve palvekirjade aktsiooni ja Petersoni' de kurbmängu.⁴⁴ Sellel tagapõhjal on laulupidu ainult 2-järguliseks teguriks rahvuslikus ärkamises. Just see, et Eesti uuestisünd on alguse võtnud talupoja seisusest on väga sümpaatne.

Muidugi, võrreldes sellega, mis tänapäeval on sündinud ja juhtub rahvusliku võitluse väljal – nii samuti sotsiaalsel – on neil sündmustel veel, ma tahaks ütelda, mugavuse kõrvalmaik. Mis see mõisnikkude märatsemine tähendab Lenini, Mussolini, Dolfussi⁴⁵ ja teiste hirmuvalitsuste kõrval? Kus tuhandeid ja miljonid on hukatud. No, see kuulub juba ajaloolise filosoofia alale.

Parimaid tervitusi
ning veel kord tänu
Teie
P. Johansen

10.

Paul Johansen Hans Kruusile, 3. jaan. 1935.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 11 (käsitsi kirjutatud, originaal).⁴⁶

Tallinna Linnaarhiiv

3. I 1935

N^o /

Armas härra professor!

Sain tänuga „Eesti Ajaloo” I köide kätte ning olen nii sisu, kui ka välisilmega väga rahul. See on, minu arvates, tõesti väga suur saavutus. Peab kinni naelutama, et vaatamata balti-saksa võrdlemisi tubli spetsiaaluurimustele, eelmine periood ei ole jõudnud üldkäsitlustes niisuguste tulemusteni. Eriti meeldib mulle Teie ja ka teiste kaastöölise märkimisväärne objektiivsus. See näitab, et meil on tege- mist laiema kaarelise maailmavaataga ning tõelise ajaloo arusaamisega. Tahaksin meeeldi kohalikus saksa lehes – kuna mujal vist juba teised kirjutavad – sõna võtta, mille kohta mul juba kõnelus oli de Vries'iga.⁴⁷ Loomulikult on nüüd, I köide ilmumisega „Eesti Ajaloo” aktsiad ka märksa tõusnud

⁴⁴ H. Kruus. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade-aktsioonid 1860-ndail aastail. (Äratrükk Eesti Kirjandusest 1934, nr. 8–11). Tartu, 1934.

⁴⁵ Engelbert Dolfuss (1892–1934), Austria liidukantsler 1932–1934, valitses 1933. aastast diktaatorina, mõrvati 25. juulil 1934 natsionaalsotsialistliku riigipöördekatse ajal.

⁴⁶ Kirjal Kruusi käega märkus: vast. 29. I 36.

⁴⁷ Axel de Vries (1892–1963), baltisaksa ajakirjanik ja poliitik, Tallinnas ilmuva ajalehe Revalsehe Zeitung (1934–1935 Estländische Zeitung) toimetaja ja peatoimetaja 1934–1940.

kaastööliste südames. Oma osaga, kuigi saksa keeles⁴⁸, saan kindlasti valmis 1. maiks. Segab väga Tallinna koguteos, mis samuti peab valmima 1. aprilliks, või veel varem. Katsun siiski teha kõik, mis minu jõududes. Informeerisin ka mag. Kenkmaa'd.

Näen heameelega, et minu tööd on kasutamist leidnud. Kuna minu nimi kaardi all (ristimise kohta) esineb, pole mul loomulikult midagi avaldamise vastu. Mis puutub töökavasse, siis saatsin Teile selle juba mineval aastal 21. mail. Kas see oli liiga üldsõnaline? Esimesena käsitan sakslaste asustust Liivimaal. Ma pean siin Teile enam vähem seda sama pakkuma, mida ma juba saatsin Saksamaale, Kiel'is ilmuva „Handbuch für das Grenz- und Auslandsdeutschtum“-ile.⁴⁹ Selle vastu teised osad nagu (l. 11p) pärisorjuse tekkimine, eestlaste seesmine kolonisatsioon,⁵⁰ sotsiaalne liigitamine jne. on täitsa uuesti kirjutatud. Vaevalt ka et niisugused ekstreemid nagu „Eesti Ajalugu“ ja „Handbuch“ võiksid olla konkurentideks.

Mis puutub üldkavasse, siis pean ütleva, et tean sellest liig vähe, et Teil näpunäiteid või nõuannet anda. Küsimus on, kas Teile keskaegses osas olete annud ka ruumi kunstiajaloole, kirjanduseajaloole (muidugi ladina ja alamsaksa), administratiivse või haldusajaloole ja territoriaalsele jaotusele. Just see viimane on tähtis, et üldse aru saada Vana-Liivimaa olukorda. Korraliku kaarti tuleks joonistada, üksikasjalikumaid seletusi anda jne. Keskaegsete linnuste loetelu.

Võib olla tulete jaanuariks Tallinna? Oleks Teil siis aega tavalisest rohkem, siis võiksime suusõnaliselt läbirääkida. Teile ka

Head Uut Aastat!
soovides, Teile
P. Johansen

11.

Paul Johansen Hans Kruusile, 24. mail 1935.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 12, 12p (postkaart, käsitsi kirjutatud, originaal).

24/V 1935

Väga austatud härra professor!

Keegi nimega L. Tohver on kirjutanud Eesti Kirjanduses 1935, N° 1, lk. 6-24 väga huvitava ja minu arvates väga tähtsa artikli Georg Mülleri jutluste allikate kohta.⁵¹ Juhuslikult leian täna meie arhiivis B.t. 7-9 all Mülleri lese inventaarnimistu a. 1610 dets. 5, milles muu seas ka tema raamatukogu loetletud. Kuna L. Tohver mul tundmata, paluksin Teid olla nii lahke ja teatada sellest leiust temale. Kui ta on sellest huvitatud, siis võiks ta Tallinna linnaarhiivi (l. 12p) tulla ning dokumendi ärakirjutada avaldamiseks lisana *Eesti Kirjanduses*.

Salutem!

Teie

P. Johansen

Aadress: V. a.

hra. prof. H. Kruus

Pepleri 17

Tartu

⁴⁸ Sellest tuleb järeldada, et Johansen kirjutas oma osa ikkagi saksa keeles ja see tõlgiti eesti keelde, kuigi selle kohta otsesed andmed puuduvad.

⁴⁹ P. Johansen. Siedlungsgeschichte der Deutschen. – Carl Petersen e.a. (Hg.), Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschums. Bd. II. Deutschbalten und baltische Lande. Ferdinand Hirt, Breslau, 1936, lk. 168–183.

⁵⁰ Mõeldud on sisekolonisatsiooni asustusajaloos.

⁵¹ L. Tohver. Lääne-Euroopa kajastusi Georg Mülleri jutlustes (1600–1606). – Eesti Kirjandus 1935, nr. 1, lk. 6–24.

12.

Paul Johansen Hans Kruusile, 3. veebr. 1936.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 13 (käsitsi kirjutatud, originaal).

3 II 1936

Armas härra professor!

Ligilisatult saate minu töökava. Ma ei oska seda paremini teha. Kui midagi peaks olema tume sealjuures, siis, palun, esitage mulle täiendavaid küsimusi. Teie paigutusviis meeldib mulle väga hästi. Katsun omalt poolt teha kõik, et vähemalt minu osa ei ebaõnnestu. Kuid praegu on minu mõtted pöördunud selle (neetud) Tallinna koguteose poole, mis neelab minu nooruse rõõmu ja elujõudu. Ainuke hea külg, et selle eest hästi makstakse.

Väga armas, et meil on lootus, näha Teid ligemal ajal siin Tallinnas T-A-S-is kõnemehehena. Teie teem huvitab mind väga, loodan kuulda midagi olulisemat Teie seisukohtade üle meie maa ajaloo ja mineviku kohta.⁵²

Need lätlased ajavad iga korraliku mehe pahameelele. Teate, et nad vallandasid prof. L. Arbusow'i ilma põhjuse mainimata 1. juulist 1936 arvates?⁵³ Et sarnaselt käideldakse meie Baltimaade tublima ajaloouurijaga vanemast generatsioonist, on siiski skandaal! Oleks mina Tartu Ülikooli rektoriks või diktaatoriks, siis ma kutsuksin jalamaid Arbusow'i Tartu, et mängida lätlastele ninanipsu. See (l. 13p) oleks muu seas Tartu produktiivsele teaduslikule seisundile tingimata plussiks, kui see mees oma kogemustega ja teadmistega tuleks siia. Kuid – ma tean väga hästi, siin on loomulikult mitmed takistused ja arvatavasti harilik kodanik nimetaks teda lihtsalt kuradi landesväeriks.⁵⁴ Arbusow praegu tegeleb Läti Henriku uuesti väljaandmisega.⁵⁵ Küsis minu käest, kas tema „puhastatud redaktsioonist” ei taheta meil valmistada ka eestikeelset tõlket? Temal on suured plaanid, tahab raamatu varustada väljavõtetega teistest kaasaegsetest allikatest ja ürikutest, kommenteerida, kaarditega varustada jne. jne. Aga kuna tal tütar raskesti haige ja suveks oodata vallandamist, siis loomulikult töö ei taha edeneda.

Parimate tervitustega

Teie

P. Johansen

Ruumi läheks mul 40 lk. ümber.

13.

Paul Johansen Hans Kruusile, 1. juulil 1936.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 14 (postkaart, käsitsi kirjutatud, originaal).

1/VII 1936.

Armas härra prof.! Jõudsin alles mõne päeva eest koju, nõnda et olen ülekoormatud kõikisugu ametialaliste töödega. Täna peale on mul küll puhkust, kuid ka see läheb suuremal jaol töötamisega

⁵² Hans Kruus pidas Tallinna Ajaloo Seltsis (mille liige ta ise oli) ettekande „Opositsioon Tallinna linnaomavalitsuses 1878–1892” alles 17. mail 1938 (vt. Tallinna Ajaloo Selts. Tegevuse aruanne 1938, lk. 2). Nähtavasti oli tema esinemine kõne all juba 1936. aastal.

⁵³ Leonid Arbusow (1882–1951), baltisaksa ajaloolane, medievist, Läti Ülikooli ajaloodotsent ja professor 1922–1935, vallandati ülikoolist läti marurahvuslaste nõudel.

⁵⁴ Osutas *Landeswehr*’i sõjast osa võtnud sakslastele ja baltisakslastele kui rahvusvaenlastele.

⁵⁵ Henriku Liivimaa kroonika parim tekstikriitiline editsioon, mille Arbusow oli ette valmistanud, ilmus postuumselt Albert Baueri kaasväljaandel 1955.

mööda. Katsun nii rutu kui võimalik oma jaoga valmis saada, loodan et see Juuli kuu jooksul sünnib, s.t. see peab olema valmis selle aja jooksul, sest augustiks ootavad juba muud tööd. Kenkmaale teatasin. Soovin head puhkust Teile ja jõudu.

Teie

P. Johansen

Aadress: Härra
prof. dr. Hans Kruus
Pühajärve Turistide Kodu
Otepää

Saatja: P. Johansen
Nõmme, Lõuna 28

14.

Paul Johansen Hans Kruusile, 1. augustil 1936.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 15 (käsitsi kirjutatud, originaal).

1/VIII 1936.

Armas härra professor!

Sama postiga saate käsikirja – kuigi mitte nii korralikult kirjutatud, nagu ma oleksin soovinud. Viimane kuu oli natuke kirju üleelamuste poolest – sain isaks vahepeal,⁵⁶ nõnda, et kui Teile leiate minu käsikirja puuduliku olevat, siis protesteerige. Kahjuks ei tea, kas see jaotamisega, nagu Teile kujutate, on teostatav – sest kirjutasin küll nii, nagu peaks see üheskoos tulema, kuigi kolmes osas. Igatahes, rõõmustan, et vähemalt sain termiiniks oma tööga valmis.

Juurelisatult saate ka ühe äratrüki kaardist, mis avaldatakse lähemal ajal Handwörterbuch'is für Grenz- und Auslandsdeutschum.⁵⁷ Mis puutub illustratsioonidesse, siis lisan juurde üks foto, detail Pieter Brueghel Vanema maalist, mille allkirjaks võiks olla: talve vakuse pidamine!⁵⁸ Kuigi see sünnib Flandrias, ja isegi peab näitama rahvalugemist Betlehemis. Mis Teile arvate? Igatahes, palun foto mulle jälle tagasi saata. (l. 15p)

Muide võiksin soovitada võtta sisse võimalikult palju pilte Renner'i kroonika käsikirjast, kuigi tema joonistused on väga algelised.⁵⁹ Kirjutage Bremen'i Stadtbibliothek ning paluge saata fotostaatülesvõtteid: Manuskript a. 171. Lk. 13a Winno pilt, 14a Volquini oma (muidugi müütilised, aga seda võiks ju expressis verbis allkirjas mainida), 58a Viljandi lossi pilt, 77a Burchard v. Dreyleven pilt + vapp, 106a Tallinna pilt, 112 Hinrich Bockenvorde-Schungel, 141 Herman v. Brüggenev, 142a Hinrich v. Galen; siis kaardid, Pärnu ümbruskond 272a, Tallinn + Põhja eesti 162, Läti ja Semgallia 151a. Kõik need joonistused on võrdlemisi primitiivsed, kuna aga paremat ei saa ... Muud ma erilist ei tea. Ordu rahad, hauakivid, pitsatid, pilte kirikutest, maalidest jne. Ühes aastakäigus „Jahrbücher

⁵⁶ Tütar Andrea-Margretha sündis 21.07.1936 (TLA, 52.2.510, l. 34).

⁵⁷ Võimalik, et see oli Heimtali talupoegade koloonia põllumaade kaart 1936. aastast (vt. P. Johansen. Siedlungsgeschichte der Deutschen, lk. 182), mida „Eesti ajaloo” II köitesse siiski ei võetud.

⁵⁸ Trükitud: Eesti ajalugu II, lk. 80 ja 81 vahel: 35. joon. Vakupeo eel. (Väljalõige Madalmaade maalikunstniku P. Brueghel vanema [1525–1569] õlimaalist.)

⁵⁹ Johann Renneri sulejoonistused on illustratsioonidena taastrükitud kroonika eestikeelses tõlkes (J. Renner. Liivimaa ajalugu 1556–1561. Keskalamaksa keelest tõlkinud I. Leimus. Olion, Tallinn, 1995). Selle väljaande tarvis telliti Bremenist uued fotod. Juhan Kreemi teatel asuvad Johanseni toona tellitud fotostaatülesvõtted Tallinna Linnaarhiivis Johanseni isikufondis (TLA. 1437.1.12).

für Genealogie, Heraldik, Sphragistik” on Plettenbergi isiklik allkiri – väga haruldane,⁶⁰ siis värvi-dega orduaegsete maahärrade vapid kaasaegsel turbekirjal (Galen'i ajast).⁶¹ Ühe Tallinna piiskopi pilt umbes 1300 on Lübecki Katariina kirikus, koopia Riia end. Toom-Muuseumis. Lehekülj Läti Hendriku kroonikast (Zamoyski), riimkroonikast, LCD, Schonne Historie,⁶² ürikutest. Kahjuks „Eesti Rahva Ajalugu” on ju väga palju juba toonud.

Nõnda. Lõpetan. Elage hästi.

Teie

P. Johansen

15.

Paul Johansen Hans Kruusile, 16. novembril 1936.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 16 (masinkiri, originaal).

Tallinna Linnaarhiiv

16-XI-1936.

N° 620

Armas härra professor!

Tänase postiga saadan Teile ülesvõtted Renneri kroonikast, koguarv 25 tüki, mida sain Bremeni Riigiraamatukogust. Maksin nende eest 20 krooni 45 senti, nagu ligilisatud postikviitungid näitavad.

Arhiivi nimel oleks mul nüüd üks palve. Kas oleksite nõnda lahke, ja annaksite need ülevõtted positiivide tegemiseks Keskarhiivile, mida nii kui nii Teil tarvis on – ja telliksite ka arhiivile üks seeria kõikidest piltidest, välja arvatud ainult Tallinn ja Viljandi. Tasume raha siis otsekohe ERKA-le.⁶³

Muud uudist praegu ei ole.

Tervitades

Teie

P. Johansen

16.

Paul Johansen Hans Kruusile, 11. jaanuaril 1937.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 17 (käsitsi kirjutatud, originaal).

Tallinna Linnaarhiiv

11-I-1937.

N^o /

Armas härra professor!

Ma pole sugugi Teie peale pahane ega karda, et meie vahekorrad võiksid halveneda. Olen põhimõtteliselt meeleldi nõus, oma töö suurendama ja täiendama. Omaaegsetel läbirääkimistel tekkis mul

⁶⁰ L. d. Ä. Arbusow. Die Handschrift des Ordensmeister von Livland, Wolters von Plettenberg. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik, Sphragistik 1905 und 1906. Steffenhagen und Sohn, Mitau, 1908, lk. 210–211.

⁶¹ Frhr. H. v. Bruiningk. Ein livländischer Schutzbrief von 1556 mit farbigen Wappen der Landesherrn. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik. 1907 und 1908. Steffenhagen und Sohn, Mitau, 1910, lk. 1–3.

⁶² Anonüümne Liivimaa kroonika 1508. aastast: Eynne Schonne hysthorie van vunderlyken gescheffthen der heren tho lyfflanth myth den Rüssen vnde tartaren. Hg. V. C. Schirren. – Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands 8 (1861), lk. 112–265.

⁶³ Eesti Riigi Keskarhiiv – ERKA.

arvamus, et mul tuleb ainult osaliselt käsitada see ala, sest prof. Uluots pidi vist kirjutama lähemalt õigusliku korra kohta – kuidas jäi sellega?

Raskus seisab aga selles, et ma praegu parima tahtmise juures ei saa Teie soovile vastu tulla. Lühidalt loendatud on mul tulevase kuu kestes järgmised ülesanded: arhiivi üleviimine uutesse ruumidesse, mööbli muretsemine, lifti, telefoni sisseseadmine;⁶⁴ Tallinna koguteose viimistlemine; Kanuti gildi kataloogi käsikirja läbivaatamine (A. Margus);⁶⁵ „Beiträge” sisuregistri kontrollimine ja korrektuuride – ka „Vana Tallinn”!! – lugemine; Õp. E. Seltsile artikli kirjutamine – tähtpäev 1. veebr. – juubeliks;⁶⁶ töö kirjutamine kurelaste kohta, tähtpäev 1. aprill (Riia härrade jaoks);⁶⁷ kahe raamatu arvustus – Süvalep,⁶⁸ Kiparsky,⁶⁹ – ajakirjanduses; Ajaloo Kapitali koosolekul 12. veebr. esinemine referaadiga H. Speeri töö⁷⁰ kohta – peale selle igapäevane arhiivitöö. Kenakene rida, eks?

Sellele seltsib nüüd üks teine ülesanne, mille kaudseks algatajaks jällegi Teie ise. Nimelt tahtakse, (l. 17p) et ma oleksin “Tallinna” koguteose „direktoriks” – nagu teate, väga ebameeldiv ülesanne.

Kui ma sääraustes oludes üleüldse võin võtta oma end. artikli täiendamist kavas, siis ainult, vähemalt, kahekuiise termiiniaga. Tähendab, märtsi kuu keskpaiga ümber. Aga see vahest pole Teile vastu võetav? Las’ siis keegi noorim ja tublim mees, kes osavam on kokkuvõtte kirjutamisel, teeb seda tööd. Kas see ei ole mõistlikum?

Ja veel üks tingimus, ma kirjutun ümber ainult eeldusel, et Teie siis lojaalselt ja vastastikkuses koostöös tulete ka minu soovidele vastu Tallinna koguteose asjus: ning teeksite oma osa valmis hiljemalt 1. juuniks 1937.

Minu peremehed pressivad mind, ma pressin Teid. Jääme terveks.

Teie vastuse ootuses
ning parimate soovidega
Teie
P. Johansen

17.

Paul Johansen Hans Kruusile, 25. jaanuaril 1937.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 18 (käsitsi kirjutatud, originaal).

Tallinna Linnaarhiiv
25-I-1937.
N° /

Kallis härra!

Kuna täna umbes kaks nädalat sellest on möödunud, et Teile Eesti Ajaloo asjus etc. kirjutasin – ning

⁶⁴ Raekojas asunud Tallinna Linnaarhiiv kolis 1937. aastal Rütüli 8/10 (praegu Rataskaevu) tänavas asuvasse spetsiaalselt remonditud majja.

⁶⁵ Tallinna Linnaarhiivi kataloog IV. Kanuti gildi arhiiv. Koostanud Aleksander Margus. Tallinn, 1938.

⁶⁶ P. Johansen. Paide linna asutamisest. – Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX. Litterarum Societas Esthonica 1838–1938. – Liber Saecularis. Tartu, 1938, lk. 201–208.

⁶⁷ Arvatavasti: P. Johansen. Kurlands Bewohner zu Anfang der historischen Zeit. – Baltische Lande I. Berlin, 1939, lk. 263–306.

⁶⁸ Rets.: A. Süvalep. Narva ajalugu, 1936. – Jomsburg 1 (1937), lk. 259–261.

⁶⁹ Rets.: V. Kiparsky. Die Kurenfrage. – Zeitschrift für slavische Philologie XVI (1939), lk. 445–457.

⁷⁰ H. Speer. Das Bauernschulwesen im Gouvernement Estland vom Ende des achtzehnten Jahrhunderts bis zur Russifizierung. Krüger, Tartu, 1936.

kallis aeg aina möödub – siis lubage küsida, kas tegite mingit otsust, või on küsimus veel lahtine, ehk kirjutab vahest mõni teine mees, või on mõni muu kombinatsioon? Oleks ikka kena, kui saaksin teada. Vaadake, minu härra, ma tunnen Teie nõrkust, et kirjutada raske, ma seda sugugi pahaks ei pane – aga kirjutatan lihtsalt uudishimust, vahest vastate siiski. Meie ju jääme sõbrateks, nagu loodan, selle peale vaatamata. Muu seas on härra dr. Gunnar Mickwitz Teie peale väga pahane: „Kruus hat mich mit erlesener Unhöflichkeit behandelt. Keine der sechs ausländischen Zeitschriftenredaktionen, mit denen ich zu tun gehabt habe, hat es z. B. unterlassen, den Empfang meines Manuskripts zu bestätigen. Auch hätte keine eine Nichtveröffentlichung eines Teils vorgenommen, ohne mich mit einem Wort über die Gründe zu benachrichtigen.”⁷¹ Tema arvatavasti „Ajaloolise Ajakirja” jaoks rohkem kaastööd ei tee. Ma küll kirjutasin temale, et olete ülekoormatud töödega, ei tea kas ta usub.

Nõnda, ma ei taha Teid rohkem tülitada, rõõmustaksin, kui saadaksite mul lühike vastus.

Parimate tervitustega

Teie

P. Johansen

18.

Paul Johansen Hans Kruusile, 2. veebruaril 1937.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 19, 19p (käsitsi kirjutatud, originaal).

2-II-1937

Armas härra professor!

Tarvitan võimalikult lihtsat paberit, et minu kiri ei paistaks kuidagi viisi nagu pretensioosne, rohkem nagu mustand – sest, teate, mul pole kerge kirjutada eesti keeles, eriti kui on vaja ennast väljendada täpsemalt. Selles mõttes palun Teid andestada, kui ma ehk haavasin Teid mõne ütelsega. Et aga minu uudishimu Teie isiku suhtes sugugi „lihtlabane” ei ole, seda teate ise väga hästi. Pean Teist lugu, mitte ainult teadlasena, vaid ka kindla iseloomulise isikuna. Ja vahekorras niisugusega on, ja peaks olema üks vaba kange sõna lubatud.

Ma poleks üldse Mickwitzi ütelsest Teile teatanud – ma ei loe seda nii tähtsaks olevat – kui mul poleks olnud tarvis pomm, et saada Teie käest vastust. Selles asjas seisiski kogu psüholoogiline eksperiment ehk minu uudishimu. Ärge mul seda pahaks pange! Olen ka inimene, ning tahan teada, kuidas Eesti Ajalooga olukord on – ootasin ju kannatlikult 3 nädalat. Muu seas, arhiiv pole ikka veel saanud ülesvõtted Renner'i kroonikast, kuigi see ammu juba makstud.

Meie aja mürk on – ülekoormatus. Teie talitasite väga õieti, et andsite „Ajaloolise Ajakirja” ning „Tallinna” koguteose toimetustöö oma käest ära. Mina püüan talitada samuti. Ultra posse nemo obligatur!⁷² Selles mõttes ma kuulsin rõõmuga, et olete saanud Blumfeldt'iga kokku leppida: tema

⁷¹ Tõlkes: „Kruus on mind iseäralise ebaviisakusega kohelnud. Mitte ükski kuuest välismaisest ajakirjatoimetusest, kellega mul on olnud tegemist, pole näiteks jätnud teatamata minu käsikirja vastuvõtmise kinnitamist. Ka pole keegi võtnud ette mingi osa mitteavaldamist ilma et mulle ühegi sõnaga selle põhjustest teada poleks antud.” Siin on mõeldud artiklit: G. Mickwitz. Uusi andmeid eesti vanema raamatu ajaloo kohta. – Ajalooline Ajakiri, 1936, nr. 2, lk. 62–65, kus põhitekstile järgnevad allikalisad jäeti avaldamata. (Vt. TAA, 55.1.520, l. 9: Gunnar Mickwitz Hans Kruusile. München, 06.01.1937). Artikli pikem, saksakeelne ja allikalisadega varustatud versioon ilmus järgmisel aastal: G. Mickwitz. Johann Selhorst und der Druck des ältesten estnischen Buches. – Beiträge zur Kunde Estlands, 21. Bd., 1. H. Tallinn, 1937, lk. 1–8.

⁷² Üle võimete ei ole keegi kohustatud (ladina k.).

on tubli mees, las tema kirjutab minu asemel! Saatke minu käsikiri mulle jälle tagasi, ma selle eest ei pretendeeri ei millegile. Vastikud on mul kokkuvõtete ja ülevaadete kirjutamised, see pole ka sugugi minu ala. Peale selle: oma kirjas 11/I mainisin küll 2-kuu ajalist termiini, aga ega ma vahepeal saanud töötada – ning selletõttu minu termiin ikkagi oleks langenud 1. aprilli peale. Ja see pole Teil vastuvõetav. Nõnda, et andke töö Blumfeldt'ile.

Vastutasuks ma teen väikse lubaduse: katsun joonistada kaardi sisekolonisatsiooni arengu kohta mõnes Eesti kolgas: näiteks Padise-kloostri ala. See annaks minu artiklile nagu rohkem kaalu. Mis te arvate? Ja milline termiin on selle töö jaoks?

(l. 19p)

Aga nüüd asja teine külg. Minu härra, millal esitate mulle oma artikli Tallinna koguteose jaoks? Ma ei taha võtta ähvardamat tooni, aga ütelge, miks pärast 1. juuni pole Teil vastuvõetav? Mulle istub nüüd ülemus kukla peal ja igasugune viivitamine loetakse minu veaks, ole hea! Ma võtsin väga vastumeelselt koguteose toimetamine oma peal, ainult õieti seetõttu, et vastas kandidaadiks oli grāmata draugs⁷³ – Kann.⁷⁴ Siis juba nõuab üldine huvi, et ma oma nõrkade kätte võtan seda vana sõidukit... Nii et, armas härra professor, aidake mind hädast välja, kas Teie tõesti ei saaks kirjutada oma osa valmis 1. juuniks? Lubasin suveks või suve lõpul anda käsikirjad trükivalmis linnavalitsusele üle.

Kui Teie kord Tallinnas olete, siis oleks huvitav Teiega koos olla natuke rohkem, kas kodus või kohvikus. Mina kahjuks kolimise tõttu Tartu sõita ei saa.

Parimate tervitustega

Teie

P. Johansen

19.

Paul Johansen Hans Kruusile, 12. veebruaril 1937.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 20 (postkaart, käsitsi kirjutatud, originaal).

12/2 1937.

Armas härra professor!

Täna kirja eest. Mustad pilved on taevast kadunud, igal pool päikesepaisteline ilm! Kenkmaa oli haige nädal aega (kõhugripp), lubas kõik teha mis võimalik, vaga sooviks on ka temal saata käsikiri pühapäeva 14/2 õhtul ära. Eks näe. Mina olen 10. märtsiga kaardi termiinina rahul, vahest saan varemgi valmis. Palun saatke mulle oma käsikiri tagasi. – Kui Teie tõesti varem ei saa, siis ma lepin 1. augustiga Teie töö suhtes, aga tingimusel, et Teie sellest termiinist raudselt kinni peate. Ega Teie ei taha olla minu kirstunaelaks. Nii et „abgemacht”⁷⁵ – 1. August!!

Parimate tervitustega

Teie

P. Johansen

⁷³ Õigesti grāmata draugs – raamatusõber läti k.

⁷⁴ Usutavalt Nikolai Kann (1873–1948), pedagoog ja haridustegelane, „Üldise ajaloo” (33 vihku; 1930-1933) toimetaja ja koostaja; 1933–1936 haridus- ja sotsiaalminister. Johanseni vihje ‘raamatusõbrale’ seletab ilmselt asjaolu, et Kann oli Eesti raamatu aasta (24.02.1935–24.02.1936) eestseisuse (mitte peakomitee) esimees.

⁷⁵ Kokku lepitud.

Aadress: V. a.
 härra prof. dr. H. Kruus
 Kindral Põdra 17
 Tartu

Saatja: P. Johansen
 Lõuna 28 Nõmme

20.

Paul Johansen Hans Kruusile, 5. mail 1937.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 21 (postkaart, käsitsi kirjutatud, originaal).

5/5 1937.

Armas prof. Kruus!

Esimene pääsuke parajal ajal! Rõõmustan väga, et osa Teil vähemalt juba valmis on. Kogu Vene aja peale arvati + – 100 lhk., sellest peaks Kenkmaa saama suurema jao (1710–1877), ütleme 60 lk., ja Teie 40 lk. üks täis lehekülg formaadis „Tartu” koguteos⁷⁶ sisaldab 3500 tähte – nõnda on Teil juba 20 lk., umbes pool, valmis. On arvatud, et Teie käsitus peaks lõppema aastaga 1918, nii et kogu iseseisvuse aeg jääb teistele aruandjatele.

(l. 21p)

Kas Teie sõidate ka Riiga? Peate kõne? Mille kohta? Minu kaardi Padise ala kohta saite vist kätte?⁷⁸ Hea oleks näha üks äratõmme enne avaldamist. Sõidan 16. skp. Elbingi.⁷⁹

Salutem⁸⁰

P. Johansen

Aadress: V. a.
 härra prof. dr.
 Hans Kruus
 Kindral Põdra 17
 Tartu

Saatja: P. Johansen
 Tallinna Linnaarhiiv

⁷⁶ Tartu. Tartu linna-uurimise toimkonna korraldatud ja toimetatud. Tartu, 1927. Kruus kirjutas seal pikema ülevaate Tartu ajaloo 19. sajandil ja 20. sajandi algul, vt. lk. 120–172.

⁷⁷ Mõeldud on Balti ajaloolaste esimest konverentsi Riias 16.–20. augustil 1937. Hans Kruus pidas seal ettekande: Der Kampf um die Ostsee als Aufgabe der Geschichtsforschung. – Conventus primus historicorum Balticourm. Rigae, 16.–20.VIII 1937. Acta et relata. Rigae, 1938, lk. 31–36. Pole teada, miks Johansen konverentsil ei osalenud.

⁷⁸ Johanseni koostatud kaart „Padise kloostri ala asustamise areng a. 1200–1600” ilmus trükituna „Eesti ajaloo” II köites, lk. 73 ja 74 vahel voldituna.

⁷⁹ Elbingis (praegu Elbląg Poolas) peeti 18.–20. maini 1937 Hansa Ajalooseltsi (Hansischer Geschichtsverein) 60. aastakonverents (Pfungsttagung).

⁸⁰ Tervitus (ld. k.).

21.

Paul Johansen Hans Kruusile, 27. augustil 1937.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 22 (postkaart, käsitsi kirjutatud, originaal).

17/8 1937.

Armas prof. Kruus!

Augusti kuu hakkab lõpu poole minema. Ma ei julgenud seni kirjutada, sest teadsin, et Teil „Eesti Ajalugu” ja Läti ajaloo propaganda⁸¹ muret teeb. Aga nüüd on „Tallinna Koguteose” ajajärk! Juba öhtad on pikemad, mugav on lambi valgustuses teaduslikut tööd teha!! Kuidas olukord nüüd on, palju Teil juba valmis, palju puudub veel? Ma pean lähemal ajal linnavalitsusel aru andma töö senise käigu üle. Loodan Teie käest saada julgustavaid teateid.

Meie pole veel saanud „Eesti Ajaloo” II köidet.⁸² Kas see on hästi õnnestunud? Muu seas, kuidas rahalise küljega on, kas pean osa rahast tagasi maksma, või saan veel paar senti? Padise kaardi eest ma õiguse pärast ka peaksin saama tasu, kuna see on nõudnud rohkesti eeltöid.

(l. 22p)

Kuidas muidu veetsite suve? Pühajärvel? Mulle rikkus laste sarlakihaigus ja kolimine uudesse korterisse kogu puhkust ära. Loodan Teid näha ka jälle kord Tallinna uuendatud linnaarhiivis, kus töötingimused hoopis paremad, kui seni.

Parimate tervitustega

Teie

Paul Johansen

Aadress: V. a.

här. prof. dr.

H. Kruus

Kindral Põdra 17

Tartu

Saatja: P. Johansen

Tallinna Linnaarhiiv

22.

Paul Johansen Hans Kruusile, 14. septembril 1937.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 23, 23p (käsitsi kirjutatud, originaal).

14/9 1937.

Armas här. professor!

Täna Teie kirja eest. Natuke kurb, muidugi, oli kuulda, et „Koguteosega” asjaolud nii viletsavõitu on. Mul oli täna kõnelus Smetanin'iga,⁸³ aga kuigi tema nii öelda linna nimel kiristas

⁸¹ Ilmselt vihje kirjutisele: H. Kruus. Midagi on viltu meie vahekordades Lätiga. – Uus Eesti, nr. 228, 24. aug. 1937, lk. 4.

⁸² Eesti ajaloo II köide ilmus trükist 1937. aasta septembri algupäevil. – Postimees, nr. 238, 4. sept. 1937, lk. 5, 9.

⁸³ Vladimir Smetanin (1888–1945), Tallinna linna statistikabüroo juhataja, ühtlasi ka Eesti Linnade Liidu büroo juhataja.

hammastega, siiski nõustus Teie ettepanekuga, kuid tingimusega, et Teie ka mingit uut tööd vahepeal vastu ei võtta, nõnda et meie saaksime täiesti kindlalt rehkendada termiiniga 1937 detsember, võimalikult enne jõulu. Teate, ei tohi ju unustada, et see töö on seni olnud kõige paremini honoreeritav üleüldse ja et vastutasuks pole midagi olulist seni tehtud. See oleks ka meile, ajaloolaste perele, skandaaliks, kui niisugusel ainulaadsel juhtumil tuleks bankrott. Tallinna linn on ka Ajaloo Kapitali⁸⁴ näol sammu edurivis ja linn vääriks seda, et tema auks ka tehtaks tubli ja kiirem töö. Katsuge, palun, oma parimat ära teha ja võimalikult nüüd sellest viimasest, kõige viimasest, termiinist kinni pidada. Ka isiklikult võivad mulle raskused kaela langeda, kui nüüd sel aastal algust trükimisega ei tehta. Teie olete minu suur lootus, sest materjali käsitamises (l. 23p) ja olude kirjeldamises Teid nii pea keegi siin Eestis ei ületa. Sellepärast ma ei mõtlegi Teid vabastada oma ülesannetest.

“Eesti Ajaloo” II köite sain, kuigi hilinemisega, kätte. Tüse ja kena teos, igatepidi korralik, igatahes sisuliselt. Paistab ainult, et piltide suhtes on väiklaselt kokku hoitud (halvad värvid!), ühtegi nii mõjurikast rekonstruktsiooni – nagu I köites Muhu linnuse piiramine – ei ole. Mündi ja mõõtude osas puuduvad tabelid. On märgata, et Tuulse ja Uluotsa osad on natuke liig kiiresti kokku klopsitud. Aga need on väikesed puudused. Kõige meeldivam on teose läbi ja läbi objektiivne, väärikas kirjaviis.

Keegi nimetas Eesti Kirjanduse Seltsi majandustegelasi „vürtspoodnikuteks”, mul paistab tabavalt. Miks pärast ei makseta honoraari korraga välja, kui raamat juba ilmunud? Minu rahalised mahhinatsioonid lähvad nüüd uperkuuti, sest ma lootsin saada natuke raha enne tulumaksu termiini. Kust võtta seda neetud raha-natukest!?! Et olud ka niisuguseks pidid minema. Kas ei ole siiski kuidagi viisi võimalik, et ma oma väikse resti – umbes 40 krooni, või selle ümber – võiksin erandina saada kätte kohe? Muide tõesti ei tea, kuidas täita oma kodaniku kohustusi. Kaardi eest 10 kr. pole just palju, arvestades tööga, aga olgu. Sakslased maksid mulle oma kaardi eest (teate, see „Handwörterbuch”) 100 RMK. Poleks need kehvad ajad praegu, ma heameelega teeks niisuguseid töid tasuta. – Jah, lätlased! Need on, ma usun seda, nagu muistsel iseseisvusajal, ka nüüd eesti vabaduse kirstunaelaks. Teeme nagu Jaapan, võtame väevõimuga maad nende käest ära. Läti-eesti esimene koloonia. Minu nõuanne.

Alati seesama

tervitades

P. Johansen

23.

Paul Johansen Hans Kruusile, 14. detsembril 1937.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 24 (postkaart, käsitsi kirjutatud, originaal).

14/12 1937.

Väga austatud härra professor!

Kuidas käsi käib, Teie ja „Koguteose” käsi? Prof. Karling saatis nüüd oma osa, isegi Kenkmaa käest sain väikse jupikese, kas ka Teie töö kannab vilja? Palun, saatke lühike bulletään, minu käest küsitakse kogu aeg.

⁸⁴ Eesti Ajaloo Kapital – Tallinna Linnavalikogu otsusega 1919 asutatud ja kuni 1940 tegutsenud fond (kuni 1929 „Kapital autasuks parima eestikeelse ajaloolise teose eest”), mis auhindas paremaid Eesti, eeskätt Tallinna linna ajaloost trükitud teoseid ja toetas vastavaid ajaloo uurimusi.

Meie sõber Freymuth⁸⁵ olevat haige, nii et Teie teda vist saunas ei näinud. Loodetavasti näeme jälle teineteist kunagi.

Salutem!

Teie

P. Johansen

Aadress: V. a.

härra. prof. dr.

H. Kruus

Kindral Põdra 17

Tartu

Saatja: P. Johansen

Tallinna Linnaarhiiv

24.

Paul Johansen Hans Kruusile, 6. detsembril 1938.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 25 (postkaart, käsitsi kirjutatud, originaal).

6/XII 1938.

Armas härra professor!

Härra Smetanin helistab praegu ja tuletab „Koguteose” asja meelde. Mag. Kenkmaa suusõnalise teadaanne kohaselt Teie lubasite jõuluks (hiljemalt!) oma viimast osa valmis kirjutada. Kas on see nii – muu osa on varsti trükivalmis. Linnal on kindel kavatsus trükkimisega juba jaanuari kuu alul, kuid raamat trükki ei anta enne käsikirja täielikku valmimist (l. 25p), mida mina, redaktorina, pean ka õigeks seisukohaks. Rõõmustaksin väga, kui Teie oleksite nii lahke ja kirjutaksite mulle paar rida.

Teie

Paul Johansen

Aadress: V. a.

härra prof. dr.

Hans Kruus

Pepleri 17

Tartu

Saatja: P. Johansen

Tallinna Linnaarhiiv

⁸⁵ Ilmselt Otto Freymuth (1892–1953), baltisaksa bibliotekaar, Õpetatud Eesti Seltsi raamatukoguhoidja 1920–1932 ja Tartu Ülikooli raamatukogu *baltica* osakonna juhataja kuni 1939.

25.

Paul Johansen Hans Kruusile, 9. mail 1939.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 26 (masinkiri, originaal).

Tallinna Linnaarhiiv

9. mail 1939. a.

N^o /

Rüütli tänav 8/10

Armas härra professor!

Teie käsikirja viimast osa sain täna posti teel kätte ja avaldan Teile selle eest tänu. Härra Smetaniniga on räägitud ja arvatavasti saate lähemal ajal soovitud avanssi, kuigi mitte täies ulatuses, kuna linnavolikogu otsusega võib välja maksta ainult kuni 2/3 honorari üldsummast.

Mis puutub Teile kirjas mainitud veel puuduvasse ossa ehitustegevuse kohta, siis loodan, et sellega saab Statistika büroo ise toime. Kui ei, siis teatan Teile veel täiendavalt selle asja suhtes.

Parimate tervitustega

P. Johansen

26.

Paul Johansen Hans Kruusile, 16. aprillil 1964.

TA Arhiiv, 55.1.507, l. 27 (käsitsi kirjutatud, originaal).

Prof. Dr. Paul Johansen

Hamburg 13

Haller str. 3^a

Jesteburgis, 16.4.1964

Väga austatud härra professor Hans Kruus.

Suure huviga, õigemini põnevusega lugesin kohe pärast saamist Teie noorusaja mälestused läbi.⁸⁶ Suur aitäh! Lugemine muutus üleelamuseks, nii hästi oskate kirjutada oma saatust ning kogu sotsiaalse miljöö. Ei aimanud, et Teile nii andekas kirjanik olete! Ei aimanud ka, et Teile nii õrnatundeline inimene olite. Sellega võrreldes olen mina paksu nahaga mees.

JJah, sünnimaa on meil ühine. Aga selle peale vaatamata on meie eluteede vahel väga suur vahe. Mina olin nii õelda Hübbe-härra poeg.⁸⁷ Ka meie perekonnas oli kombeks, et teenijad (kuigi mitte kojamees) jõulupuu all kingitusi vastu võtsid. Koolis oli härraslik laiskus moodne, niisugust tuupimist, nagu külakoolis loeti alandavaks. Pastorid olid enamikus liberaalse hoiakuga, mäletan neid sümpaatiaga, olgugi, et ka minule igapäevane palvetund tüütavaks muutus.

Nüüd on mul palju asju selgemaks läinud, mis varem nagu mõistatuseks olid. Nägin Teid omal ajal hoopis vale valguses, arvasin, et olete umbes köstripoeg või kooliõpetaja poeg. Tee kirjanduse

⁸⁵ Ilmselt Otto Freymuth (1892–1953), baltisaksa bibliotekaar, Õpetatud Eesti Seltsi raamatukoguhoidja 1920–1932 ja Tartu Ülikooli raamatukogu *baltica* osakonna juhataja kuni 1939.

⁸⁶ H. Kruus. Sajand lõppes, teine algas. Mälestusi lapse- ja koolipõlvest. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1964.

⁸⁷ Osutus Tartu sakslasest ettevõtjale Friedrich Hübbele, kelle elumajade kojamehena töötas Hans Kruusi isa.

ja teaduse poole oli nii siis Teil üsna raske ja vaevaline. Minu oma tee oli üsna kerge, peaaegu muredeta. Saatus on imelik. Mis mulle nagu kingituseks anti, pidite Teie nii suure vaevaga omale muretsema. Au Teile!

(l. 27p)

Loodetavasti olete nüüd oma saatusega rahul. Mina olen siin lihtne professor, akadeemikud meil pole. Tulemuseks on see, et aega ei jatku teaduslikuks tööks. Väga palju on veel pooleli. Kuid, nagu Teie vahest märkasite, oma sünnimaad ma pole unustanud.

Semestrid siin käivad hoopis teisiti kui Tartus. Praegu on veel vaheaeg, 1. maist peale algab suvesemester ja kestab 1. augustini (talvesemester 1.11. – 1.3.). Elan abikaasaga väikeses majas Lüneburgi nõmmel, 34 km Hamburgist eemal. Hamburgis on meil korter 9-korruselises majas. Lapsed juba täiskasvanud, olen juba vanaisa.

Aprilli lõpul kavatsen lennata Soome. Mind kutsuti ettekandeks Turgu ja Helsinki.⁸⁸ Teemiks on hansa kaubandus Vene sihis keskajal⁸⁹ ning Saxo Grammaticus ja Ida-Baltikum.⁹⁰ Arvan, et olen leidnud lahenduse küsimuses, kunas ja mil teel Saxo on saanud teateid Düna-äärsete maade, rahvaste ja seikluste kohta. Saxo esitab neid teateid ainult saga-kujul, väga fantastilises kostüümis.

Veel kord suur aitäh! Kahju, et vana Jānis Zutis on surnud. Sain temaga tuttavaks Roomas ajaloolaste päeval.

Parimat tervist ja kõike head.

Kui soovite mõnda raamatut, siis palun, kirjutage.

Teie

Paul Johansen

Jüri Kivimäe

1947

Lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli ajaloolasena (1970), töötanud Tallinna Linnaarhiivi juhatajana ja Tartu Ülikooli üldajaloo professorina. Alates 1999. aastast Toronto Ülikooli ajaloo professor ja Eesti õppetooli juhataja. Peamine uurimisvaldkond: Liivimaa ajalugu keskajal ja varasel uusajal.

⁸⁸ Soome reisi lõpul Johansen haigestus ja suri 19.04.1965, seega aasta pärast siin avaldatud kirja kirjutamist.

⁸⁹ Vrd.: P. Johansen. Der hansische Rußlandhandel, insbesondere nach Novgorod, in kritischer Betrachtung. – Die Deutsche Hanse als Mittler zwischen Ost und West. (Wissenschaftliche Abhandlungen der Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, Bd. 27.) Köln, Opladen, [1963], lk. 39–57; eestikeelses tõlkes: Hansa kaubandus Venemaaga, iseäranis Novgorodiga, kriitiliselt vaadelduna. – P. Johansen. Kaugete aegade sära. Ilmamaa, Tartu, 2005, lk. 420–437, 503–505.

⁹⁰ Ilmunud: P. Johansen. Saxo Grammaticus ja Itä-Baltia. – Historiallinen Aikakauskirja 1965, nr. 1, lk. 1–15; postuumselt: Saxo Grammaticus und das Ostbaltikum. – Zeitschrift für Ostforschung, 27. Jg., 1974, H. 4, lk. 623–639; eestikeelses tõlkes: Saxo Grammaticus ja Ida-Baltikum. – P. Johansen. Kaugete aegade sära, lk. 239–353, 461–462.

Roovennad või „Pilliroo pataljoni“

Mati Mandel

Metsavendlus algas Eestis kohe pärast 1941. aasta juuniküüditamist. Paljud sellest pääsenud endised politseinikud, kaitseliitlased, omavalitsustöötajad ja haritlased peitusid nüüd, arreteerimisi või uut küüditamist kartes metsadesse.

Uue varjumise laine tõid endaga kaasa sõda ja kutsealuste mobilisatsioon. Sellest kõrvale hoidjaid ootas karm karistus. Enamasti ei hakatud hävituspataljoni kätte sattunud kutsealuste lugu üldse uurimagi. End varjanud noortes meestes suhtuti isegi igasuguste relvade puudumisel kui bandiitidesse ning nad lasti kohapeal maha.¹ Seesugune jõhkru ei kutsunud enamikku eestlasi Nõukogude võimu eest sõdima minema. Pigem hakati ootama päästjaid sakslastest, kelle suguvendi oli aastasadade vältel vihkama õpitud.

Peituti enamasti relvitult, vaid väikesel osal meestest õnnestus end enesekaitseks varustada vintpüssi või jahirelvaga. Oli ju Kaitseliit juba 1940. aasta juunis, vastavalt Laidoneri korraldusele, arvel olnud relvastuse ära andnud. Tõsi, mõnedes malevates oli arvel mitte olevaid relvi siiski igaks juhtumiks juba varem, kohe pärast baaside lepingu sõlmimist ka ära peidetud. Mitmetel kogenumatel Kaitseliidu pealikel tekkis siis mõte varustuse nimekirjad nii ümber teha, et õnnestuks relvi „mustadeks päevadeks“ kõrvale panna. Sellekohaste ettepanekutega oli koguni pöördunud Kaitseliidu juhtkonna poole. Seal oli järgnenud aga järsk keeld. Arvelevõtmata relvi ja laskemoona mõnevõrra siiski peideti. Osa neist said võimud oma agentuuri kaudu

kätte, kusjuures peitjaid ootas kõrgeim karistumäär. Kõrvale toimetatud relvadest sattus võimude kätte siiski väiksem osa.²

Aktiivsemalt hakkasid metsavennad tegutsema alles Saksa vägede Eesti piiridele jõudes. Eestvedajateks olid kõikjal endised kaitseliitlased. Juba 24. juunil välja antud käsu kohaselt oli Nõukogude võim hakanud ka Eestis Saksa langevarjurite ja diversantide, aga ka eestlastest metsavendade vastu moodustama hävituspataljone. Loodi ka Läänemaa Hävituspataljon, kuhu värvati vabatahtlikke parteiaktiivi liikmeid, aga ka kutsealuseid.

Roovennad 1941. aastal

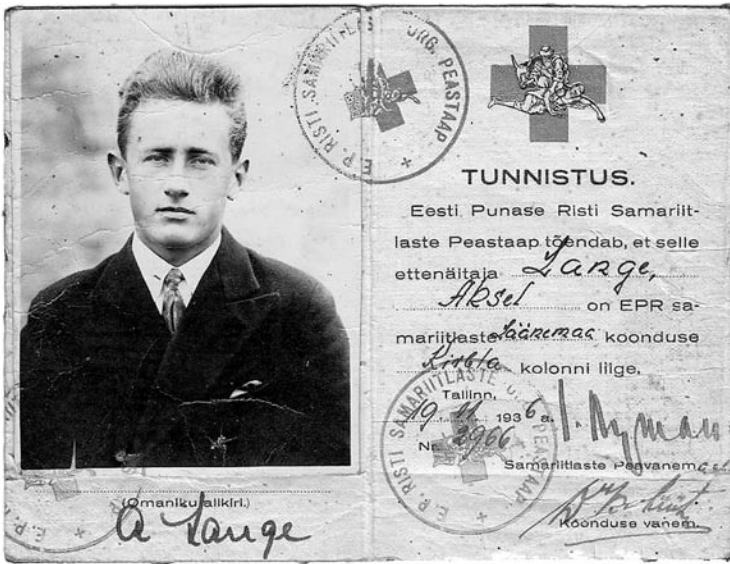
Läänemaa metsavendadest rääkides on suhteliselt vähe juttu tehtud sellest kontingendist, kes otsis varju Matsalu lahe roostikust. Vastavaid salku hüüti „Pilliroo pataljoni“ ja mehi endid „roovendadeks”.³ Varjuti ilmselt üsnagi suurel, lahte ja sellesse suubuvaid jõgesid ümbritseval roostikualal. Kõige enam on arhiivides andmeid meestest, kes peitusid Kloostri, Pagasi ja Seli küla lähedusse jäänud Kasari jõe äärses roostikus ning väljusid sealt alles esimeste Saksa luureüksuste jõudmisel Lihula ja Kirbla kanti. Enamasti olid need mehed endised kaitseliitlased.

Seli küla elanik Aksel Lange (sünd. 1912) oli üks neist, kes kuulus Punaarmee mobiliseeritavate meeste kontingendi hulka. 28. juunil hakkas ta end varjama Kasari jõe äärses roostikus. Temaga koos olid Kloostri

¹ Selletaolisi lugusid on hulgaliselt fikseeritud mälestustes, mida jutustasid 1941. aasta hävituspataljonlased Hans Kruusi sõjaajaloo komisjoni liikmetele 1942. aastal Nõukogude tagalas. – vt. Sortside saladused I–XII. Koostanud L. Levala (Mart Arold), Tungal, Tartu 1993–2001.

² K. Deemant. Relvade peitmisest 1940. aastal. – Tuna 1999, nr. 4, lk. 41–44.

³ Eesti rahva kannatuste aasta. Koguteos II. Tallinn, 1943, lk. 52.

Üks „roovendade“ juhte Aksel Lange (Punase Risti tunnistus toimikust: ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 10809, l. 35)

küla mehed Mihkel (ka Mihhail) Sepp (sünd. 1894) ja Karl Jõekallas (sünd. 1909). Karl Jõekallase hilisema tunnistuse kohaselt oli neil roostikus ka raadio.⁴ Lange väitel neil siis veel relvad puudusid. 6. või 7. juulil algas vallas ülestõus ja võimule tuli endine vallavanem Jüri Kumasalu. Tema abilisteks said Karl Soopalu Keskkülalt ning Jaan Ääremaa Kelu külast.⁵ 9. juulil kogunes vallamaja juurde juba umbes 50 inimest. Kumasalu andis käsu kõigi 18- kuni 50-aastaste meeste mobilisatsiooniks ja salkade formeerimiseks, et võidelda hävingut ja surma külvavate hävituspataljonide ning Nõukogude regulaarvägedega. Aksel Lange on nimetanud hulga ümbruskonna mehi, kes juba juulis osalesid vastupanus Punaarmeele. Need olid Henn Kõrre Metskülalt, Mihkel Ääremann Kasariilt, Eduard Junts Võhmast, Jüri Kuusemets

Keskkülalt, Jaan Idvan Lautnast, Karl Soopalu Keskkülalt, Heinrich Ollino Kasari külast, Jüri Kumasalu Rootsi külast, Jaan Ääremaa Kelu külast, Johannes Kurrot Jõeääre külast Kullamaa vallast, Karl Kivitikk Kelu külast, Voldemar Mait Võhma külast, Mihkel Piil Altkülalt, Jaan Suur Lautnalt ning Pärnu elanik Juko-Johannes Karjel.⁶ Ohvitseri asetäitja J.-J. Karjel oli määratud Mihkli-Vanamõisa-Kirbla-Lihula piirkonna Omakaitse üksuste üldjuhiks. Talle anti toeks 18-meheline sakslaste rühm, kes oli relvastatud miinipilduja ning raske- ja kergekuulipildujaga. J.-J. Karjel pidi rajama tugipunktid Kallis, Koongas, Mihklis, Vanamõisas, Kirblas ja Lihulas.⁷ Lihulas oli Punaarmeele vastupanu peaorganisaatoriks Lange sõnusti gümnaasiumi direktor kapten Palu,⁸ kes oli organiseerinud salku võitluseks nõukogude

⁴ Karl Jõekallase ülekuulamise protokoll 7. juunist 1945. – ERAF, f. 129 SM, n. 1, s. 27752, l. 24.

⁵ Aksel Lange ülekuulamise protokoll 1. novembrist 1944. – ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 10809, l. 16.

⁶ Aksel Lange ülekuulamise protokoll 26. novembrist 1944. – ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 10808-E, l. 47 jj.

⁷ Üldkõkkuvõtte Pärnumaa Omakaitse ajaloolisest tegevusest Kaitseliidu likvideerimisest kuni 1. jaan. 1942. a. Käsikirja koostanud Pärnumaa Omakaitse ajalooliste materjalide põhjal B. Parming. Kaitseliidust Omakaitсени III. Tungal, 2005, lk. 75 ja H. Lindmäe. Suvesõda Pärnumaal 1941. Suvesõda IV. Tartu, 2006, lk. 376, 391.

⁸ Tegelikult Kapten Jaan Palo (sünd. 05.08.1895), ülendati kapteniks 1939. aastal, teenis Kaitseliidu Petseri malevas. – Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, Eesti ohvitseride andmekogu. Kuidas sattus Jaan Palo Lihulasse, jääb ebaselgeks. Ta ei olnud siiski gümnaasiumi direktor, vaid suhteliselt lühikest aega, 1941. aasta kevadel seal õpetaja. 1941. aasta juuli esimesel poolel siirdus ta (tegelikult ilmselt põgenes Punaarmee pealetungi päevil Lihulast) naise ning noorema pojaga elama Pärnu lähedale Kuusiku tallu, kus ta Saksa okupatsiooni alguses arreteeriti ning viibis Pärnus vahi all. On arvatud, et arreteerimise põhjuseks ▶

Lihula-Kloostri piirkonna kaitseliitlasi. Neist mitmetest said „roovennad”, enamik represseriti pärast sõda. I rida: Ernst Tükk, tundmatu, August Kaus, Ado Roosiorg, Karl Tammsalu, Evald Habak, August Nessel; II rida: Karl Paras, Aleksander Vaan, Mihkel Sepp, Juhan Tuulik, Johannes Koppelmann (valge mütsiga), Elmar Habak, Oskar Paras; III rida: August Rannamaa, Arnold Habak, Eduard Mägi, Karl Jökallas, Karla Tammsalu, Jaan Pressmann. Foto: erakogu

võimuga ning varustas neid ka vähesel määral relvadega. Kust ta relvi sai, seda Lange ei teadnud, kuid kuuldavasti kellegi Voldemar Kuke kaudu.

Relvad toonud Kirblasse Matsalu talu- mees seersant Henn (Enn) Kõrre.⁹ Nõukogude organid olid Lihula ja Kirbla valdadest põgenenud juba umbes 5. juulil, NKVD ja piirivalve üksused siin siiski veel liikusid ja tegutsesid. Lihula ja selle ümbruse rahvast vapustas eriti Loidapi majas (Lihula, Tallinna mnt. 10) 8. juuli ööl vastu 9. juulit toimunu. NKVD oli sinna toonud kuus ümbruskonnast kinni püütud inimest. Vaid ühe puhul neist oli tegu vastupanuvõitlejaga – Richard Paulbergiga,

kes langes punaarmeeleaste kätte 7. juulil toimunud Mihkli lahingus.¹⁰ Soontagana vallast olid Lihulasse toodud veel 60-aastane Mihkel Vastupää, Jaan Uritamm ja Jüri Froo ning Sepamaa külast Georg (Jegor) Tamm. 78-aastane Jüri Froo oli vanim arreteeritu. Lihulas peeti kinni ka Tallinnast maale sõitnud noormees Johannes Villemson. Kõik nad tapeti Loidapi maja keldris piinamise järel.¹¹ Mis neile süüks pandi, pole teada, sest mingeid uurimisandmeid sellest arhiividesse jõudnud pole. Kui julgeolekumehed pärast mõrvatööd Tallinna suunas põgenesid, levis teade nende koletust teost ümbruskonna rahva hulgas välgukiirusel. Rahvast vapustas kõige enam

► oli vanema poja viibimine hävituspataljonis ning naisel lasunud kahtlus, et tegu on juudiga. Palo peagi siiski vabastati ning määrati 29. politseipataljoni 3. kompanii ülemaks. – Jaan Palo ülekuulamise protokoll 7. mail 1945; Salme Paisuotsa ülekuulamise protokoll 31. augustil 1945. – ERAF, f. 129 SM, n. 1, s. 2894, l. 2–3, 16–17p, 135–137p.

⁹ Aksel Lange ülekuulamise protokoll 1. novembrist ja 26. novembrist 1944. – ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 10809, l. 16, 18–18p.

¹⁰ M. Mandel. Kogu tööde Hirmus-Antsust? Tallinn, 2010, lk. 43.

¹¹ M. Mandel. Kurjuse aasta Lõuna-Läänemaal 1940–1941. Tallinn, 2007, lk. 107–108.

jõhkruks, millega inimesi, kellest pooled olid vanurid, seal keldris koheldud oli. Lihula jaoskonnaarst dr. Paul Mikk, kes tegi arstliku ekspertiisi, on koostanud järgmise kirjelduse: „Kõiki mõrvatuid oli enne tapmist piinatud. Enamikul olid silmad välja lõigatud, purustatud kaelasooned ning kõhukoopad. Jüri Frool oli purustatud kukal ja lõualuu, mõlemad seljataha seotud käsivarreluud ning sõrmed olid murtud. Kubemes leidis kaks suurt ja sügavat haava, kust sooled olid välja tulnud. Richard Paulbergil olid (ilmselt täägi ja püssipärahoopidega) purustatud lõualuu, jalad, käed, rinnakorv, kust paistsid välja süda ja kops. Georg (Jegor) Tammel oli purustatud nina ja parempoolne põseluu. Torkehaavu leidis ka kõhus. Jaan Uritammel, Mihkel Vastupääl ja Johannes Kaljustel¹² oli purustatud vaagnaluud ja kaelasooned. Enne mõrvamist oli ohvreid ka kantsikuga pekstud, millest andsid tunnistust kehadel säilinud vorbid.”¹³

Lihula ja Kirbla ümbruses elanud kommunistimeelseid inimesi peeti nüüd kõige toimunu eest kaasvastutavaks. Kirbla vallavanem oli andnud korralduse selliste isikute arreteerimiseks. Ilmselt anti vastav korraldus ka Lihulas. Jaht nendele algas.¹⁴ Ajavahemikus 6. kuni 10. juulini arreteeriti roovendade poolt Kirbla valla täitevkomitee liige Julius Holmberg, Anna Kalvet, kelle tütreid olid komnoortena liitunud hävituspataljoniga, komnoor ja aktivist Elmar (ka Ilmar) Hiiepuu, Elviine ja Ilse Vaan, Jüri Neemsalu,

Leena Ainen ja August Kass, samuti Elfrida Magelas.¹⁵ Lihulas ja Kirblas nad omakohtust siiski pääsesid.¹⁶ Küll aga on teada, et karistuseks toodi mitmed arreteeritud komnoored Lihulasse mõrvatuid puhastama ja pesema ning see toimus püssimeeste valve all. Ruum oli jubedalt lõhnanud. Pestud ja öögitud, oksendatud ja pestud.¹⁷

Võitluseks Punaarmee ja hävituspataljoni, kelle tagasipöördumist peeti võimalikuks, moodustati aga Kirbla vallas neli rühma: veltveebel Kurroti¹⁸ ja Proosi¹⁹ rühmad ning Aksel Lange ja Mihkel Sepa (Kloostri) rühmad. Kurroti ja Proosi rühmad said Lihula lähisteled jõudnud sakslastelt isegi raskekuulipilduja. Lange teada oli see saadud umbes 10. juulil kellegi Voldemar Kuke kaudu. Lange ja Sepa rühmale aga esialgu relvi ei jätkunud. 12. või 13. juuli lahingus²⁰ Kasari silla juures peale tunginud hävituspataljoni ja piirivalvuritega osalesid seetõttu vaid Kurroti ja Proosi rühmad, neile lisaks Kasari äärde jõudnud 15–16-meheline Saksa luureüksus. Aksel Lange ja Mihkel Sepa rühmadele seati ülesandeks teise Kasarist Lõuna-Läänemaale viinud ülekäigu valvamine, kust sai otse Haapsalu-Laiküla maanteelt Kureverest läbi soise madaliku ja üle Rõude ning Kasari jõe Kloostri ja Seli küladesse. Ehkki suviti oli see tiibrünnakuks täiesti sobilik tee, ei kasutatud Nõukogude väed seda ja 13. juulil võttis Lange Kloostri valve maha. Üks grupp, kuni kümme inimest, taandus Kirblasse tunginud

¹² Tegelikult Johannes Villemsonil, ajalehes Postimees ekslikult Kaljustel.

¹³ Tapaõõ Lihula keldris. – Postimees, 20. detsember 1941.

¹⁴ Praegu teame, et pealekaebajaid ja NKVD poolt värvatud agente oli, ja seda isegi külainimeste hulgas. Pärast küüditamist oldi veendunud, et pealekaebajate tegevusest sõltus ka see, keda ära viidi ja keda mitte. See arvamus ei vasta siiski tegelikkusele. Küüditatute nimekirjad koostati vastavalt Moskvast saadud instruksioonidele. Samas on kaebekirju NKVD poolt vangilaagritesse saadetute süüdimõistmisel aga kasutatud lisamaterjalina.

¹⁵ Aksel Lange ülekuulamise protokollid 1. novembrist 1944 ja 17. novembrist 1944. – ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 10809, l. 16p, 39p–40.

¹⁶ Küll aga hukati hiljem Pärnus Ilmar Hiiepuu (01.08.1941), Jüri Neemsalu (14.08.1941) ja August Kass (1941 või 1942). Eesti rahvastikukaotused II/1. Saksa okupatsioon 1941–1944. Hukatud ja vangistuses hukkunud. Koostanud I. Paavle. Tartu, 2002, lk. 96, 120, 193.

¹⁷ M. Nurming. Ühe vanamehe mälestusi. Nipid siit ja sealt. Toronto, 1998, 26 (käsikiri Lihula muuseumis, LM 1477).

¹⁸ Johannes Kurrot, endine Tondi sõjakooli aspirantide kompanii vanem, pärit Kullamaa vallast Jõeääre külast. Tema saatuse kohta vt.: M. Mandel. Kogu tõde Hirmus-Antsust?, lk. 67.

¹⁹ Võib-olla Richard Proos, s. 1908, Massu vallast?

²⁰ Tegelikult toimus see lahing 15. juulil. – M. Mandel. Kurjuse aasta Lõuna-Lääemaal 1940–1941, lk. 113.

Punaarmee eest Pärnu suunas, teised varjasid end kohapeal kuni augusti lõpuni, mil sakslased uuesti valda jõudsid.²¹

Sellest ajajärgust on andmeid ka roovendade sattumisest hävituspataljoni kätte. Nii oli Läänemaa hävituspataljon „käinud haarangul Kloostri-Kelu külas, kus tabas roostikus kaks bandiiti ja Matsalu lahe ääres ühe bandiidi.”²² Kes konkreetset hävituspataljoni laste võrku sattus, pole teada.

August Rannamaa 1945. aastal antud tunnistuse kohaselt olid selles grupis, mida juhtis Aksel Lange, siis veel August Tint, Johannes Ööbik, Jüri Markus, Johannes Habak jt. Peituti roostikus, kust käidi väljas ükshaaval, peamiselt toitu toomas. Toiduga varustasid kohalike talude inimesed, enamasti varjul olnute sugulased või pruudid. Aksel Lange pidas Rannamae sõnutsi sidet ka Saksa langevarjuritega, kes olid visatud juba juulikuu alguses alla Matsalu metsa. Lange oli nendega käinud perioodiliselt (2–3 korda nädalas) kusagil kohtumas ja andnud edasi andmeid Punaarmee üksuste arvukusest, relvastusest ja liikumisest, samuti rahva meeleoludest. Roovendade salga relvastus oli aga olnud kehv, vaid kaks jahipüssi ja üks saksa vintpüss, mille tõi Aksel Lange.²³ Ilmselt sai ta relva Saksa langevarjuritelt.

Ajavahemikus 27. juulist kuni 31. augustini on Matsalu lahe roogudes peitunud roomeeste üldjuhina fikseeritud August Kinkus.²⁴

Roovennad sõja järel

Kuidas roovennad roostikus 1941. aastal konkreetsemalt varjusid ning kohalike elanikega sidet pidasid, selle kohta rohkem täpse-

maid andmeid leitud pole. Küll aga on tunnistusi antud sõjajärgse aja kohta, mil roostik oli jälle mehi täis. Nüüdsed metsavennad olid, erinevalt Suvesõja omadest, üsna hästi relvastatud ja varustatud.

Kloostri-Seli piirkonnas juhtis algul ühte gruppi Herman Kivimägi, kes aga arreteeriti juba 24. veebruaril 1945.²⁵ Siis hakkas gruppi juhtima August Rannamaa. Salka kuulusid Eduard ja Lembit Mulk ning Herman Mitt. Elati paadis, mis kuulus Kustas Rannamaale. Sellele oli tehtud presendist katus. Paadis oli nädalane toiduvaru ja relvad: kaks Vene ja üks Saksa automaat, 100 padrunit Vene automaatidele ja 400 padrunit Saksa automaadile, lisaks üks Saksa vintpüss 100 padrunit ja üks püstol. Enamiku aega seisis paat ühes kohas Kloostri jõe suudmes, kus roostik oli kõige tihedam, vahel ka vahetas maskeerumiseks kohta. Tiheda roostiku tõttu oli seal aga raske liikuda. Arseni Villsaare tunnistuse kohaselt olid kokku lepitud ka märguanded. Kui Seli külla ilmuvad võõrad, lööb Kustas Rannamaa kõlavalt vastu plaati, et löök oleks kuulda nii roostikku kui ka Kangru tallu. Seda kuulates avavad Kangru talu elanikud Eduard ja Liisa Leht maja keskmise, roostikupoole akna. Kui varjul olivad seda märkavad, ei tule nad roostikust välja.²⁶

Oli veel teine viis märku anda, nimelt veskitiibade asendiga. Tuuleveskeid oli piirkonnas kaks, Seli küla Jaani talu juures ning Kloostri küla Selja talu juures (vt. joonis). Märguandmiseks seadsid Seli küla Jaani talu vanaperemees Kustas Rannamaa ja Johannes Huugen vastavalt Seli küla Jaani talu lähedase tuuliku tiibu. Kui tiib oli suunatud vertikaalselt üles, võis tulla koju, kui külgedele, tähendas see, et talus on võõrad ja tulla ei

²¹ Aksel Lange ülekuulamise protokoll 12. novembrist 1944. a. – ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 10809, l. 31–37p.

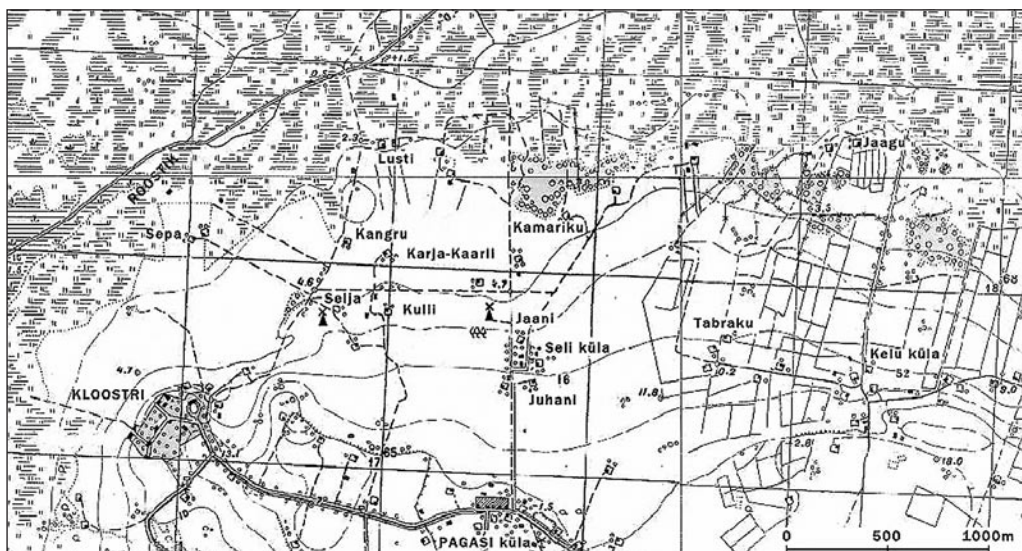
²² H. Kirperi jutustus. Sortside saladused XII. Läänemaa ja saarte kommunistid kutsetööl. Koostanud M. Arold. Tungal, 2001, lk. 75.

²³ August Rannamaa ülekuulamise protokollid 27. augustist 1945, 30. augustist 1945 ja 11. septembrist 1945. – ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 11752, l. 13–26.

²⁴ Läänemaa metsavendade gruppide ja juhtkonna nimestik, metsavendade tegevuse algusest ametliku Omakaitse moodustamiseni. – ERA, f. R-358, n. 1, s. 3, l. 8.

²⁵ Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988. Köide 2. Koostanud L. Õispuu. Tallinn, 1988, lk. 163.

²⁶ Arseni Villsaare ülekuulamise protokoll 22. augustist 1945. – ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 11752, l. 63–65.

Kloostri-Pagasi „roovendade“ tegutsemispiirkond. Aluskaart Muinsuskaitseametist

või. Võõraste liikumise puhul roostiku suunas anti märku ka vilistamisega.

Toitu saadi Jaani talust, Uustalust, Kangru talust, Pähklepa talust. Sageli toodi toit naiste poolt karjamaale ja pandi seal lebanud paadi alla.

Sidemees oli Karl Kurman, kes teadustas roovendi NKVD töötajate ilmumisest valda.²⁷

Oli veel teisi gruppe, näiteks varjasid end koos Arseni Villaesar ja Anton Link. Enamik sõjajärgseid roovendi aja jooksul tabati. Aksel Langele ja Oskar Parasele mõistis tribunal 30. novembril 1944 10 aastat laagrit ja 5 aastat asumist. Paras suri laagris 1947. aastal, Lange vabanes 1956. aastal.²⁸

1946. aasta 23. märtsil mõistis tribunal ranged karistused nii roovendadele kui ka nende abistajatele. August Rannamaa saadeti 15 aastaks laagrisse ja 5 aastaks asumisele. Arseni Villaasaarele mõisteti 10+3, Anton Lingile ja Johannes Huugenile 8+3, Adele Kuurmannile ja Maria Leeverile 10+3, Hilda Tiigile 6+2, Maria Tiigile 5+2, Liisa Huugenile, Liisa Rannamaale, Jaan Kividikule ja Maria Mulgile 3+1.²⁹

Allesjäänutest mõned jätkasid metsavendadena, liitudes Relvastatud Võitluse Liiduga. Statsionaarseid punkreid rajati nüüd enamasti roostikust eemale, metsadesse ja rabasaartele. Väljapääs Nõukogude režiimi tekitatud olukorrast aga metsavendadel puudus. Mõned mehed hukkusid lahingutes NKVD-ga, teised sattusid julgeoleku kätte ja mõisteti pikkadeks aegadeks laagrisse.

Mati Mandel

(1945)

Lõpetanud 1972. aastal Tartu ülikooli ajaloolase-arheoloogina. Töötanud 1972. aastast tänaseni Eesti Ajaloomuuseumis teadurina. 2004. aastast Ph. D. arheoloogia erialal. Teadustöö põhisuunad arheoloogias: muinasaegsed relvad, Läänemaa asustusajalugu, muistsed matmiskombed, Lihula piiskopilinnus, ning ajaloos: 1940.–1941. aasta ja 1944.–1949. aasta Eestis.

²⁷ August Rannamaa ülekuulamise protokoll 30. augustist 1945. – ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 11752, l. 19p–20.

²⁸ Aksel Lange ja Oskar Parase uurimistoimik. – ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 10809, l. 85 jj.

²⁹ August Rannamaa jt. uurimistoimik. – ERAF, f. 130SM, n. 1, s. 11752, järelevetoomik, l. 138–139.

Religioon, poliitika, inimesed

EV sõjavägede ülemjuhataja kindralleitnant J. Laidoner, peaminister K. Eenpalu ja välisminister K. Selter väljuvad paavst Pius XI surma puhul korraldatud leinajumalateenistusel Tallinna katoliku kirikust 18. veebruaril 1939. a.
Foto: A. Kalm.
EFA 0-28032

Religioon on olnud ajastust sõltuvalt oluline või vähem oluline inimkonna mõjutaja, religiooni üle arutlevad need, kes on pühakirja uurinud, ja ka need, kes sellest suurt midagi ei tea, kuid sobilikul puhul ikkagi taevast appi kutsuvad.

Tuna sisukorda lugedes jäid seekord märksõnadena silma „jumal”, „vaimulik”, „usundid” ja eelkõige „kristluse tähendus eestlaste seas”, mis ajendas omakorda vaatama, mida nendega seoses leidub filmiarhiivi fotokogus.

Nii nagu vanavanemate fotoalbumites, on ka meie kogudes inimeste elutee tähtsamad etapid, mida raamistavad kiriklikud toimingud: ristimised, leer, laulatus, matused. Välja on valitud mõningad leerilaste pildid – tähendas see ju omal ajal täiskasvanuks saamist koos pidulike riiete ja lilledega, mis võrdväärne tänapäeval koolide lõpetamisega. Leidub fotosid asutustele ja sündmustele pühendatud jumalateenistustest, eriti torkab silma, et just laulva revolutsiooni ajal „leidis” rahvas kirikud üles. Esitatud on väike valik sündmuste, asutuste väärikuse rõhutamiseks peetud jumalateenistustest. Pisukese üllatusena tuli, et aastal 1988, kui laulev revolutsioon oli juba hoos, tähistati Eestis suurejooneliselt 1000 aasta möödumist Venemaa astumisest ristiusu rüppe jumalateenistustega üle kogu Eesti.

Ivi Tomingas

Preester Tiisik peab
Estonia kontserdi-
saalis kreeka-katoliku
usukombe järgi ava-
misjumalateenistust
24. augustil 1913. a.
Foto: Peeter Parikas.
EFA 0-63362

Noorte Kotkaste I
üleriiklikust üldlaag-
rist osavõtjad vaba-
õhujumalateenistusel
Pirita kloostri vare-
metes 1935. a.
Foto: E. Kald
EFA 0-53646

Jõulude tähistamine
O. Kilgase trikoo-,
pitsi- ja sukavabrikus
jumalateenistusega
1938. a.
EFA 0-205620

Viljandi maakoguduse kiriku leerilapsed 3. juulil 1911. Keskel pastor Jaan Lattik. Foto: J. Riet EFA 5-897

Viljandi vene õigeusu kiriku leerilapsed 1913. a. Foto: J. Riet EFA 5-903

Viljandi linnakoguduse kiriku
leerilapsed 17. mail 1928. a.
Foto: J. Riet EFA 5-917

Leerilapsed Kaarli kiriku juures
Tallinnas maikuus 1940. a.
Foto: O. Wiikholm. EFA 0-194785

Eesti Muinsuskaitse Seltsi kokkutuleku jumalateenistust Tori kirikus viib läbi Pärnumaa praost Richard Välli oktoobris 1988. a. Foto: Ü. Laumets. EFA 0-162019

Tartu Ülikooli kui rahvusülikooli 70. aastapäevale pühendatud tänujumalateenistusel kõneleb peapiiskop Kuno Pajula Peetri kirikus Tartus 1. detsembril 1989. a. EFA 0-142355

Nunnaks pühitsemine Pirita kloostriks 15. augustil 1996. a. Foto: L. Michelson. EFA 0-270229

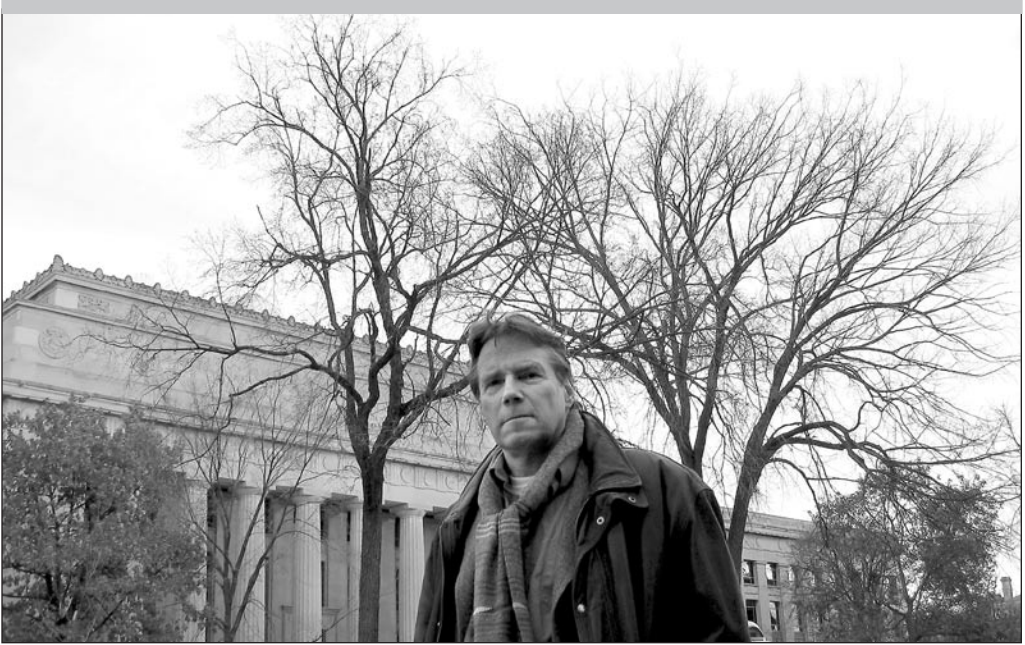
Paavst Johannes Paulus II oma kuulikindlas Mercedeses Tallinnas 10. septembril 1993. a. Foto: Vambola Salupuu. EFA 0-152592

Paavst Johannes Paulus II Niguliste kirikus. Vasakult 3. ja 4. Kaarli kiriku õpetaja Einar Soone ja Eesti Evangeelse Luterliku kiriku peapiiskop Kuno Pajula. 10.09.1993. Foto: Albert Truuväär. EFA 0-171437

Ajalugu ja teooria

Chris Lorenz

Chris Lorenz. Erakogu

■ 2006. aastal ilmunud artiklis „The history of theory” alustas ajaloolane Ian Hunter oma diagnoosi nüüdisaja teooria hädaseisule sõnadega: „Üks silmatorkavamaid jooni viimasel ajal humanitaaria teooria küsimuses peetavates aruteludes on vähimagi üksmeele puudumine sedalaadi teooria võimaliku objekti osas ja keele osas, millest see teooria on koosnenud või võiks koosneda.” Osutades erinevatele „rivaalitsevatele teoreetilistele dialektidele” alates Jamesonist ja Eagletonist kuni Chomsky, Habermasi, Althusseri ja Derridani ütleb Hunter, et „asjatu oleks püüda alustada teooria ajalugu selle ühise objekti või ühiskeele sõnastamisega”, *sest seda ei ole olemas*.¹ Fredric Jameson, üks teoreetikute, kelle pihta see rünnak oli sihitud, vastas Hunteri kriitikale.

Poleemilise pealkirjaga artiklis „How not to historicize theory” pani ta Hunterile süüks sallimatust teooria suhtes ning takerdumist „empirismi” ja madalasse „positivistlikku tsensuuri”.²

Ehkki seda Hunteri ja Jamesoni sõnasõda tõenäoliselt ei peeta „ajalooliseks” väitluseks, annavad selle väitluse ja kummagi teoreetiliste seisukohtade *iseloom* ühtlasi aimu teooria tähendusest ajalookirjutuses. Perry Andersoni ja E. P. Thompsoni 1980. aastate alguse arutelu on vaid üks näide.³ Lähema analüüsi käigus tuleb välja, et väitlused teooria rolli üle ajaloo on ajaloo kui akadeemilise distsipliiniga kaasnenud selle sünnist saati. Ent enne selle teema juurde asumist tuleb kõigepealt selgitada teooria ja ajaloo mõisted.

¹ I. Hunter. The History of Theory. – Critical Inquiry 2006, nr. 33, lk. 78–112.

² F. Jameson. How Not to Historicize Theory. – Critical Inquiry 2008, nr. 34, lk. 563–582.

³ E. P. Thompson. The Poverty of Theory and Other Essays. London, 1978; P. Anderson. Arguments within English Marxism. London, 1980.

Ajaloo

Nagu hästi teada, on ajaloodistsipliini sees traditsiooni kohaselt välja kujunenud erialade standardseid alajaotused põhinenud aja ning ruumi üksustel. Ruumilised raamistused on ulatunud kohalikest üleilmseteni, mille vahepeale jäid piirkondi, riike, impeeriume ja mandreid hõlmavad raamsüsteemid. Ajalised raamistused aga on ulatunud eelnenud päevast (tunnist?) kuni Suure Pauguni ning nende vahele jäid aasta, aastakümme, sajand, ajastu ja nii edasi. Historiograafia – ajalookirjutuse ajalugu – on arenenud samal põhimõttel.

Kui ajaloo ongi tekkinud erialasid, kus justkui puuduvad konkreetsed ajalised ja ruumilised piirid – nagu näiteks kiriku, õiguse, majanduse, soo ja keskkonna ajalugu –, siis on neil ikkagi omad kaudsed ajalised ja ruumilised tunnused, mille alusel neid määratleda. Ka kõik teemaspetsiifilised ajalood on konkreetsete ruumi- ja ajaüksuste ajalood. Nii näiteks piirdus 1960.–1970. aastate sotsiaalajalugu harilikult ühe riigi raamsüsteemiga. Niisiis määratleb ajalugu kui distsipliin kas otseselt või kaudselt oma objekti ruumis ja ajas paiknevana.

Teooriast ajaloo (1)

Aga teooria ja ajalugu? Mida öelda Hunteri üsna lootusetu väite kohta teooria ajaloo võimalusest?

“Teooria küsimuses” Hunter osalt eksib ja osalt mitte ning järgnevalt piirdun ma ainuüksi ajaloooteoriaga. Hunter ei eksi, kui ta ütleb, et teoorial ei ole üheselt võetavat „ühisobjekti”, ega ka selles, et teoorial ei ole ühest „ühiskeelt”. Kummatigi on ekslik tema järeldus, et üheselt võetava objekti ja ühiskeele puudumine teorias kujutab endast *probleemi*, sest ajaloooteoria moodustavadki just nimelt *filosoofilised* või *refleksiivsed arutlused* selle üle, mis siis on ajaloo objekt(id) ja keel(ed) või millised need võiksid olla. Ajaloooteoria moodustub „minevikuga seotud kirjelduste, veendumuste ja teadmiste kõikide aspektide filosoofilisest käsitlusest”

ning on ühtaegu nii kirjeldav kui ka normatiivne.⁴ Ajaloooteoria esitab (epistemoloogilisi) küsimusi meie minevikuteadmiste iseloomu kohta, (metodoloogilisi) küsimusi nende teadmiste omandamise kohta ja ajalooliste teadmiste „kvaliteedi” ning „arengu” kohta, (ontoloogilisi või metafüüsilisi) küsimusi „mineviku” olemise viisi kohta ning (eetilisi, juriidilisi ja poliitilisi) küsimusi mineviku kasutamise kohta. Paljud ajaloolased puudutavad või esitavad „teoreetilisi” küsimusi ebateadlikult.

Teooria kirjeldav/normatiivne topeltolemus on täiesti mõistetav, kui arvestada kas või arvamusete mitmekesisust distsipliini olemuslike tunnuste osas ja ajaloo praktikate mitmekesisust. Samasugust mitmekesisust ja epistemoloogiliste arusaamade normatiivsust võib kohata ka teiste distsipliinide puhul, nagu hiljuti väitsid Lorraine Daston ja Peter Galison oma Foucault’le toetavas teadusajaloos: „Kuna teadmised eeldavad teadjat ja teadjat tuleb vaadelda kui võimalikku abilit või tõket teadmiste omandamisel, jääb epistemoloogiliseks võtmeküsimuseks teadja ise.”⁵ Nii oli juba alates sellest, kui Kant määratles epistemoloogia „lahinguväljana” teadlase enesekontrolli trotsiva tahte ja „objektiivsuse” vahel, mida Schopenhauer nimetas „tahtetuse tungiks”.⁶ Subjektiivsusest sai sealtpeale „sisevaenlane”, keda tuli „objektiivsete” protseduuride ja reeglite abil „taltsutada”.⁷

Seega on püüd „objektiivsuse” ideaali poole ühtaegu nii *episteemiline* kui ka *eeiline*.⁸ Selles valguses ei ole juhuslik, et aegadel, kus varasem konsensus uute ideede, uute keelte või, nagu Thomas Kuhn neid meeldejäädvalt nimetas, uute „paradigmade” mõjul kokku varises, on paljud loodusteaduste suurvaimud pühendunud refleksioonile (filosoofiale). Niisiis oli Jamesonil õigus, kui ta kritiseeris Hunteri „empirismi” ja mitteamusaamist teooria mõttest.

Teoreetilisel refleksioonil ajaloo „tegeliku olemuse” üle on kolm üksteisega seotud praktikalist *funktsiooni*. Esiteks *legitimeerib* teooria mingi konkreetse ajalookirjutuse tava – konkreetse „ajaloo tegemise” viisi – epistemoloogiliselt ja metodoloogiliselt teistest paremana. Nii näiteks pidid Fernand Braudeli arutlused *la longue durée*

⁴ A. Tucker. Introduction. – A. Tucker (toim.). A companion to philosophy of history and historiography. Oxford, 2009, lk. 4; F. Ankersmit *et al.* The philosophy of history. An agenda. – Journal of the Philosophy of History, 2007, nr. 1, lk. 1–9.

⁵ L. Daston. P. Galison. Objectivity. New York, 2007, lk. 40.

⁶ *Ibid.*, lk. 210.

⁷ *Ibid.*, lk. 198, 234–246.

⁸ *Ibid.*, lk. 174, 210.

[pika kestuse] üle 1960. aastatel seadustama „hea tavana” *Annales*’i koolkonna ajalookäsitluse. Eric Hobsbawmi arutlused „sotsiaalajaloo” [*history of society*] teemal 1960.–1970. aastatel aga pidid täpselt samamoodi seadustama tema marksjstliku ajalookäsitluse.⁹

Teiseks visandab teooria tavaliselt konkreetse programmi ajalooa tegelemiseks. Ka siin võime näiteks võtta Braudeli ja Hobsbawmi, kes mõlemad on väitnud, et „ajalootegemine” muutub „teaduslikumaks” niipea, kui rohkem ajaloolasi hakkab tõsiselt suhtuma *mudeli* ja *struktuuri* mõistetes ja saab teadlikumaks ajaloo kolmest ajakihistusest ja nende omavahelisest hierarhiast.

Lisaks legitimeerivale ja programmilisele funktsioonile on teoorial kolmas funktsioon – *piiritlev*. Tavaliselt piiritletakse teoreetiliste refleksioonidega konkreetne „ajalootegemise” viis, eristamaks seda teistest „ajalootegemise” viisidest, mis selle käigus *välitatakse* või *degradeeritakse*. Niisiis on teooria kolmas funktsioon *piiride märkimine*, mille abil näidata, kes kuulub „päris” ajaloolaste ringi ja kes on selles ringis välistatud. Jällegi sobib lihtsaks näiteks Braudel, kes välistas *histoire événementielle*’i [sündmusliku ajaloo] kuuluvuse „teadusliku” ajaloo kaaononisse ja nägi „teadusliku”, „struktuuraalse” ajaloo eeltingimusena ühiskonnateaduslikku lähenemist.

Teooria kohast ajaloo

Institutsioonilises mõttes on teooria koht ajaloo ikka olnud parimal juhul kõrvaline ja paljud empiirilise kallakuga tegevajaloolased (nagu Hunter) on suhtunud teoriasse vastakate tunnetega.¹⁰ See vastuseis teooriale pärineb ajalooliselt Ranke enda konstrueeritud ajaloo ja filosoofia meetodite vastandlikkusest.¹¹ Selle vaateviisi järgi on teooria nagu kutsumata külaline, kes muudkui esitab valesid küsimusi vales ajal ja vales kohas ning mis empiirikutest

ajaloolaste silmis ilmselt hullemgi – pakub liiga tihti valesid vastuseid.

Niisugusesel teoriasse kui „halba sõnumisse” suhtuval hoiakul on omad ajaloolised põhjused, sest alates 19. sajandist, kui ajalugu kujunes akadeemiliseks distsipliiniks ja sellele omistati mitteprofessionaalsete ajalookäsitluste ees epistemoloogiline eelisstaatus, on väitlused teooria rollist ajaloos kulgenud ühe ja sama mustri järgi. Ajajärkudel, kui ajaloo staatus distsipliinina oli suhteliselt ebakindel, on väitlused teooria küsimuses tavaliselt olnud tulised ja osalisterohked. Neil ajajärkudel on *Theoriendebatten* ja *Methodenstreit* ilmunud ka distsipliini pealavale, kuna aga suhtelise kindluse ja tunnustatud akadeemilise seisundi ajajärkudel on need väitlused harilikult taandunud distsipliini äärealadele (ja väljapoole).

Ajaloolisest seisukohast on osalisterohke arutelu teooria rolli üle ajaloos omamoodi jõuproovi, epistemoloogilise ebakindluse või koguni „kriisi” tunnus. Sestpeale, kui Kuhn osutas vahetule seosele „kriiside” ja „teadusrevolutsioonide” vahel – ja kuna valitsevate paradigmat ümberlukkajaid on ikka esitletud Kuhni revolutsionääradena – on ajaloolaste seas valitsenud eriline tundlikkus „kriisist” kõnelevate diagnooside suhtes.¹²

Selline vahetu seos teoreetiliste arutelude ja distsipliini sisemise (eba)kindluse vahel on mõistetav, sest sedalaadi arutelud puudutavad distsipliini epistemoloogilisi alusmüüre ja epistemoloogiliste taotluste toetuvaid ühiskondlikke funktsioone.¹³ Seega riivavad ajaloo teoreetilised väitlused alati ka ajaloo kui distsipliini mainet. Kuna distsipliini staatus tuleb tema väidetavast epistemoloogilisest üleolekust, siis on ajaloo „objektiivsuse” – käsituse, mis 19. sajandi keskpaigast alates on olnud kõigi teaduslike distsipliinide aluseks – kinnitamine või ümberlukkamine enamasti olnud teooriat puudutavates väitlustes kaudne või otsene sõlmküsimus.¹⁴

Teadussotsioloogia vaatekohast on väitlused

⁹ Vt. F. Braudel. *Écrits sur l’histoire*. Paris, 1969; E. Hobsbawm. *On history*. London, 1998.

¹⁰ Vt. J. Zammito. *Historians and Philosophy of Historiography*. – A. Tucker (toim.), *A companion to philosophy of history and historiography*, lk. 64.

¹¹ Vt. G. G. Iggers, K. von Moltke. *Introduction*. – L. von Ranke. *The theory and practice of history*. Indianapolis, 1973.

¹² Vt. J. Zammito. *Historians and philosophy of historiography*, lk. 63–84.

¹³ Vt. C. Lorenz. *History, forms of representation and functions*. – N. Smelser, P. Baltus (toim.). *International encyclopedia of the social and behavioral sciences*. Kd. 10. Oxford, 2001, lk. 6835–6842.

¹⁴ Vt. A. Megill (toim.). *Rethinking objectivity*. Durham, 1994; P. Kosso. *Philosophy of historiography*. – A. Tucker (toim.), *A companion to philosophy of history and historiography*, lk. 11.

teooria rollist enamasti olnud otseselt seotud erinevate ajalookäsituste pooldajate omavaheliste lahingutega teadusliku legitiimsuse ja ülevõimu, teisisõnu akadeemilise tunnustuse ja maine nimel. Ajajärkudel, kus ühe ja sama „distsiplinaarse välja” võistlevate rühmituste vahel toimub tõsine heitlus „intellektuaalse kapitali” pärast, on teooriateemalised väitlused alati olnud ägedad. See pole nii üksnes ajaloo teaduses, vaid ka (teistes?) ühiskonnateadustes, nagu sotsioloogia, majandusteadus ja psühholoogia. Niisiis on sedalaadi väitlused iseloomulikud eriti pluralistlikele või polüparadigmaatilistele distsipliinidele.¹⁵

Teooriahuvi kõrgeaegadel on tüüpiline ka kõrgendatud huvi distsipliini enda ajaloo vastu. Enamasti tõukab huvi distsipliini ajaloo vastu tagant püüd leida eelistatud käsitusi distsipliini tekkeajadest – eelistatavalt selle rajajate tööd – et sel viisil tõsta kõnealuste käsituste akadeemilist mainet. Seega kaasneb ajaloo kõrgendatud huviga historiograafia vastu tavaliselt kõrgendatud huvi teooria vastu. Niisiis ei saa möödunud aastakümne vältel märgatavalt kasvanud historiograafiahuvi sugugi vaadelda lahus ebakindlusest, mis järgnes postmodernistliku teooria vohamisele distsipliini enda ajaloo.¹⁶

Filosoofia vaatekohast on ajaloo teooriateemalised väitlused samuti olnud parimal juhul kõrvalised. Ehkki terve hulk filosoofe – Kantist ja Hegelist Nietzsche ja Heideggeri ning Foucault' ja Habermasini – on filosoofeerinud ajaloo olemuse üle, pole ajaloo filosoofiast peaaegu kusagil saanud tunnustatud filosoofia haru, vaid see on jäänud vähestest õnnelike (institutsioonideväliseks) pärusmaaks. Ajaloo teooria on niisiis siiani jäänud väikesearvulise filosoofide ja „reflekteerivate tegevajaloolaste” ringi erialaks.

Teooria praktikas – ajaloolased määratlevad ajalugu

Kuna ajaloo teooria moodustub *refleksiivsetest väitlustest* ajaloo objekti(de) ja keel(t)e üle – sealhulgas tema meetodika üle –, siis on teo-

ria sekkumist praktikasse oodata neil puhkudel, kui ajaloolased hakkavad oma distsipliini määratlema. Kuna küsimus „Mis on ajalugu?” kerkib tavaliselt sagedamini distsipliini ebakindluse aegadel, siis on ka määratluste esile kerkimist oodata just nendel aegadel. Teise maailmasõja järel saabus selline ajajärk 1960.–1970. aastatel, kui määratlusi, millega püüti sõnastada ajaloo *genus proximum* ja *differentia specifica*, kogunes terve rikkalik varamu.

Saksamaal tegi Karl-Georg Faber kõik selleks, et määratluste soos mingit kindlat pinda leida. Ent kogu mahuka määratluste pagasi läbitöötamine lõppes üksnes kokkuvõttega, et ajaloo objekt on „inimeste teod ja läbielamine minevikus”.¹⁷ Nii jättis Faber ajaloo ja ühiskonnateaduste vahekorra lahtiseks. Ehkki ta oma sõnul täheleandab nende vahel „kvalitatiivseid erinevusi”, mis tulenevat ajaloo keskendumisest konkreetsele – *Einmaligkeit* – ja ühiskonnateaduste üldistavusest, on ta teisel nimetanud kõnealust erinevust „suhteliseks”. See vahekord oli tema sõnul „keeruline probleem”, sest ka ühiskonnateadused tegelevad inimeste toimetustega, mis ei tee ajaloo identiteedi sõnastamist just kergemaks.

Kõigi selliste ambivalentsete lahenduste vastu võttis põhimõtteliselt sõna Inglise ajaloolane G. R. Elton. Ehkki ta nõustus, et ajalool ja ühiskonnateadustel nagu sotsioloogia on ühine objekt – nimelt „kõik, mida inimesed on öelnud, mõelnud, teinud ja läbi elanud”, läheneb kumbki sellele objektile tema väitel omamoodi. Eltoni järgi iseloomustab ajalugu tähelepanu *sündmustele*, tähelepanu *muutustele* ja tähelepanu *konkreetsetele*.¹⁸

Prantsusmaa puhul on – jälle kord – raske mööda minna Fernand Braudelist, ent asjatu oleks tema puhul otsida ajaloo objekti ja selle meetodi selget määratlust. Seda seetõttu, et tema hinnangul tegelevad kõik ühiskonnateadused ühe ja sama jaosmaaga, nimelt „inimeste toimingutega minevikus, olevikus ja tulevikus”. Braudel väljendab kahetsust, et see valdkond omal ajal eri ühiskonnateaduste vahel ära jagati, mistõttu kõik need distsipliinid asusid tegelema oma piiride kaitsega, vajaduse korral ka naaberterritoriumile tungides: „Kõik ühiskonnateadu-

¹⁵ Vt. P. Bourdieu. The Specificity of the scientific field. – C. Lemert (toim.). French sociology. Renewal and rupture since 1968. New York, 1981, lk. 257–293; C. Lloyd. Historiographic schools. – A. Tucker (toim.), A companion to philosophy of history and historiography, lk. 371–381.

¹⁶ Vt. B. Southgate. Postmodernism. – A. Tucker (toim.), A companion to philosophy of history and historiography, lk. 540–550; K. Jenkins, S. Morgan, A. Munslow (toim.). Manifestos for history. London, 2007.

¹⁷ K.-G. Faber. Theorie der Geschichtswissenschaft. München, 1974, lk. 23–44.

¹⁸ G. R. Elton. The practice of history. London, 1967, lk. 8, 20–24.

sed käituvad imperialistlikult ka siis, kui nad seda eitavad: neil on tavaks esitleda oma järeltuleku kui inimkonna üleilmset visiooni,” märkis Braudel.¹⁹ Ühiskonnateaduste üksmeele taastamiseks ja mõttetute piiritülide lõpetamiseks tuli tema arvates kõik ühiskonnateadused uuesti ühte lõimida. Braudeli järgi töötas selle võimalikkust kõikide ühiskonnateaduste kasutatav ühiskeel, mille selgroo moodustavad mõisted *struktuur* ja *model*. Braudeli jaoks oli seega täiesti väär öelda, et ajalugu saab ühiskonnateadustest eristada, kuna ajaloolased keskenduvad sündmustele ja ühiskonnateadlased struktuuridele (nagu väitis Elton). Kohatud olid ka ajaloolaste kõhklused mudelite kasutamise suhtes. Ajaloo ja (teiste) ühiskonnateaduste peamiseks vaheks ei saa pidada seda, et ajalugu käsitleb nähtuste konkreetseid aspekte ja (teised) ühiskonnateadused ainult nende üldisi aspekte. Braudeli järgi huvituvad ühiskonnateaduste suguvõsa mõlemad harud *mõlemat tüüpi* aspektidest. Vahe on selles, et nad vaatlevad eri ajalõike. Samas on see vahe pigem ajalooline kui põhimõtteline. Kui ajalugu ja näiteks sotsioloogia käsitlevad üht ja sama aega, siis nad mitte üksnes ei oma kokkupuuteid, vaid kattuvad.²⁰ Braudeli pakutud ajaloomääratlus on seetõttu eriti avar: „kõikvõimalike ajalugude summa – mineviku, oleviku ja tuleviku erikäsitlete ja vaadete kogum.”²¹

Hea näide sellest akadeemilisest imperialismist, mille eest hoiatas Braudel, oli teine Prantsuse ajaloolane, Paul Veyne. Veyne'i sõnul pole ajalool ei selgelt määratletud objekti ega ka eriomast meetodit. Ajaloolased ei tegele üksnes inimestega, vaid *kõigega*, mis on minevikus toimunud, ning käsitlevad nii konkreetseid kui ka üldisi aspekte. Ainus piirang, mille ajaloolased enesele kehtestavad, on see, et nad ei otsi seaduspärasusi, jättes selle ühiskonnateadlaste hooleks. Kõik teised tegevused peale seaduspärasuste otsimise kuuluvad Veyne'i järgi otseselt ajaloo valdkonda. Teisisõnu pretendeerib Veyne peaaegu kogu ühiskonnateaduste tööpõllu ülevõtmisele.²²

Eelpool visandatud ajaloomääratluste sõjatandri ülevaatusel saab tuleneda ainult üks

järeldus, nimelt et ajaloolaste seas pole vähimatki üksmeelt ajaloo *objekti, meetodi* ega „*teaduslike*” saavutuste osas, mis peaksid seda eristama ühiskonnateadustest. Samuti ei paista olevat eriti selge, mis peaks olema ajaloo „põhiteema” – tema konkreetseid ajalis-ruumilised tegevuspiirid. Ajaloo ruumiline mõde puudub kõikidest neist määratlustest sootuks. Konsensust ei leidu isegi distsipliini kõige minimalistlikuma määratluse osas, mille kohaselt ajalugu käsitleb „inimkonda minevikus”, niisiis peaks isegi kõige veendunumale empiirikule ajaloo kui distsipliini sees silma torkama teooria lahinguväli. Kui Veyne'i jaoks on inimkond liiga piiratud objekt – ka kliimal on oma ajalugu ja näiteks metsadel –, siis Braudel ei näe võimalust mineviku ja oleviku vahel mõistlikult vahet teha. Kui Elton peab ajaloo iseloomulikuks tunnuseks muutumist – see tähendab sündmusi –, siis Braudel peab ajaloo objektiks *par excellence* seda, mis jääb sündmustest väljapoole, teisisõnu „struktuure”.

Et ajaloo määratlustega püütakse upitada konkreetseid „ajalootegemise” viise „ehtsaks” ja ainsaks õigeks – nagu Coca-Cola reklaamis – näitavad piisavalt selgesti kõik määratluste loetelud. Kõik need määratlused on ühtaegu kirjeldavad ja normatiivsed. Määratluste normatiivset olemust ei püüdnudki varjata hollandlane Frank R. Ankersmit kultuuriajaloole privilegeeritud positsiooni taotledes. Tema arvates ei ole ühelgi teisel ajaloo harul kultuuriajaloooga võrreldavat „tugevat metodoloogilist põhja”.²³ Kuna kõik ajaloomääratlused sisaldavad endas lähemal analüüsil normatiivsed hinnanguid – ühendades endas teooria seadustavat, programmilist ja piiritlevat funktsiooni –, siis käib sõnasõda määratluste teemal otseselt kokku koolkondade ja paradigmade omavahelise konkurentsiga. Nagu on märkinud ka Daston ja Galison, kasvavad „objektiivsuse” käsitused loodusteadustes välja epistemoloogiliste arusaamade ja „teadlase-mina” kohta käivate normatiivsete arusaamade segust.²⁴ Seejuures pole kaalul sugugi ainult distsipliini olemust puudutav teooria, vaid sellega seoses ka maine ning rahalised ja institutsioonilised ressursid.²⁵ Säärane

¹⁹ F. Braudel, *Écrits sur l'histoire*, lk. 86.

²⁰ *Ibid.*, lk. 107–108, 114.

²¹ *Ibid.*, lk. 55, 97.

²² P. Veyne. *Comment on écrit l'histoire*. Paris, 1978, lk. 21.

²³ F. R. Ankersmit. *Éloge voor de cultuurgeschiedenis*. – *Theoretische Geschiedenis*, 5 (1978), lk. 3–16.

²⁴ L. Daston, P. Galison. *Objectivity*.

²⁵ I. Veit-Brause. *Paradigms, schools, traditions. Conceptualizing shifts and changes in the history of historiography*. – *Storia della Storiografia* 1990, nr. 11, lk. 50–66; R. Thorstendahl, I. Veit-Brause (toim.). *History-making. The intellectual and social formation of a discipline*. Stockholm, 1996.

ideoloogiliste ja materiaalsete investeringute sõltuvusvahetuse distsipliinide teooriarindel – mille teemal Bourdieu on teoretiseerinud oma sotsioloogilises käsitluses distsipliinidest ja Foucault seoses oma „võimu/teadmiste” teooriaga – ehk seletabki, miks heitlused teoorias ei puuduta kunagi *ainult* teooriat.

Teooriast ajaloo (2)

Enne, kui asuda käsitlema teooria rolli ajaloo pärast 1945. aastat, tuleb veel veidi tegelda mõistete klaarimisega. Ajaloo mõiste kahtlähenduslikkusest tulenevalt – ajalugu kui *res gestae* ja kui *historia rerum gestarum* – võidakse, kui kõneldakse teooriast ajaloo, kõnelda nii *ajaloost kui objektist* kui ka *teadmistest selle objekti kohta*. Seega tuleb esmalt vahet teha a) teooriatel, mis käsitlevad ajaloo kui objekti tunnuseid (näiteks Marxi teooria ajaloo kui klassivõitluse protsessist või Herderi teooria ajaloo kui rahvuste tekkimise protsessist) ja b) teooriatel, mis käsitlevad teadmisi ajaloo (näiteks, et teadmised ajaloo on empiirilised ja vormilt seadusi meenutavad või et teadmised ajaloo tulenevad hermeneutilisest mõistmisest ja on vormilt narratiivitaolised). Esimest liiki teooriaid võib nimetada *materiaalseteks* või *ontoloogilisteks* ajalooteooriateks, sest nad ütlevad midagi ajaloo olemise viisi kohta, kuna aga teist liiki teooriaid võiks laias laastus nimetada *epistemoloogilisteks*, sest nad ütlevad midagi teadmiste kohta ajaloo. Ontoloogilised ja epistemoloogilised teooriad on isekeskis seotud, sest käsitused ajaloo *olemusest* (ontoloogia või metafüüsika), sõltuvad sellest, kuidas käsitatakse ajalooliste *teadmiste* olemust (ajaloo epistemoloogia) ja nende teadmiste *saamisviimatusi* (ajaloo metodoloogia).²⁶

Nii on ontoloogilised teooriad, mille järgi ajalugu määravad või mõjutavad mingid süvamehhanismid (näiteks rahvuste kujunemine või klassivõitlus või mõni muu ajaloolist arengut järgukaupa kujundav evolutsiooniline jõud), seostatavad epistemoloogiliste teooriatega, mis ütlevad, et teadmised ajaloo on loomult empiirilised teadmised üldisest (üldistused, teooriad või ka seadusetaolised väited) ja metodoloogiliste teooriatega, mis näitavad, kuidas

selliseid (seadusetaolisi) seletavaid teadmisi saada. Ajaloo praktikas võib selliseid teooriaid ära tunda „tegurite” kui seletavate põhjuste rõhutamise järgi.

Vastandiks sedalaadi „mehhanistlikele” teooriatele ajaloo on ontoloogilised teooriad, mis kõnelevad intentsionaalsusest, sattumuslikkusest ja mõtestatud inimtegevusest (põhjuslike mehhanismide asemel) ja mis on seostatavad teooriatega (intentsionaalsete) tegude ja keelelise väljenduse mõtestatud teadmiste kohta ning metodoloogiliste teooriatega, mis näitavad, kuidas mõtestatud tegude ja keeleliste väljenduste säärase (hermeneutilise) mõistmiseni jõuda. Ajaloo praktikas võib selliseid teooriaid ära tunda intentsionaalsete tegude kui seletavate põhjuste rõhutamise järgi. 1960.–1970. aastatel valitsenud „ühiskonnateadusliku ajaloo” ja alates 1980. aastatest valitsenud „uue kultuuriajaloo” konkurents on end ilmutanud ka põhjuslikele teguritele osutavate seletuste asendumises mõtestatud inimtegevusest lähtuvate tõlgendustega.

Pärast 1945. aastat (alates Karl Popperist) sattusid *kõik* otseselt ontoloogilised küsimused ajaloo tõsise kahtluse alla ja minetasid tõsiseltvõetavuse. Holistlik ajaloo „metafüüsika”, mis lähtus indiviidiüledest ühiskondlikest moodustistest nagu „rass” või „klass”, sai kriitika osaliseks kui totalitaarse (natsliku või kommunistliku) poliitika mõisteline allikas. „Substantsilise” ajaloo filosoofia kuulutasid akadeemilises mõttes surnuks nii loogikaline positivism kui ka Popperi falsifikatsioonism. Külma sõja päevil nimetas kriitika varjamatult holistlikke lähtekehti kuulutanud ajaloolasi ja filosoofe, nagu näiteks marksistid ja mittemarksist Arnold Toynbee, „ideoloogideks” või veelgi hullemate nimedega ning valdavalt levis ontoloogiline individualism.²⁷ 1980. aastatest alates on postmodernismile omane antiessentsialistlik ajaloo „suurte narratiivide” kriitika (Lyotard'i alustatuna) sedalaadi kriitikale hoogu juurde andnud. Ajaloo ontoloogiliste ja metafüüsiliste probleemide seos epistemoloogiliste probleemidega kadus seejärel ajalooteooria vaateväljast sootuks kuni üsna hiljutise ajani, kus ajaloo-ontoloogia on uuesti esile kerkinud seoses „mälu” võidukäiguga, millega kaasneb uuenenud huvi mineviku „kohalolu” ja ühiskondlike objektide

²⁶ Vt. C. Lorenz. History. Theories and methods, lk. 6869–6876.

²⁷ Vt. nt. L. Udehn. The ontology of the objects of historiography. – A. Tucker (toim.), A companion to philosophy of history and historiography, lk. 209–219; M. Murphey. Realism about the past., *ibid.*, lk. 181–189; F. Pataut. Anti-realism about the past. *ibid.*, lk. 190–198.

ontoloogiat puudutavate ontoloogiliste küsimuste vastu.

Kui ajalooteoorias puudubki konsensus, siis vähemasti selles osas, mis puutub selle teooria ajaloosse pärast 1945. aastat, valitseb silmanähtav üksmeel. Uuemad käsitlused on üksmeelselt jaotanud selle ajajärgu kolmeks.²⁸ Enam-vähem 1945. aastast 1970. aastani valitses analüütiline ajaloofilosoofia, mis seejärel asendus 1970. aastatest umbes 1990. aastani valitsenud narratiivse ajaloofilosoofiaga. Seda viimast nähakse sageli tulenevat „keelelisest pöördest” ajaloos ja seda on nimetatud ka „representatsionalismiks”. Umbes 1980. aastate lõpul algas kolmas ajajärk, mille silmatorkavamad teemad on „mälu”, „trauma”, „subliimne” ja „mineviku kohalolu”. Esialgu sellel suunal alles puudub ühiselt omaks võetud filosoofiline nimesilt, ehkki viimasel ajal on soovitatud tähistada seda kui „kohalolu”.²⁹

Analüütiline ajaloofilosoofia 1945–1970

Ajavahemikul 1945–1970 valitses ajaloo-teooria temaatikas peajasalikul analüütiline teadusfilosoofia, mille peamine tähelepanu oli pööratud epistemoloogias verifikatsiooni probleemile ja metodoloogias teadusliku seletuse probleemile. Kaheldamatult jäi Carl Hempeli 1942. aastast pärit artikkel „katusseadustest” [*covering laws*] kui igasuguse „teadusliku” seletuse alusest järgnenud kolme aastakümne vältel enamiku ajaloodistsipliini staatust käsitlevate refleksioonide tähtsaimaks lähtetekstiks (vähemasti ingliskeelses maailmas).³⁰ Seda nii Hempeli positivistidest liitlastele kui ka tema hermeneutikutest ja historistidest vastastele, nagu W. H. Walsh, William H. Dray, Louis O. Mink ja Michael Scriven. Sellel teadusest (teadusfilosoofiast) alguse saanud väitlusel ajalooteooria üle oli tugev normatiivne alatoon, ajaloopraktikasse puutuv, kirjeldav sisu seevastu jäi nõrgaks. Kogu arutelu keskendus analüütilisest temaatikast

pärit epistemoloogilistele ja metodoloogilistele küsimustele. Kuidas kontrollida ajaloolaste välja pakutavaid seletusi, kui mitte võrdluses üldiste seaduspärasustega või seadusetaoliste üldistavate väidetega? Kui mitte, siis kas neil on oma eriline loogiline vorm? Kui ajaloolaste puhul ei kehti positivistlik „teadusliku meetodi ühtsus”, siis kuidas ja mis mõttes saab ajalugu pidada „objektiivseks”?

Selle väitluse hoog käis maha juba 1950. aastate lõpul, ent samas tekkis sellest 1960. ja 1970. aastatel uusversioon väitluse „seletus või mõistmine” näol. Analüütiline filosoofia rakendati nüüd inimtegevuse „mõistmise” loogika lah-tiseletamise teenistusse. Hempeli katusseaduste mudeli asemel pakkusid Mink, Walsh, Dray, F. A. Olafson ja G. H. von Wright ajaloo jaoks seletamismudelitena välja „kolligatoorsed”, „ratsionaalsed” ja „teleoloogilised” seletused. Seega püüsid tähelepanu keskmes endiselt epistemoloogia ning metodoloogia.

Sellele ajajärgule oli iseloomulik peaaegu igasuguste kokkupuutepunktide puudumine filosoofide ja ajaloolaste väitluste vahel. Ajaloolased, kes 1970. aastatel kuulutasid „ajaloo kui ühiskonnateaduse” ideed – näiteks Charles Tilly ja David Landes – ei puudutanud sõnagagi väitlust üldiste seaduspärasuste rollist ajaloo seletamisel, filosoofid aga ei puudutanud sõnagagi ajaloolaste väitlust ajaloo ja ühiskonnateadustest.³¹

Mandri-Euroopas oli pilt teine, sest seal ei olnud uskantiaanlik, fenomenoloogiline ja hermeneutiline ajaloofilosoofia kunagi taandunud analüütilise ajaloofilosoofia ees. Nii Saksamaal kui ka Prantsusmaal valitses Max Weberi (uskantiaanlik) ajalooteooria, mida kaitseksid ja arendasid filosoofid nagu Raymond Aron, Henri Marrou ja mõnevõrra ka Paul Ricœur. Uskantiaanist filosoofi Heinrich Rickerti eeskujul oli Weber jaganud meetodid „individualiseerivateks” ja „üldistavateks” ning kirjeldanud ajalugu kui „individualiseerivat” distsipliini.

Kui 1960. aastatest alates loogikalise positivismi ülevõim teadusfilosoofias taganes ja Karl

²⁸ Vt. nt. B. Fay, R. Vann, P. Pomper (toim.). *History and theory. Contemporary readings*. London, New York, 1998.

²⁹ E. Runia. *Presence*. – *History and theory* 2006, nr. 45, lk. 1–20.

³⁰ Peamised alustekstid leiduvad kogumikus: P. Gardiner (toim.). *Theories of history. Readings from classic and contemporary sources*. New York, 1959. – „Katusseaduse mudeli” ehk deduktiiv-nomoloogilise teooria kohaselt loetakse mingi nähtus seletatuks, kui teda kirjeldavad väited tulenevad loogiliselt üldistest seaduspärasustest ja algtingimustest. Vt. C. G. Hempel. Üldiste seaduspärasuste funktsioon ajaloos. – *Akadeemia* 1994, nr. 11, lk. 2309–2325. *Toim.*

³¹ D. S. Landes, C. Tilly (toim.). *History as social science*. Englewood Cliffs, 1971.

Popper ning veidi hiljem Thomas Kuhn pealavale astusid, tõi see kaasa kogu ajajärgu kesksete mõistete nagu „teadus”, „seletus” ja „objektiivsus” filosoofiliste piirjoonte ähmastumise. Kuhni tulekuga lõi vankuma (filosoofiline) idee, et teadusele on omane üks (globaalne) „meetod” ja üks (globaalne) mõtlemine. See asendus (historistliku) teadusajaloo käsitusega, mille kohaselt teadus koosneb arvukatest (lokaalsetest) distsipliinide praktikatest, millel kõigil on oma (lokaalne) mõtteviis. „Postpositivismi” tulekuga said „teadusest” ja „objektiivsusest” aksioomide asemel uued ajalookäsitluslikud ja mõistelised probleemid. Kontekstualiseerivas ja historiseerivas öhkonnas said distsipliinide praktikatest – jällegi mitmuses – teadussotsioloogia antropoloogilise lähenemise objektid, mistõttu oli aeg küps ka muutusteks ajaloo teoorias. Ning 1970. aastate alguses saabuski ajaloo teoorias muutuste aeg.

Narratiivne ajaloo filosoofia, 1970. ja 1980. aastad

Tagasivaates võib sillaks „analüütilise” ja narratiivse ajajärgu vahel pidada Arthur C. Danto raamatut „Analytical philosophy of history” (1965). Alustades küll analüütilise temaatika pinnalt, jõudis Danto välja punkti, kus „narratiivset seletust” oli võimalik analüüsida ajaloonähtuste selgitamise autonoomse ja legitiimse viisina. Danto oli esimene analüütiline filosoof, kes võttis tõsiselt ajalust mõõdet, rõhutades, et igasugune ajaloo seletus on olemuselt tagasivaatav. Samas oli „narratiivne seletus” Dantol ikkagi vaid üks põhjusliku seletuse erivorme ning narratiiv üksikute lausete kogum – põhjusliku seletuse ideest kinnihoidmine seob teda niisiis ikkagi positivismi ja selle metodoloogilise temaatikaga.

Vahetu sideme positivismiga lõikas lõplikult läbi Hayden White oma teoses „Metahistory” (1973). Tagasivaates peetakse just seda raamatut ajaloo teooria uue faasi ja uue temaatika alguseks. Ehkki White väitis – täpselt nagu Danto –, et narratiiv on autonoomne nähtuste seletamise viis, ei lähtunud ta selle väite kaitsmisel positivismist ega töötnud selleks välja mingit formaalset „tõestust” (ega deduktsiooni). Samuti ei jaganud White (analüütilist) arusaama narratiivist kui üksikute lausete kogumist. Ideele narratiivist kui koostislausetest lahus vaadeldavast tekstilisest tervikust – seisukohta loovast keelilisest üksusest –, pani filosoofilise aluse esmalt Frank R. Ankersmit oma kapitaalses teoses „Narrative Logic” (1981). Kui analüütilise filosoofia ajastul nähti peamiste epistemoloogiliste eesmärkidena „objektiivsust” ja „tõele võimalikult ligidale pääsemist”, siis narratiivse filosoofia ajastul taandusid need eesmärgid tagaplaanile (või kadusid sootuks).

Mineviku „objektiivse” rekonstrueerimise võimalikkusesse usu kaotanud, koondas enamik ajaloo teoreetikuid tähelepanu mineviku *esituse viisidele* ehk „Kleio rõivastele”, kui kasutada Stephen Banni väljendit.³² Representatsioonilise usalduse kadumine narratiivi „lähipaistvuse” suhtes, mis varemalt tähendas „ajaloolaste kriitikavaba usku ajaloolise narratiivi erapooletusse – usku, mis oli rajatud faktide kaljule”.³³

White ütles, et nagu romaani kirjanikel, nii on ka ajaloolastel valikuvabadus erinevate narratiivse korralduse ehk „süžestamise” tüüpide (ta ise käsitles nelja: romaan [*romance*], tragöödia, komöödia ja satiir) ja seega erinevate seletuste vahel. Veel enam, tema sõnul ei piira ajaloo faktid ajaloolase vabadust nendega „narratiivistavalt” ümber käia. Seega, ütleb White, on ajaloo puhul tegu „faktilise representatsiooni fiktsioonidega”.³⁴ White'i järgi ei vali ajaloolased faktidest kõnelemiseks konkreetset narratiivse korralduse tüüpi *epistemoloogilistel*, vaid pigem *esteetilistel* ja *poliitilistel* põhjustel. Niivõrd kui „Metahistorys” on juttu metodoloogiast, on see Paul Feyerabendini anarhistlik „kõik on lubatud” metodoloogia.³⁵ Postmodernism leidis Feyerabendini põhjendites „meetodi vastu” enese jaoks lähtekoha nii teaduse (sealhulgas humanitaarteaduste) kui ka ühiskonna metodoloogilise „distsipliinistamise” kriitikale. Seega, kui esmapilgul näibki, et White'i ideed narratiivist lihtsalt eirasid positivismi kui ajaloolähtust, siis samas võib öelda, et nii mõnedki tema põhiväited on sihitud otseselt

³² S. Bann. *The clothing of Clio: A study of the representation of history in nineteenth-century Britain and France*. Cambridge, 1984; F. Ankersmit. *Historical representation*. Stanford, 2001.

³³ P. Hutton. *Recent scholarship on memory and history*. – *The history teacher* 2000, nr. 33, lk. 535.

³⁴ H. White. *The fictions of factual representation*. – H. White. *Tropics of discourse. Essays in cultural criticism*. Baltimore, 1978, lk. 121–134.

³⁵ P. Feyerabend. *Against method. An outline of an anarchistic theory of knowledge*. London, 1975.

positivismi *vastu* ja koguni kujutavad endast selle inversiooni.³⁶

Kuidas sellega ka ei oleks, pole siiski kahtlust, et White rajas tee uut tüüpi ajalootooria arenguks ja kujundas uue, „narratiivi küsimusele” keskenduva temaatika, millest omakorda tärkasid uued elavad arutelud vanas küsimuses, kuidas määratleda ajaloo ja humanitaarteaduste objekte ja meetodit. Sealpeale valitsesid humanitaarteaduste filosoofia temaatikat pikka aega arutelud tõlgenduse, hermeneutika (Hans-Georg Gadamer), dekonstruktsiooni (Jacques Derrida), „tiheda kirjelduse” (Clifford Geertz), uushistorismi (Stephen Greenblatt) ja kriitilise teooria (Jürgen Habermas) üle, ehkki enamasti alati väljaspool ajaloo õpetoole.

White'i alustatud teed jätkasid teised narratiivile orienteeritud filosoofid, kelle filosoofilised allikad olid mujal. Ankersmit pööras Leibnizi toel analüütilise filosoofia analüütilise filosoofia enese vastu ja jõudis oma „narratiivi loogikas” välja holistliku narratiivikäsitluse. Ricœur lõi fenomenoloogiat ja analüütilist filosoofiat ühitades narratiivifilosoofia, mille järgi ajalikus ei kujuta endast üksnes narratiivide, vaid kogu ühiskondliku elu – mis Ricœuril on ise narratiivse struktuuriga – põhitunnust. Sama teed läks oma fenomenoloogilises filosoofias Jörn Rüsen, ehkki tema narratiivifilosoofia sisaldas ka Jürgen Habermasi valgustusfilosoofia projekti põhiideid.³⁷

Kuigi narratiivse ajaloo filosoofia ajajärgul oli ajaloolaste ja filosoofide diskursuste vahel märksa enam suhtlemist kui varem – enamik toorkordsetes aruteludes osalejad olid ajaloolase ettevalmistusega –, maksis 1980. aastatel representatsioonile keskendunud narrativistlike positsioonide ohtrus kätte teistpidi. Tugev keeleline kallak – eriti White'il ja Ankersmitil, kes mõlemad olid seisukohal, et narratiivid on *puht* keelelised konstruktsioonid ilma neid „tegelikkusega” ühendavate kontrollitavate seoseahelateta – oli vastuolus enamiku tegevajaloolaste realistliku lähenemisega, mille kohaselt ajaloo eesmärk on mineviku rekonstrueerimine, mitte ainult sellest „loo jutustamine”. Kuigi mineviku „elustamise” ja minevikus elanud isikute kaudu „objektiivsel” kujul „taasesitamise” ideedest

on mõistetavatel epistemoloogilistel põhjustel loobutud, ei muuda see kahtlaseks või põhjendamatuks mineviku rekonstrueerimise ideed ennast. Selle idee kaitseks välja astunud ajaloolaste Allan Megilli ja Anthony Graftoni järgi ei koosne „ajalootegemine” ainult narratiivide konstrueerimisest, vaid ka uurimistööst ja nende kahe osa vahele silla ehitamisest, millega narratiivid toetatakse mineviku tõendusmaterjalis. Kumbagi neist kahest „ajalootegemise” poolst ei saa teisest lahutada. Seega on narrativismi epistemoloogilistele küsimustele, mille White ja Ankersmit peauksest välja viskasid, avanenud tagauks.³⁸

Kõnealune vaateviis sai oluliselt tuult tiibadesse 1989.–1990. aasta poliitilise maavärina järgse ootamatu „mineviku naasmisega” „mälu” kujul.³⁹ Millega olemegi jõudnud teooria ajaloo kolmanda ja viimase ajajärgu juurde, kus uusi lähenemisi ajaloos iseloomustab varjamatu eneserefleksioon ja teooriatundlikkus.

Ajaloo „kohalolu”, 1990 kuni tänaseni

Umbes 1990. aasta paiku võis ajalootoorias täheldada uue, eeskätt mälu-uuringute esiletõusuga seotud temaatika ilmumist. Kõrvuti kahe eelmise ajajärgu kesksete küsimustega – ajalooseletuse ja ajalooesituse küsimusega – võtsid teooria temaatikas koha sisse a) „Teise” küsimus, b) traumaatilise mineviku küsimus ja c) keele kui omaette ühiskondliku tegevuse vormi küsimus.

Esiteks on hakatud tähelepanu pöörama esituse ehk representatsiooni *subjektidele* – mitmuses – ja nende erinevatele representatiivsetele koodidele. Multikultuurilisuse ja postmodernismi mõjul toimus epistemoloogia ainulise „mina” decentreerimine ja killustumine arvukateks isekeskis võistlevateks „kollektiivminadeks” soo, rassi, etnose, koloniaalkogemuse ja klassi alusel („kes kujutab minevikku ja *miks* just nii?”). Koguni „teadlase-mina” ei nähta enam ainulisena – ka sellel on oma ajalugu. Subjektivaba „objektiivsuse” ideest loobumine ja „subjektiivsuse” probleemi sisselubamine ajaloo distsipliini peauksest püstitasid perspektiivi

³⁶ Olen kirjutanud selle vaateviisi toetuseks järgmises artiklis: Narrativism, positivism and the „metaphorical turn”. – *History and Theory* 1998, nr. 37, lk. 309–329.

³⁷ J. Rüsen. *Historische Vernunft. Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft*. Göttingen, 1983.

³⁸ A. Grafton. *The footnote. A curious history*. Cambridge, Mass., 1997.

³⁹ Vt. J.-W. Müller (toim.). *Memory and power in post-war Europe. Studies in the presence of the past*. Cambridge, 2002.

probleemi (millest olid kõnelnud juba mitmed varasemad teoreetikud alates Nietzschest). Sestap ei ole nüüdisajal enam võimalik luua ajaloolisi narratiive, ilma et arvestataks perspektiivi probleemiga niihästi teksti tegelaste kui ka teksti autori(te) puhul. „Kaasajastatud” narratiivi saab luua ainult neid paljusid erinevaid perspektiive kuidagi lõimides.⁴⁰

Teiseks on mälu-uuringute mõjul tähelepanu alla sattunud mineviku traumaatilised kogemused või teise nimetusega traumaatilise mineviku kohalolu. Holokausti-uuringute järgedes on mälu-uuringud valdavalt keskendunud traumaatilistele mälestustele ja seega ohvrite perspektiividele.⁴¹ Teravadatud tähelepanu ajaloo ohvritele on olnud iseloomulik ka „altpoolt kirjutatud ajaloo” suunale, mis arenes 1970. aastatest alates välja eeskätt sotsiaal-, soo-, alamkihi- ja mikroajalugudes ja keskendus represseeritud ja vaikima sunnitud häälele minevikust.

Kolmanda uue rõhuasetuse näitena võib tuua esiteks huvi Foucault’ diskursuseanalüüsi ja teiseks keele performatiivse olemuse vastu (nn. performatiivne pööre J. L. Austini ja John Searle’i järgi). Mõlemad analüüsi liigid lähtuvad ideest, et keel ei ole ainuüksi kujutamise vahend, vaid ka ühiskondliku tegevuse vorm, niisiis *praktika* – idee, mille Charles Taylor omistas juba Wilhelm von Humboldtile.⁴²

Ma peatun neil kolmel muutusel lähemalt vastupidises järjekorras, sest tahan oma analüüsi lõpetuseks tagasi tulla „objektiivsuse küsimuse” juurde.

Kolmas muutus. Foucault’ suhtumist minevikku aitab kõige paremini mõista tema Clausewitz’i-käsitlus, sest just tema tuletas Clausewitz’i ütlusest „sõda on poliitika jätkamine teiste vahenditega” maksimi „igasugune poliitika on sõja jätkamine teiste vahenditega”. Keeleliste vahenditega peetav sõda on elutähtis, sest keel pole ainuüksi mõtte kandja, vaid ka „saadetakse sõtta”. Olles seisukohal, et igasugune ajalugu on mineviku poliitika ja igasugune poliitika on oleviku ajalugu, pani Foucault aluse kriitilisele „oleviku ajaloo”, uurimaks „keele-sõdade” ja „võimu mikrofüüsika” avaldumisviise („*kuidas* ja milliste võimuhete tingimustes tegelikkuses konstrueeritakse ajaloo subjekte

ja objekte”). Foucault’ sotsiaalkonstruktivistliku „võim/teadmine” teooria järgi kehtestab iga distsipliin ise oma reeglid „normaalse” eristamiseks „ebanormaalsest” ja tõeste lausete eristamiseks vääratest. „Tõe režiimid”, nagu ta selliseid reeglite kogumeid nimetas, reguleerivad konkreetsetes ühiskonnaelulise valdkonnades toimivaid tunnistamis- ja tõrjemehhanisme (väidete vastuvõetavust ja käitumisviiside lubatavust). See ei kehti üksnes Foucault’ enda analüüsitud distsipliinide ja neist tulenevate praktikate kohta – nagu psühhiaatria, kriminoloogia ja seksuoloogia –, vaid kõikide humanitaarteaduslike distsipliinide kohta.⁴³

Edward Said pälvis kuulsuse, rakendades Foucault’ „võim/teadmine” teooriat „orientalismi” diskursuses, millega andis olulise panuse postkolonialistliku teooria jõuliseks esiletõusuks. Sai järgi oli orientalism Lääne imperialismi toode ja algusest peale loodud selle edendamiseks. Geograafilise ja kultuurimõistena oli „Hommikumaa” kõigest õhtumaise „teisestamise” saadus. „Õhtumaale” omistatavad tunnused – näiteks müstika, irratsionaalsus ja seksuaalsus – kujutasid endast vaid Läänele omistatud tunnuste vastandeid.⁴⁴ Sai järgi toimib humanitaarias „ruumpoliitika”, mis väljendub kas või geograafilistes klišeedes (nagu „*Lebensraum*”, „loovutatud maa” ja „puhverriik”). Nancy Todorova oma raamatus „Imagining the Balkans” (1997) leiab, et samad mehhanismid toimivad ka Euroopa enda marginaalsete piirkondade kirjelduses.

Samasugust huvi keele konstruktiivse ja performatiivse funktsiooni vastu võib anglosaksi maailmas täheldada kõneakti teoorias ja nn. Cambridge’i poliitilise mõtte ajaloo koolkonna puhul, mille tuntuimad esindajad on J. G. A. Pocock ja Quentin Skinner. Lähtudes Ludwig Wittgensteini „Filosoofilistest uurimustest” (1953) analüüsisid Austin ja Searle keele nn. performatiivset funktsiooni, kõne vorme, mis on ühtlasi tegevuse vormid. Performatiivne lausung on lausung, millega midagi *korda saadetakse*. Kui USA president George W. Bush ütles 2003. a. oma kindralitele: „Ma käsin teil vallutada [või: vabastada] Iraagi,” siis Bush mitte üksnes ei kõnelnud, vaid ka käitus performatiivselt, teotes:

⁴⁰ Vt. R. F. Berkhofer, Jr. *Beyond the great story. History as text and discourse*. Cambridge, Mass., 1995.

⁴¹ Vt. C. Fogu, W. Kansteiner. *The politics of memory and the poetics of history*. – N. Lebow, W. Kansteiner, C. Fogu (toim.). *The politics of memory in postwar Europe*. Durham, 2006, lk. 286.

⁴² C. Taylor. *Human agency and language. Philosophical papers*, 1. Cambridge, 1985, lk. 215–248.

⁴³ Vt. M. Foucault. *Power/knowledge. Selected interviews and other writings, 1972–1977*. New York, 1980.

⁴⁴ E. Said. *Orientalism. Western conceptions of the Orient*. Harmondsworth, 1985.

ta käsutas. Sama kehtib kutsete, tervituste, hoia-
tuste, lubaduste ja lepete, abielu, rahulepingute
allakirjutamise jne. puhul. Seega on lausungite
performatiivsest mõttest aru saamiseks tarvis
tunda nende tegevast konteksti, „keelemängu”,
milles nad osalevad ja milles neid kasutatakse
(nii nagu malekäike on võimalik mõista ainult
malemängu kontekstis).

Keele kui ühiskondliku tegevuse vormi käsi-
tust arendas veelgi edasi Skinner, kes lisas sellele
klausli, et teksti tähendus oleneb sellest, mida
autor tollases kontekstis „*korda saata* kavatses”:
„Ühegi tõsitähendusliku lause mõistmiseks ei
piisa ainult öeldu tähenduse mõistmisest, vaid
tuleb lisaks mõista ka antud lause soovitud
toimet. Niisiis on vaja mitte üksnes aru saada,
mida inimesed lausuvad, vaid ka mida nad oma
lausumisega *korda saadavad*.”⁴⁵ Seega ei piisa
ajaloolise lause või teksti mõttest aru saami-
seks üksnes selle lause või teksti lugemisest.
Lisaks tuleb uurida ka selle konteksti. Skinneri
järgi muudab see vahe teksti ja konteksti vahel
suhteliseks.⁴⁶

Sarnases performatiivses võtmes analüüsis
Judith Butleri „Gender Trouble” (1999) vahet
(soo-)identiteedi ja tegevuse vahel ning leidis,
et (soo-)identiteedid *tulenevad* konkreetsest
performatiivsest käitumisest – konkreetsetest
ühiskondlikest tegevustest –, mitte ei ole indi-
viidile „ette antud” ja seejärel ühiskondlikus
tegevuses *väljendatud*. Selle uue „ühiskondlikust”
vaatenurgast lähenemise tulemusena on jällegi
teooria vaatevälja ilmunud ning ontoloogilise ja
metodoloogilise individualismi varasemat hege-
mooniat umber lükkama asunud ühiskondlike
objektide – rühmade, diskursuste ja *Zeitgeist*’i
– ontoloogia.⁴⁷

Teine muutus. Kui Foucault’, Saidi ja Skinneri
diskursuseanalüüsi, ajaloolist semantikat ja
mõisteajalugu võib tõlgendada „uue kultuuriaja-
looo” alaliikidena, siis trauma kui uudne teema on
ajaloole kui distsipliinile vapustavam jõuproov,
sest seab kahtluse alla oleviku ja mineviku vahe
enese.⁴⁸ Trauma puhul ei taha minevik saada aja-
looks – „maha jääda” –, vaid püsib mingil moel

olevikus. Sestap ei sobi trauma kuidagi ajaloo
distsipliini käsitusega pöördumatust, lineaarsest
ajast, mille järgi olevikust saab lihtsalt aja kulge-
mise tõttu iseeneslikult minevik. Traumaatilised
elamused tungivad otse ajaloo aluse, mineviku ja
oleviku ajalise vahe kallale, eitades „mineviku
mööduvust” ning seega aja enda linearsust ja
tagasipööramatust. Samuti on see kallaletung
White’i ja Ankersmiti representatsionalismi
põhiideele, mille kohaselt mineviku kohalolu on
võimalik *ainult* representatsioonide kujul. Kui
näiteks Saksamaa või holokausti ajaloo puhul
saab kõnelda „tõrjutu naasmisest”, siis kahtle-
mata peab see repressioonid minevik olema
mingil kujul olevikus. Nii on Eelco Runia järgi,
vastupidiselt representatsionalismi arusaamale,
minevik olevikus kohal just nimelt sellena, mida
ei representeerita: ta on olevikus kohal näiteks
mémoire involuntaire’ina [tahtmatu mäluna].
Seega on võimalik, et minevik „võtab võimust”,
nagu ka mäletada hiljem midagi, millest varem
ei olnud teadlik.⁴⁹

Pole sugugi juhus, et eriti just holokaust in-
nustas filosoofilist refleksiooni ajaloo ajakäsituse
üle, sest aja tagasipööramatuse korral poleks ka
võimalik kõnelda traumaatilise mineviku kohal-
olust, mille kohta on toonud näiteid holokaustist
eluga pääsenud inimesed nagu Yitzhak (Ante)
Zuckerman, kes ütles teda küsitlenud Claude
Lanzmannile (filmis „Shoah”, 1985): „Kui keegi
saaks mu südant lakkuda, siis see mürgitaks
ta.” Sellelaadsetest elamustest kõnelemiseks
on Lawrence Langer soovitanud vahetegemist
kronoloogilisel ja kestva ajal. „Kronoloogiline aeg
on „tavalise” ajaloo „tavaline”, voolav, mööduv
aeg”, kuna aga „kestev aeg väldib ümbersaamist
– minevikuga lõpparve tegemist – mida kronolo-
ogiline aeg nimelt nõuab; kestev aeg püsib mitte-
mööduva minevikuna, minevikuna, mis on alati
kohal,” nagu on öelnud Gabrielle Spiegel.⁵⁰

Ontoloogilist suunda jätkates kutsus Berber
Bevernage mõnda aega tagasi üles algatama uut
refleksiooni ajaloo ja *õiguse* vahekorra ja nende
vastavalt pöördumatu ja tagasipööratava aja
käsituse teemal.⁵¹ Bevernage’i järgi on ajaloole

⁴⁵ Q. Skinner. *Visions of politics, 1: Regarding method*. Cambridge, 2002, lk. 82.

⁴⁶ *Ibid.*, lk. 117.

⁴⁷ Vt. nt. J. Searle. *The construction of social reality*. New York, 1995.

⁴⁸ Trauma komistuskivide kohta vt. W. Kansteiner. *Genealogy of a category mistake: A critical intellectual history of the cultural trauma metaphor*. – *Rethinking History* 2004, nr. 8, lk. 193–221.

⁴⁹ E. Runia. *Spots of time*. – *History and Theory* 2006, nr. 45, lk. 305–306.

⁵⁰ G. Spiegel. *Memory and history. Liturgical time and historical time*. – *History and Theory* 2002, nr. 41, lk. 159.

⁵¹ B. Bevernage. *Time, presence, and historical injustice*. – *History and Theory* 2008, nr. 47, lk. 149–167.

omane käsitus aja tagasipööramatusest omamoodi *amoraalne*, sest ei arvesta mineviku ajaloolise ebaõigluse ohvrite traumaga, nende kestvate kannatustega. Selle probleemi ületamiseks soovib ta kasutusele võtta Derrida kummitusliku aja mõiste, mis ei tee välja (mineviku) äraolu ja kohalolu dihhotoomiast ning mida kasutab ka Runia. Samas tõlgendab Bevernage mineviku ja oleviku vahet kui mitte „etteantut”, vaid *performatiivset*, see tähendab kõneaktidest tulenevat. Minevik ei „murdu” kuidagi iseeneslikult oleviku küljest lahti, nagu väidab Ankersmit, vaid muutub selleks performatiivse „lahtirebimise” läbi.⁵² Analüüsisdes Argentiina, Lõuna-Aafrika ja Sierra Leone töökomisjonide poliitilisi vägikaikavedamisi ja arutelusid mineviku olevikust eraldamiseks, toob Bevernage ilmekaid näiteid „lahtirebimise” vaieldavatest poliitilistest aspektidest. Samas annavad tema juhtumikirjeldused aimu, milliseid valgustavaid vaateid võib „performatiivne pööre” ajaloole pakkuda.⁵³ Seda taas tärganud huvi ajaloo ajakäsituse *filosoofia* vastu on õhutanud ka taas tärganud huvi ajaloo ajakäsituse *ajaloo* vastu, mis eriti selgelt väljendub Reinhart Kosellecki, François Hartogi, Peter Fritzsche, Lynn Hunti ja Lucian Hölscheri töodes.⁵⁴

Postkolonialistliku teooria kontekstis on Dipesh Chakrabarty mineviku ebaõiglusest tingitud traumaatilistest elamustest rääkimiseks välja pakkunud *ajalooliste haavade* mõiste. „Ajaloosid haavad” on tekkinud riikide minevikus toime pandud ebaõiglastest tegudest, mille ebaõiglust ei ole tunnustatud. Selle ilmne ajalooline näide on koloniaalriikide ümberkäämine põlisrahvastega omaaegsetes valgete uusasunike kolooniaties. Lähtudes Charles Taylori „tunnustamise poliitika” analüüsist väidab Chakrabarty, et „mittetunnustamine ei ole üksnes lugupidamatuse tunnus. See võib tekitada ka ränga haava, mis jätab ohvritele halvava enesevihakamise taaga”. Siinkohal on sobiv lasta Chakrabartyl kõnelda „ajaloo ja mälu erilisest sulamist”: „Ajaloosid haavad

ei ole samastatavad ajalooliste tõdedega, kuid viimased toimivad esimeste võimalikkuse eeldusena. Ajaloosid haavad on üksikute ajaloo faktide läbitöötatud kogumitest tulenevad avarad sünteetilised üldistused. Need võivad olla ekslikud, kuid on alati ajaloo uurimulike meetoditega verifitseeritavad. Ajaloosid haavad seevastu on ajaloo ja mälu sulam. Seetõttu ei ole ajaloolastel võimalik nende tõesust verifitseerida. Kummatigi ei teki ajaloo haavad ilma eelnevate ajalooliste tõdedeta.”⁵⁵

Kuna „ajaloosid haavad” on seotud toimepanijate (poliitilise) üleüldisusega – tavaliselt riiklikul tasandil – siis on need „dialoogilised olenev”, mitte „püsiv nähtus”. Kuivõrd „ajaloosid ebaõigluse” tunnustamine on seotud ka inimõiguste tunnustamisega, siis valgustab „ajaloosid haavade” ilming hästi ajaloo, poliitika, õiguse ja eetika omavahelist sõltuvust.

Esimene muutus. „Ajaloosid haavad” ja „kestva aja” probleem muudab ka arusaama ajaloo kui distsipliini „objektiivsusest” enesest teravalt problemaatiliseks – mitte üksnes praktikas, vaid ka teoorias –, sest alates Rankest on ajaloo „objektiivsuse” vältimatuks eelduseks peetud just *ajalist kaugust*.⁵⁶ Õieti samastatigi ajalist kaugust „objektiivsusega”, sest usulise, poliitilise või mõnest muust ajendist tuleneva erapoolikuse (ja erapoolikute asjaosaliste) kadumiseks ja asendumiseks erapooletu perspektiivi ehk „objektiivsusega” oli tarvis just nimelt aega. Nagu ütles Mark Phillips, olid historismi (*Historismus*) puhul ajalise kauguse ja ajaloo mõiste teineteisest tegelikult lahutamatud.⁵⁷

Mineviku ja oleviku ajalist kaugust peeti vajalikuks ka seetõttu, et historistlikelt ajaloolastelt eeldati sündmuste ja protsesside „objektiivsuseks” hindamiseks ja seletamiseks teadlikkust nende sündmuste tagajärgedest – nende n.-õ. jätkumõttest ehk *Nachgeschichte*’st. Just siin on teine põhjus, miks ajaloodistsipliin on toetunud ja toetub käsitusele pöördumatust, „voolavast”, lineaarsest ajast.

⁵² F. Ankersmit. The sublime historical experience. Stanford, 2006, lk. 265.

⁵³ Vt. F. van Vree, K. Tilmans, J. Winter (toim.). Performing the past. History, memory, and identity in modern Europe. Amsterdam, 2010.

⁵⁴ F. Hartog. Régimes d'historicité. Presentisme et expériences du temps. Paris, 2003; P. Fritzsche. Stranded in the present. Modern times and the melancholy of history. Cambridge, Mass., 2004; L. Hunt. Measuring time, making history. Budapest, New York, 2008; L. Hölscher. Semantik der Leere. Grenzfragen der Geschichtswissenschaft. Göttingen, 2009.

⁵⁵ D. Chakrabarty. History and the politics of recognition. – Jenkins, Morgan, Munslow (toim.), Manifestos for history, lk. 77–78.

⁵⁶ Vt. R. Koselleck, W. J. Mommsen, J. Rüsen (toim.). Objektivität und Parteilichkeit. München, 1977.

⁵⁷ M. Phillips. Distance and Historical Representation. – History Workshop Journal 2004, nr. 57, lk. 123–141.

Säärane arusaam aja ja „objektiivsuse” vahekorra seletab ka *lähiajaloo* [*contemporary history*] kui akadeemilise ajaloo eriharu nii hilist sündi. Lähiajalugu leidis akadeemilise ajaloo haruna aegamööda tunnustust alles Teise maailmasõja ning holokausti järellainetuses, 1960. aastatel, kui sellega hakkasid tegelema ülikoolid, ajakirjad jne. Ranke ajal ja vahepeal suhtuti lähiajalosesse kui „mineviku” ja „oleviku” pentsikusse segusse, mis on iseenesest *contradictio in adiecto* – aja staatus ajaloodistsipliinis jäi seega väljapoole refleksiooni ja teooria vaatevälja.

Ruumi ja ruumilise vahetegemisega oli ajalooos lugu põhimõtteliselt samasugune nagu ajaga, kaasa arvatud selle mõiste otsene ja põhjajanev seos „objektiivsuse” käsitusega. Ehkki ajalugu esitles end sünnist peale konkreetset aega ja ruumi käsitleva distsipliinina, jäi tema ruumikäsitlus väljapoole refleksiooni, endastmõistetavaks. Kahtlemata õigeaegne oli Karl Schöglil hiljutine analüüs ajaloo „ruumilise atroofia” ja ruumi ajaloo „kadumise” teemal.⁵⁸

Nimetatud „kadumist” on seletatud sellega, et enamasti nähti ajalooos endastmõistetava raamistuna rahvusriigi ruumi, suuremaid ruumilisi üksusi nagu impeeriume aga käsitleti rahvuste ja rahvusriikide kogumitena. Sellise „erisuhte” olemasolu akadeemilise ajaloo ja rahvuse/riigi vahel on viimasel ajal esile tõstnud terve hulk historiograafia asjatundjaid.⁵⁹

Enamikule 19. sajandi akadeemilistele ajaloolastele oli samastumine oma riigi ja rahvusega (või „rahva”, „rassi”, „hõimuga” – märksõnad, mida kasutati „rahvuse” sünonüümidenäna) loomulik, sest nad võrdsustasidki ajaloo käiku rahvuste ja „oma” riikide tekke ja arenguga.⁶⁰ Sellest (herderlikust) ajaloo-ontoloogiast lähtuvalt tundus *rahvuse* ajalugu ajaloootsessi *ainsa* pädeva representatsioonina – selle „loomuliku olekuna”, kui kasutada Daniel Woolfi väljendit.⁶¹ Maailma kui tervikut ja maailma ajalugu kujutleti peamiselt rahvuste ajalugude summuna ja seega tavapäraselt *tuleviku* projektina.

Ajaloo selline ontoloogia on ka põhjus, miks rahvusriigi ajaloolased pidasid oma natsionalistlikke narratiive „tõeseks” ja/või „objektiivseks”. „Objektiivsust” mõisteti eeskätt kui erapoolikuse – usulise ja poliitilise kallutatuse – ületamist *rahvusriigi piirides*. Just selle seose tõttu on ajaloolased veel 20. sajandil arvanud rahvuse positsiooni olevat selle ainsa ja õige „objektiivse” positsiooni, panemata tähele vastuolu oma „objektiivsuse” taotluse ja rahvuse „sõdurpreestri” rolli vahel. Rahvusriikliku raamistu jätkuvast pitsitusest ajalooos annab tunnistust see, et paljud selle põhjalikud kriitikud 1970. aastatel ja hiljem – ükskõik, kas klassi, etnose või soo positsioonilt kõneldes – hoidsid ise samuti kinni samast ruumilisest raamsüsteemist. Alles seoses viimasel ajal puhkenud väitlustega postkoloniaalse, rahvusteülese, võrdleva, globaalse, maailma- ja suure ajaloo teemal on ajaloo ruumilist raamistamist hakatud nägema kui otsest probleemi ja arutelu objekti. Sama kehtib „aja ruumilise jagamise” ja ajaloo „ooteruumi” käsituse puhul, mis näeb „läände” kuuluvaid maailma piirkondi ajas „ees” olevatena ja „mittelääne” piirkondi kui „mahajäänuid”.⁶²

Kokkuvõtteks võib öelda, et 21. sajandi alguse ajaloooteoorias on näha esiteks ajaloo-ontoloogia probleemide tähelepanuväärset uut tõusu – eriti mis puudutab aja, ruumi ja sotsiaalsete objektide ontoloogia käsitusi distsipliini sees. Tähelepanu väärib ka ajaloo ja poliitika, õiguse ja eetika vahekorra probleemi uus tõus ja küsimus vahetegemisest, Michael Oakeshotti väljendeid kasutades, „ajaloolise” ja „praktilise” mineviku vahel.⁶³ Empirismi ajajärgul olid nii ontoloogia kui ka poliitika, õiguse ja eetika probleemid ajaloooteooria vaateväljast hoolikalt tõrjutud kui „pseudoprobleemid”, niisiis on põhjust tõlgendada seda kui „tõrjutu naasmist”.

Samas ei ole 1980. aastate keskpaiku alanud mälu buumiga teooria vaateväljast kadunud ka ajalooepistemoloogia ja -metodoloogia probleemid. Tulised metodoloogiateemalised

⁵⁸ K. Schögl. Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik. München, 2003.

⁵⁹ G. G. Iggers. The professionalization of historical studies. – L. Kramer, S. C. Maza (toim.). A companion to western historical thought. Oxford, 2006, lk. 234; S. Berger (toim.). Writing the nation. A global perspective. Houndmills, 2007, lk. 1–30.

⁶⁰ Vt. J. Leerssen. Nation and ethnicity. – S. Berger, C. Lorenz (toim.). The contested nation. Religion, ethnicity, class and gender in national histories. Houndmills, 2008, lk. 75–104.

⁶¹ D. Woolf. Of nations, nationalism, and national identity. Reflections on the historiographic organization of the past. – Q. E. Wang, F. Fillafer (toim.). Many faces of Clio. Cross-cultural approaches to historiography in honour of Georg G. Iggers. New York, 2007, lk. 73.

⁶² D. Chakrabarty. Provincializing Europe. Postcolonial thought and historical difference. Princeton, 2000.

⁶³ M. Oakeshott. Experience and its modes. Cambridge, 1933, lk. 104–112.

väitlused käivad selle üle, kuidas rakendada võrdlust transnatsionaalses ja ülekande kontekstis.⁶⁴ Ja ehkki ka ajaloolise „objektiivsuse”, ajaloo meetodi ja ajaloolise seletuse/tõlgenduse probleemidele on osaks saanud historiseerimine ja kontekstualiseerimine, toimub nende puhul arutelu epistemiilistes ja loogikalistes mõistetes.⁶⁵ Analüütilise filosoofia ajajärk 1945–1970 näib selles osas olevat jätnud ajalooteooriale püsiva pärandi, kuigi varasem arusaam „teadusliku meetodi” ja „ajaloomeetodi” „ühtsusest” on enamjaolt asendunud paljususe ideega.⁶⁶ Viimasel ajal, eriti seoses globaalse ja „suure” ajalooga, on uuesti üles kerkinud isegi klassikaline küsimus, kas „seaduspärasustel” ja „mehhanismidel” on ajaloos seletavat rolli – küsimus, milles on näha ökoloogiliste, sotsiaalsete ja poliitiliste struktuuride mõju.⁶⁷ Samuti on uuesti üles kerkinud klassikaline küsimus, mida tähendab „mineviku mõistmine” ja kuidas see on võimalik.⁶⁸

Narrativismi ajajärgu 1970–1990 püsiv pärand on ilmselt teoorias „jumala perspektiivi” saavutamatus mõistmine ja arusaamine, et kõik teadmised minevikust on meile vahendatud representatsioonide kaudu ja perspektiivis. Traditsioonilisel on need representatsioonid olnud tekstilised, kuid üha enam saab selgeks audio- ja visuaalrepresentatsioonide tähtsus võrreldes tekstiga. Sellele muutusele viidatakse sageli kui „ikoonilisele” või „visuaalsele pöördele”. Selle „pöördega” seostub ka arusaam, et igal representatsiooni vahendil – tekstil, intervjuul, fotol, dokumentaalil, filmil ja interaktiivsel videomängul – on oma reeglid ja oma loogika. Sama puudutab teabe digitaliseerimist ja interneti kasutust, millest hakkab ajaloos juba saama omaette teoreetilise käsitluse objekt.⁶⁹ Kui

representatsioon ongi ajaloo puhul vältimatu, siis ajaloo representatsiooni võistlevate viiside historiseerimist ja refleksiooni nende üle on sagedasti nimetatud parimaks mõistuspäraseks võimaluseks, kuidas selle olukorraga hakkama saada.⁷⁰

Kuhu 1990. aasta paiku alanud ajajärk ajalooteooria lõpuks välja viib, on võimatu ennustada. Üks peaks siiski olema juba selge: nähes teoorias kasvavat teadlikkust ajaloo „uutmoodi lähenemistest” ja nähes praktikute puhul aina rohkem enesepeegeldust võib julgelt öelda, et väitluses „teooria” üle ajaloos oli Jamesoni õigus ja Hunter ilmselgelt eksis.

Inglise keelest tõlkinud

Erkki Sivonen

Toimetanud

Marek Tamm

Originaal: Chris Lorenz. History and theory. – Oxford history of history writing. Kd. 5. Historical writing since 1945. Ed. by A. Schneider and D. Woolf. Oxford University Press, Oxford, 2011, lk. 13–35.

⁶⁴ Vt. J. Kocka, H.-G. Haupt (toim.). Geschichte und Vergleich. Frankfurt, 1996; M. Werner. B. Zimmermann. Beyond comparison. Histoire croisée and the challenge of reflexivity. – History and Theory 2006, nr. 45, lk. 30–50.

⁶⁵ R. Martin. The past within us. An empirical approach to the philosophy of history. Princeton, 1989; J. Gorman. Historical judgement. The limits of historiographical choice. Toronto, 2008.

⁶⁶ C. Meier, J. Rüsen (toim.). Historische Methode. München, 1988.

⁶⁷ Vt. S. Berry. The Laws of History. – Tucker (toim.), A companion to philosophy of history and historiography, lk. 162–171.

⁶⁸ H. H. Kögler, K. R. Stueber (toim.). Empathy and agency. The problem of understanding in the human sciences. Boulder, 2000.

⁶⁹ W. Kansteiner. Alternate worlds and invented communities. History and historical consciousness in the age of interactive media. – Jenkins, Morgan, Munslow (toim.), Manifestos for history, lk. 131–149.

⁷⁰ Werner, Zimmermann, Beyond comparison; A. Dirlik. Performing the world. Reality and representation in the making of world history(ies). – Bulletin of the German Historical Institute, 37 (2005), lk. 9–27; C. Lorenz. Towards a theoretical framework for comparing historiographies. Some preliminary considerations. – P. Seixas (toim.), Theorizing historical consciousness. Toronto, 2004, lk. 25–49.

Teooriad ja faktid ajaloos.

Intervjuu Chris Lorenziga*

Marek Tamm

Chris Lorenz Tallinna Ülikoolis 03.11.2011.
Foto: L. Luhats

CF. G. (Chris) Lorenz (s. 1950) kuulub tänapäeva huvitavimate ja olulisimate ajaloo filosoofide ja ajalookirjutuse ajaloo uurijate hulka. Ta õppis majandust, sotsioloogiat, ajalugu ja antropoloogiat Amsterdami ülikoolis ja kaitses sealsamas filosoofiadoktori kraadi 1987. aastal. 1989–2004 oli ta ajaloo filosoofia professor Leideni ülikoolis; praegu töötab ta Saksa ajalookultuuri professorina Amsterdami Vabas Ülikoolis (Vrije Universiteit) ja on alates tänava septembrist külalisprofessor Ruhri ülikoolis Bochumis. Ta on varem olnud külalisprofessor Grazi ülikoolis Austrias (1999), Erfurdi ülikoolis Saksamaal (2000), Stellenboschi ülikoolis Lõuna-Aafrikas (2003) ja Michigani ülikoolis Ann Arboris, USA-s (2005). Lisaks arvukatele artiklitele ajaloo filosoofia eri tahkudest on Lorenz kirjutanud põhjaliku üldkäsitluse tänapäeva ajalooteooriast, mis ilmus hollandi keeles 1987. aastal – „De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis” („Mineviku konstrueerimine. Sissejuhatus ajalooteooriasse”). Praegu töötab ta selle uue ingliskeelse versiooni kallal. Aastail 2003–2008 osales ta Euroopa teadusfondi finantseeritud ulatuslikus uurimisprojekti Euroopa rahvusliku ajalookirjutuse võrdlevast ajaloost (Representations of the past: The writing of national histories in nineteenth and twentieth

century Europe), mille raames on tema kaastöötajatel ilmunud terve rida olulisi koguteoseid, sh. „The contested nation. Ethnicity, religion, class and gender in national histories” (2010), „Nationalizing the past. Historians as nation builders in modern Europe” (2010) ja „Popularizing national past. 1800 to the present” (2012). Lorenzi tekste on tõlgitud paljudesse keeltesse, esindusliku valiku tema uuematest artiklitest pakub poolakeelne kogumik „Przekraczanie Grani. Esejez filozofii historii i teorii historiografii” (2009), mis lähiajal on ilmumas ka hiina ja hispaania keeles.

Marek Tamm: Hiljuti ilmus teilt artikkel, mis kõneleb ajaloo ja teooria vahekorra viimastel aastakümnetel ja mis nüüd on tehtud kättesaadavaks ka eestikeelsele lugejale. Sellega seoses on hakatuseks sobiv küsida teie arvamust ajalooteooria vajalikkusest ja funktsioonist. Oma artiklis te ei kirjelda praegust asjade seisust just vaimustunult, kui nendite, et „ajalooteooria on siiani jäänud väikesearvulise filosoofide ja „reflekteerivate tegevajaloolaste” ringi erialaks”.¹ Samas olete aastaid tagasi põhjendatult öelnud, et „ajaloo tegemine on märksa filosoofilisem tegevus, kui enamik ajaloolasi arugi saab, ja selle fakti teadvustamine võiks parandada ajalooteemalise arutelu haaret ja kvaliteeti”.²

* Intervjuu ingliskeelne algversioon on ilmumas ajakirjas Rethinking History (2014). Uurimistööd toetas IUT3-2.

¹ C. Lorenz. History and theory. – The Oxford history of historical writing. Toim. D. Woolf. 5. kd: Historical writing since 1945. Toim. A. Schneider, D. Woolf. Oxford University Press, Oxford, 2011, lk. 17. Vt. ka C. Lorenz. History, Theories and methods. – International encyclopedia of the social and behavioral sciences. Toim. N. J. Smelser, P. B. Baltus. 10. kd. Elsevier, Oxford, 2001, lk. 6869–6876.

² C. Lorenz. Historical knowledge and historical reality. A plea for „internal realism”. – History and Theory 1994, nr. 33/3, lk. 297–298.

Chris Lorenz: Tegelikult minu jaoks tunduski see pigem midagi endastmõistetavat. Enamik ajaloolasi ei tunnista siiani oma distsipliini puhul teooria vajalikkust, kui ma väga ei eksi. Seda näitab peaaegu olematu professuuride hulk sellel erialal. Lisaks on kõrghariduse alaline kokkuhoiupoliitika, mis sai alguse uusliberalismi hegemoonia kehtestamisega poliitikas, kaasa toonud enamiku nende väheste ajaloofilosofia professuuride kaotamise, mis olid näiteks Hollandis ja Saksamaal, või siis seadnud ohtu nende püsimise. Sellele on lihtne seletus: hariduse struktuurises kokkuhoiupoliitikas rakendatakse majanduses kehtivat massiefekti, mille tagajärjel väheneb erialaline diferentseerumine teadusharude sees. Iga suurema elarvekarpe puhul on vaja otsustada, millised erialad kuuluvad teadusharu „tuumikusse” ja millised „ääremaale”. Taolises distsipliinide kokkutõmbamise protsessis jäävad „väikesed” erialad – ja distsipliinide filosoofia ja ajalugu ongi enamasti need väikesed – institutsioonilistes sõdades kaotajaks pooleks ja seetõttu kaovadki. See ei kehti ainult ajalooteaduskondade, vaid ka näiteks õigusteaduse puhul. See tähendab, et kõrghariduse majanduslikele kaalutlustele alluvad ka distsipliinisisesed „teadmiste tootmise” tingimused – ja seega distsipliini sisu. Just seetõttu on kõrghariduspoliitika mind juba ammu huvitanud: minu jaoks on – või vähemasti peaks olema – refleksioon „teadmiste tootmise” tingimuste teemal lahutamatu seotud kogu distsipliini „teadmiste tootmise” teemalise refleksiooniga. Mõlemad on lahutamatu osa reflekteeriva teadlase elust.³

Aga ka väljaspool seda protsessi ei pea ajalooteaduskondade ja ajaloolaste erialaorganisatsioonide juhid teooriat harilikult oma „põhitegevuseks”. Näiteks Frank Ankersmiti pensionile minekul Groningenist ei määratud talle järeltulijat. Sama lugu oli Jörn Rüseni õppetooliga Bielefeldis – mis enne teda oli Reinhart Kosellecki õppetool! – ja ma ei kahtlegi, et sama juhtub

ühel hetkel minu professuuriga Amsterdams. Seetõttu mulle tundub, et institutsioonilisel tasandil jääbki teooria parimal juhul ääremaaks. Sama kehtib historiograafia puhul, mida sageli õpetatakse komplektis teooriaga.

Õnneks on sellest reeglist ka erandeid – näiteks Genti ülikoolis on Berber Bevernage'i ümber kogunenud silmapaistev rühm ajalooteooriale spetsialiseerunud noori andekaid ajaloolasi ja filosoofe, kes just hiljaaegu löid oma rahvusvahelise võrgustiku.⁴ Argentinas ja Brasiilias on samuti mitu ajalooteooria professuuri ja elav huvi teoreetiliste küsimuste vastu. Aga kui need erandid välja arvata, siis enamik ajaloolasi paistab tänini arvavate, et ajalooa saab tegelda ilma historiseerimata ja teoretiseerimata. Ma ei ole sellega absoluutselt nõus – ja olen sellest kõnelnud juba ammu –, aga ma tean väga hästi, et ma esindan vähemuse seisukohta, ja seda juba oma karjääri algusest peale.⁵ Aga sellegipoolest ma arvan, et viimasel ajal ajalooteoorias käsitlemist leidnud probleemid – nagu „distant”, „kohalolu”, „mälu” ja „aeg” – väärivad kõikide tõsiste tegevajaloolaste põhjalikku tähelepanu.

M. T.: Enne, kui hakkasid ilmuma teie ajalooteooria eri tahkudele pühendatud artiklid, ilmus teilt 1987. aastal mahukas hollandikeelne sissejuhatus ajalooteooriasse pealkirjaga „De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis” („Mineviku konstrueerimine. Sissejuhatus ajalooteooriasse”).⁶ Sellest raamatust on ilmunud mitu kordusväljaannet (kokku üheksa), 1997. aastal tõlgiti see saksa keelde⁷ ja tulemas on ka ingliskeelne tõlge. Minu arvates on see üks paremaid sissejuhatusi ajalooteooriasse, ehkki vahest veidi liiga mahukas, aga tuleb tunnustada, et teie lähenemine on olnud üsna ebatavaline: kõigepealt esitasite monograafia näol sünteesi ja alles seejärel asusite artiklites analüüside juurde. Kuidas see raamat sündis ja kui palju on teie arusaamad ajalooteooriast selle aja võrreldes muutunud

³ Vt. C. Lorenz. Will the universities survive the European integration? Higher education policies in the EU and in the Netherlands before and after the Bologna declaration. – *Sociologia Internationalis* 44 (2006): 123–151. If you're so smart why aren't you rich? Universiteit, Markt & Management. Toim. C. Lorenz. Boom, Amsterdam, 2008; C. Lorenz. If you're so smart, why are you under surveillance? Universities, neoliberalism, and new public management. – *Critical Inquiry* 2012, nr. 38, lk. 599–629.

⁴ Vt. <http://www.inth.uhent.be>.

⁵ Vrd. C. Lorenz, P. Vries. Vanuit rendementsoogpunt kun je de geschiedfilosofie beter vandaag opheffen dan morgen. – *Leidschrift. Historisch Tijdschrift* 10 (1994), lk. 111–125.

⁶ C. Lorenz. *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*. Boom, Amsterdam, 1987.

⁷ C. Lorenz. *Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in die Geschichtstheorie*. Böhlau, Köln, Weimar, Wien, 1997.

(nagu sellest annavad tunnistust erinevad kordusväljaanded)?

C. L.: Esmalt ma tahaksin veidi vaielda teie tähelepanekuga, et „Mineviku konstrueerimine” kujutab endast ainult sünteesi ega sisalda analüüsi. Minu meelest on see raamat hoolikalt üles ehitatud analüüsise kogu – valdavalt on tegu ajaloooteemaliste arutelude, aga ka filosoofiliste küsimuste ja väitluste analüüsiga (põhiliselt selliste, mis puudutavad epistemoloogiat ja teadusfilosoofiat ja ühiskonnateadusi, aga ka eetikat ja ontoloogiat).

Mis puutub selle raamatu tekkeloosse, siis põhiosa sellest kasvas välja mu õpetamistööst ja refleksioonist selle üle, seega peamiselt sissejuhatavatel ja jätkukursustel ajaloo filosoofias. See on ka põhjus, miks ma osutan raamatus iga teoreetilise teema alustuseks ajaloolaste ja ühiskonnateadlaste konkreetsetele aruteludele – seetõttu ongi see raamat mahukam kui mõni teine sissejuhatus. Minu kogemuse järgi ei huvitanud enamikku ajalootudengeid teoreetilised probleemid kui sellised – näiteks põhjuslik ja tahtekavatsusest lähtuv seletus. Ainus võimalus neid veenda, et sellised probleemid on ajaloolaste jaoks olulised, oli näidata, mil viisil need kerkivad üles ajaloo praktikas üldiselt ja iseäranis ajaloooteemalistes väitlustes. Sellepärast ongi see ülesehituselt väga arutlev käsitlus.

Muidugi on teil õigus, et selle raamatu sisu on võrreldes 1987. aastaga kordusväljaannetes üksjagu muutunud – oma rumalast peast ma olen avaldanud mitu eri raamatut sama pealkirja all. Nendes muudatustes on kajastunud ajaloooteoorias aruteluks olevate teemade muutumised aja jooksul. Sestap ma olen näiteks uuemates väljaannetes täiendanud narratiivi ja postmodernismi puudutavaid peatükke.

Praegu on mul käsil töö selle raamatu oletatavasti lõpliku versiooni kallal, mis hõlmab ka John

Searle'i kõneaktide teooriat.⁸ Minu hinnangul on Searle'i algatatud kõne performatiivsuse analüüs ajaloooteooria seisukohalt väga oluline. Lisaks toon ma sisse rohkem materjali seoses „mälu- buumi” teemadega nagu „mineviku kohalolu”, „trauma” ja „vaikimine”. Just äsja toimetasime koos Berber Bevernage'iga raamatu, milles me väidame, et ajaloo kehtivad põhilised ajalised eristused – eristused oleviku, mineviku ja tuleviku vahel – on ajaloolaste performatiivsete tegevuste saadus.⁹ Minu arvates me näitasime päris hästi ajaloolaste „kronoloogiliste illusioonide” performatiivse dekonstruktsiooni vajalikkust, aga muidugi jääb arvustajate otsustada, kas see meil õnnestus või mitte.

M. T.: Rahvusvahelise ajaloo filosoofia lavale tulite te „keelelise pöörde” ja postmodernismi kõrgajal, 1980. aastate lõpul–1990. aastate alguses. Samas võtsite juba päris alguses üsna kriitilise hoiaku sedalaadi lähenemise suhtes, mida te ise eelistate nimetada „metafoorseks narrativismiks” ja mida esindasid sellised autorid nagu Hayden White ja Frank Ankersmit.¹⁰ Otsisite traditsioonilise positivistliku objektivismi ja uue postmodernse relativismi kõrval midagi muud, „kolmandat teed”, mida nimetasite Hilary Putnami järgi „sisemiseks realismiks”.¹¹ Kas saaksite selle oma 1990. aastate alguses kujunenud epistemoloogilise seisukoha lühidalt kokku võtta ja kas te olete sellele truuks jäänud?

C. L.: Teil on täiesti õigus selles mõttes, et Frank Ankersmit ja Hayden White olid mulle tõepoolest kõige olulisemad tugipunktid seisukoha sõnastamisel „keelelise pöörde” ja narrativismi suhtes. Minu arvates on nende saavutused selles valdkonnas põhjapanevad, sest nende kriitika „teaduste ühtsuse” käsitusel põhinevate ideede pihta oli edukas ja nad asendasid need ajaloooteoorias uue temaatikaga. Aga olgugi et – või just seetõttu,

⁸ Vt. J. R. Searle. *Speech acts. An essay in the philosophy of language*. Cambridge University Press, Cambridge, 1969.

⁹ *Breaking up time. Negotiating the borders between present, past and future*. Toim. B. Bevernage, C. Lorenz. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2013.

¹⁰ Vt. C. Lorenz. *Can histories be true? Narrativism, positivism and the „metaphorical turn”*. – *History and Theory* 37 (1998), lk. 309–329; saksakeelne ümbertõõtatud versioon: *Kann Geschichte wahr sein? Zu den narrativen Geschichtsphilosophien von Hayden White und Frank Ankersmit*. – *Konstruktion von Wirklichkeit. Beiträge aus geschichtstheoretischer, philosophischer und theologischer Perspektive*. Toim. J. Schröter, A. Eddelbüttel. Walter de Gruyter, Berlin, New York, 2004, lk. 33–63; C. Lorenz. *Postmoderne Herausforderungen an die Gesellschaftsgeschichte? – Geschichte und Gesellschaft* 24 (1998), lk. 617–632.

¹¹ C. Lorenz. *Historical knowledge and historical reality*, *op. cit.* („Sisemine realism”, ingl. *internal realism*, on teadusfilosoofias realismile alternatiivne seisukoht, mille kohaselt tuleb kinnitust leidnud teaduslikke teooriaid lugeda tõesteks, pidamata neid sealjuures aga tegelikkusele vastavateks. Vt. H. Putnam. *Realism with a human face*. Toim. J. Conant. Harvard University Press, Cambridge, MA, 1990.)

et – nad olid „revolutsioonäärid” Kuhn'i mõistes, on nende kriitilised seisukohad väga tugevasti mõjutatud kritiseeritavatest seisukohtadest. Oma hiljutise raamatu „Bordercrossings. Explorations between philosophy and history” sissejuhatuses ma kirjutan, et teatavates põhimõttelistes küsimustes on nende seisukohad kritiseeritavate seisukohtade „kontseptuaalne inversioon”. Selle juurde tulen allpool veel korra tagasi. Nii et ma näen siin dialektilise mehhanismi toimimist. Ma ise olen püüdnud „sisemisest realismist” lähtudes sellest kontseptuaalsest „lõksust” hoiduda, aga see võib muidugi olla ka enesepettus.

Just hiljuti ma selgitasin omaenda seisukohta „topeltfookuse” mõistet kasutades, mis tähendab kahekordset põhjendite liini: esmalt põhjendid *relativismi* vastu selle klassikalistes ja postmodernsetes versioonides – ja teiseks põhjendid *objektivismi* vastu selle klassikalistes empiristlikes ja positivistlikes versioonides.¹² Sisuliselt ma väidan, et nii objektivism kui ka relativism on empirismi ja positivismi filosoofiline pärand.¹³

Kõigepealt ma tahaksin seletada, miks ma pean siiani objektivismi – nii empirismi (kui epistemoloogilise positsiooni) kui ka positivismi (kui metodoloogilise positsiooni) kujul – ajaloo-filosoofias tõsiseks probleemiks, sest mõnele võib sedalaadi kriitika mõte tunduda võrreldav mullusel tuleasemel sitika küpsetamisega. Paraku ei ole „objektivismi” tulease minu arvates sugugi nii kustunud, nagu ta peaks olema, ja hingitseb varjatud vormides edasi. Sellega jõuamegi „kontseptuaalse inversiooni” probleemi juurde ajaloo-filosoofias.

Raamatu „Bordercrossings” esimeses osas ma kirjutan, et ehkki empirism ja positivism kuulutati teadusfilosoofias „surnuks” juba hiljemalt 1970. aastatel, on nad ajaloo-filosoofias tänapäevani täiesti elus *ümberpööratud kujul*.

Nagu viimasel ajal on kirjutanud ka Aviezer Tucker, Mark Bevir ja John Zammito,¹⁴ ei ole ajaloo-filosoofias „postfundatsioonism” veel õieti kohale jõudnud. Selle teesi toetuseks võin ma kinnitada, et üsna mitmed probleemid, millega ajaloo-filosoofid tänini tegelevad, lähtuvad ikka veel teatavatest empirismi ja positivismi põhi-ideedest.

Ma tahaksin tuua selle kohta ühe näite – ühe ajaloo-filosoofi näol, kelle seisukohti ma olen pikemat aega põhimõtteliselt kritiseerinud ja kelle raamatuid on ka tõlgitud paljudesse keeltesse – Frank Ankersmit. Ma pean temast väga lugu kui nüüdisaegse ajaloo-filosoofia kõige süstemaatilisemast mõtlejast (kes oli juhtumisi ka minu teine *Doktorvater*). Alates 1983. aastal kirjutatud väitekirjast „Narrative logic” ja hiljem oma raamatutes „Historical representation” (2001) ja „Sublime historical experience” (2005), nagu ka 2012. aastal ilmunud raamatus „Meaning, truth and reference in historical representation” on ta silmapaistvalt järjekindlalt kaitsnud üht ja sama teesi, nimelt et ajalookirjutuse käsitlemiseks filosoofiliselt on absoluutselt ja põhimõtteliselt oluline eristada kaht liiki keelelisi üksusi.¹⁵ Ühed on kirjeldavad, viitesuhet omavad üksiklaused nagu „Jossif Stalin suri 5. märtsil 1953 Moskvast” ja „Jaapani kapituleerumine liitlastele leidis aset 2. septembril 1945 sõjalaeval Missouri”, mis ei sõltu teooriatest ja mille tõeväärtuse üle saab otsustada teistest lausetest olenemata. Teised on keerukad mittekirjeldavad, viitesuhet mitte omavad keelelised üksused, millel puudub täielikult tõeväärtus. Tema tavapäraseid näited sellistest keerukatest keelelistest üksustest on mõisted, nagu „feodalism”, „valgustusajastu” ja „barokk”. 1980. aastatel ristas Ankersmit need keerukad keelelised üksused „narratiivseteks substantsideks”, hiljem – 1990. aastatel – nimetas ta need ümber „ajaloolisteks representat-

¹² Kirjutasin sellest sissejuhatuses oma hiina- ja hispaaniakeelsele valitud esseede kogumikule, mille ingliskeelne pealkiri on „Bordercrossings. Explorations between philosophy and history”. Selle raamatu esmatrikk ilmus poola keeles: C. Lorenz. *Przekraczanie granic. Esejez filozofii historii i teorii historiografii*. Wydawnictwo Poznańskie, Poznan, 2009. 2013. a. antakse see välja hiina- (Pekingi ülikooli kirjastuses) ja hispaaniakeelsena (kirjastus Promoteo). Arutelu raamatu teemal ilmub võrguajakirja *Historein* 2013. a. talvenumbris.

¹³ Vt. R. Bernstein. *Beyond objectivism and relativism: science, hermeneutics, and praxis*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1983.

¹⁴ Vt. A. Tucker. *Our knowledge of the past. A philosophy of historiography*. Cambridge University Press, Cambridge 2004; M. Bevir. *Why historical distance is not a problem*. – *History and Theory* 50 (2011), lk. 24–37; J. H. Zammito. *History/Philosophy of science. Some lessons for philosophy of history*. – *History and Theory* 50 (2011), lk. 390–413; P. Roth. *The pasts*. – *History and Theory* 2012, nr. 51 lk. 313–339.

¹⁵ F. R. Ankersmit. *Narrative logic. A semantic analysis of the historian's language*. Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, Boston, MA, 1983; F. R. Ankersmit. *Historical representation*. Stanford University Press, Stanford, 2001; F. R. Ankersmit. *Sublime historical experience*. Stanford University Press, Stanford, 2005; F. R. Ankersmit. *Meaning, truth and reference in historical representation*. Cornell University Press, Ithaca, NJ, 2012.

sioonideks”. Ankersmiti järgi – ja ta ei väsi seda uuesti ja uuesti üle rõhutamast – on nende keeleliste üksuste iseloomustav tunnus see, et neil endil puudub *üldse igasugune* kognitiivne sisu. Narratiivsed substantsid ja ajaloolised representatsioonid üksnes tekitavad vaatepunkte – või perspektiive –, mille kaudu minevikku vaadelda, aga neid endid vaadeldavas minevikus ei leidu ja nad ei viita minevikus millelegi. Ühesõnaga, narratiivsetele substantsidele ja ajaloolistele representatsioonidele ei leidu minevikus „vastavust”. Seetõttu Ankersmiti järgi eksisteerivad nad ainult keelelises universumis ja neil puudub igasugune tõeväärtus ja kognitiivne sisu. Suur osa Ankersmiti tööst käsitleb sedalaadi kognitiivses mõttes „tühjade” keerukate keeleliste üksuste loogikalist olemust – tema arvates toimivad need mineviku tegelikkuse *asendusena*. Arvestades tema vaadete järjepidevust selles küsimuses ei ole sugugi juhuslik, et ühes usutluses ta nimetas väitekirja „Narrative logic” oma parimaks raamatuks. Nii ongi, sest seal on juba sõnastatud tema järgmise kolme aastakümne raamatute temaatika.¹⁶

Mis minu jaoks muudab Ankersmiti keskse teesi põhimõtteliselt problemaatiliseks, on see, et kõnealune *kirjeldava lause ja perspektiivi vastuolu* ise – ja sellega ka vastuolu narratiivides leiduvate eraldi võetud kirjeldavate lausete ja nende kollektiivses toimes tekkiva keeruka „narratiivse substantsi” vahel – on küsimusi esitamata üle võetud empirismilt.¹⁷ Tegemist on arusaamaga, et eksisteerib mingi põhimõtteline vastuolu pärisnimede ja eraldiseisvate kirjeldavate lausete, mis eraldi võetuna viitavad otseselt tegelikkusele ja mille viitesuhtel on „vastavus” – varem tunti neid nimetuse all *Protokollsätze* („protokoll-laused”) – ja teiselt poolt mittekirjeldavate lausekogumite vahel – teaduses nimetatakse neid harilikult „teooriateks” ja ajalooos „narratiivideks” (või „narratiivseteks substantsideks” või „representatsioonideks”) – millede viitesuhtel tegelikkusega ei ole „vastavust”. Nagu me teame, püüdsid empiristid pikka aega ja innukalt konstrueerida füüsikas

(füüsikafilosoofias) „vastavusi” teooriate ja vaatlustulemusi kirjeldavate lausete vahele, lootuses „taandadagi” teooriad vaatlusi kirjeldavatele lausetele. Loogikalise positivismi jaoks oli see 1930. aastatest alates programmiline üritus. Ja nagu me samuti ülihästi teame, lõppes see projekt 1960. ja 1970. aastatel teadusfilosoofia ajaloo ühe kõige huvitavama *läbikukkumisega*. Samas väidab Ankersmit tänini sellest empirismilt üle võetud vastuolust kinni hoides, et kirjeldavatel üksiklausetel on hõlpsasti leitav „vastavus” tegelikkuses, aga „narratiivsetel substantsidel” ja „ajaloolistel representatsioonidel” *ei ole* tegelikkuses „vastavust”.

Seega toetub Ankersmiti põhitees ikkagi empiristlikule arusaamale, et eraldiseisvad kirjeldavad laused ei sisalda üldse midagi perspektiivset ja et nad „vastavad” vaadeldavale – niisiis mingis mõttes tulenevad vaatluse fundatsioonist. Lisaks toetub see empiristlikule arusaamale, et *ilma* selle viitelise „vastavuse” ei ole lausetel üldse kognitiivset sisu. Samas on kogu see idee eraldiseisvate kirjeldavate lausete „vastavusest” (tajutavale) tegelikkusele postempiristide ja postpositivistide poolt alates Quine’ist ning jätkates Popperi ja Kuhni ja teistega juba edukalt ja otsustavalt maatas tehtud. Selle asemele on tulnud äratundmine, et *kõik* empiirilised vaatlused on kallutatud teooriast. Tähelepanuväärsel moel ei kuulu see äratundmine Ankersmiti algsesse, 1983. aastast pärit ajaloo filosoofiasse ning oma uusimas, 2012. aastal ilmunud raamatus eitab ta seda ajaloo puhul täiesti sõnaselgelt.

Empirismi pärandi on Ankersmiti puhul seda tähelepanuväärsem, et ta on Quine’i ja Popperit konkreetselt käsitletud. Ometi eitaavad nii „Narrative logic kui ka meaning, truth and reference” sõnaselgelt kirjeldavate lausete „teooriast kallutatust” ajaloo puhul. Ja tal on selleks oma filosoofiline, see tähendab *süsteemist* tulenev põhjus. Põhjus, ma oletan, on selles, et *kõik* tema põhimõttelised eristused – kirjelduse ja representatsiooni vahel ning kirjeldavate üksiklausete „vastavuse” ja narratiivsete substantside ja representatsioonide „mittevastavuse”

¹⁶ Võiks öelda, et „Sublime historical experience” on ainus raamat, mida Ankersmit 1983. aastal „ette ei näinud”.

¹⁷ Oma seni viimases raamatus „Meaning, truth and reference” (lk. 89–91), ütleb Ankersmit viimaks selgelt välja, et ta ei tunnista Quine’i holismi loomulike keelte määramatuse osas, kuid tunnistab seda teaduskeelte puhul. Ometi ta võtab nagu ennegi sisuliselt *aksioomina*, et loomulikud keeled on „holismis” teaduskeeltest põhimõtteliselt erinevad, ilma et tooks selle kohta veenvaid põhjendeid. Vrd. Ankersmiti „mööndusega” joonealuses märkuses 17, lk. 78, kus ta ütleb: „Ma ei välistaks võimalust, et teatavatel tingimustel võib see, mis on normaalne kunstis (ja ajalooos) esineda ka teaduses” ja kus ta tunnistab Kuhnist lähtudes, et „teadusrevolutsioonide” käigus „teaduslikud tähendusüsteemid ühtäkki kaotavad oma tavapärase endastmõistetavuse ja muutuvad ajutiselt tõest olulisemaks”.

vahel ja neist tulenev ühe *Wahrheitsfähigkeit* ja teise *Wahrheitsunfähigkeit* – on sellele üles ehitatud. See oli üks oluline näide, kuidas „objektivism” – empirism koos positivismiga – ajaloo filosoofias tänini ümberpööratud vormides edasi elab.

Teiseks näiteks „ümberpööratud empirismi” kohta võib tuua teise ajaloo filosoofia vanameistri, Hayden White'i tööd. Samuti nagu Ankersmiti puhul, kaasneb imetlusega, mida ma White'i mitmete saavutuste suhtes tunnen, põhimõtteline kriitika. Minu kriitika käib selle kohta, kuidas White oma raamatus „Metahistory” epistemoloogilised küsimused ja seletuskäigu küsimused ajaloo filosoofiast justkui üldse välja viskab.¹⁸ See „väljaviskamine” omakorda johtub sellest, et ajaloo filosoofia piiritletakse ainuüksi ajalookirjutuse filosoofiaga. Väites, et ajaloolaste süžestamistüüpide valikud jne. tulenevad *ainult* esteetilistest ja ideoloogilistest eelistustest ega seostu üldse kuidagi epistemoloogia temaatikaga, jõuabki White'i *Metahistory* välja sinnasamasse, kuhu ka Ankersmit, kes väitis, et narratiivsed substantsid on ajaloo uurimisest „autonoomsed” ja neil puudub kognitiivne sisu.

Niisiis kaitsen ma ajaloo filosoofias *tasa-kaalustatud* lähenemist, kus oleksid esindatud mõlemad – niihästi White'i ja Ankersmiti poolt ajaloo *kirjutusega* seoses vaateväljale tõstetud uued küsimused kui ka vanad epistemoloogilised ja metodoloogilised küsimused seoses ajaloo *uurimisega*. Ühesõnaga, ma vastustan binaarset, kas-see-või-teine tüüpi lähenemist, antud juhul ajaloo filosoofia taandamist ajalookirjutuse filosoofiaks, sest siin pole tegu millegi muu kui vastupidise liigutusega ajaloo filosoofia

taandusele ajaloo uurimise filosoofiaks, millega omal ajal sai hakkama analüütiline filosoofia. Koos teiste autoritega nagu Allan Megill, Carlo Ginzburg ja Anthony Grafton pean ma ajaloo kui kognitiivse ettevõtmise alustingimuseks seoseid ajalookirjutuse ja ajaloo uurimise vahel, niiviisi põhimõtteliselt piirates ka ajalookirjutuse „ilukirjanduslikkust”.¹⁹

See ei ole mingil juhul negatiivne hinnang mineviku käsitlemise ilukirjanduslikele ja metafoorsetele võimalustele. Vastupidi, ma olen varemgi tõdenud, et ilukirjanduse autorid on tavaliselt edestanud kutselisi ajaloolasi minevikukujutuse uute vormide ja uue sisu kujundamisel. Eriti kehtib see katastroofilisele 20. sajandile nii iseloomulike „liminaalse”, „ekstreemsete” läbielamiste puhul. Kummatigi tuleks metafoore nii ajaloo uurimise kui ka -kirjutuse puhul analüüsida *niihästi* kognitiivsete kui ka praktilis-keeleliste instrumentidena.²⁰ Märkimisväärsel kombel ei ole ei Ankersmit ega White (niipalju kui mina tean) eritlenud metafoori praktilist mõõdet, kuigi ajaloo seisukohast avaldub see praktiline mõõde ka objekti tasandil. Piisab kui mõelda praktilisele mõõtmele – ja ajaloolistele tagajärgedele – kas või sel puhul, kui teatud isikuid ja inimrühmi kujutatakse kvaasibioloogiliste mõistetega nagu *Fremdkörper* ja „parasiidid” või „kahjurid”, nagu prussakaid.²¹ Minu jaoks osutab sellise „valge laigu” olemasolu narrativismi puhul jällegi „objektivismi” pärandile.

Seejuures ei tule minu väidetest järeldada, et narratiivi puudutavad küsimused oleksid taandatavad kirjeldavate üksiklausete loogika küsimusteks. Vastupidi, minu meelest on

¹⁸ H. White. *Metahistory. The historical imagination in nineteenth-century Europe*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1973.

¹⁹ A. Megill, D. McCloskey. *The rhetoric of history. – The rhetoric of the human Sciences. Language and argument in scholarship and public affairs*. Toim. J. Nelson, A. Megill, J. McCloskey. The University of Wisconsin Press, Madison, 1987, lk. 235: „Vaja on mitte loobuda epistemoloogilistest standarditest. Ka need kuuluvad distsipliini ja selle mõttevahetuse juurde. Nad annavad tunnistust edukast taotlusest muuta ajalugu teaduste kombel kumulatiivseks. Ometi moodustavad nad samas komistuskivi. Kui ajalugu püüab toime tulla ilma retoorikata, kaotab ta sideme inimsoo laiema mõttevahetusega.” A. Grafton. *The footnote. A curious history*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 1997, lk. 232; C. Ginzburg. *History, rhetoric and proof*. The University Press of New England, Hannover, NH, 1999; T. Mormann. *Ist der Begriff der Repräsentation obsolet? – Zeitschrift für philosophische Forschung* 51 (1997), lk. 349–366.

²⁰ Vt. E. Fernandois. *Kontexte erzeugen. Zur Frage der Wahrheit von Metaphern. – Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 51 (2003), lk. 427–442. Fernandois väidab, et igaüks, kes nimetab inimesi „huntideks”, tekitab ühtlasi ärevusaistinguid täpselt samuti nagu see, kes nimetab vaesust „kuritegelikuks”, püstitab vaesuse eest vastutuse normatiivse küsimuse. Tegu on metafoori mittepropositsiooniliste aspektide ja funktsioonidega, mis pole vähem olulised kui propositsioonilised.

²¹ Põhjapanevaim käsitlus sel teemal on siiani: G. Lakoff, M. Johnson. *Metaphors we live by*. The University of Chicago Press, Chicago 1980 (eesti k.: *Metafoorid, mille järgi me elame*. Tallinna Ülikooli Kirjastus, Tallinn, 2011).

narratoloogilised lähenemised ajalookirjutuses väga tõhusalt õpetanud meid märkama ajaloolistes narratiivides kätkevaid perspektiive ja konstrueeritud skeeme. Vahest ongi siin sobiv võimalus „üles tunnistada”, et üks hiljutine raamat, mille ma toimetasin koos Stefan Bergeriga, koosnebki rahvusriikide ajalugude narratoloogilistest käsitlustest.²² Sellepärast oleks minu kriitikale vaatamata raske ette kujutada minu viimase aja tööd historiograafia alal narrativismi välistavat.

Minu arvates – ja samasugust arvamust on avaldanud autorid nagu Aviezer Tucker, Mark Bevir, John Zammito ja Paul Roth²³ – tuleks ka ajaloofilosoofias *kõigepealt* loobuda eraldi võetud lauseste tegelikkusele „vastavuse” mõttest üleüldse. Selle asemel tuleks lähtuda eristusest, mille pakkus välja Imre Lakatos (ja mis väljendub juba konventsionalistide nagu Henri Poincaré, Ludwig Flecki ja Thomas Kuhni töödes) – eristusest vaatlusele rajatud teooriate ja seletavate teooriate vahel.²⁴ Tuleks lõpetada selle eristuse käsitlemine binaarse vastandusena ja hakata võtma seda kui järkjärgulist skaalat – nii nagu annab põhjust ka teaduse ajalugu. Kui ajaloolased väidavad, et nad midagi kirjeldavad, siis tegelikult esitavad nad oma vaatlusele rajatud *teooriaid*, mis on niisama suure eksimisvõimalusega ja „mittevastavad” kui nende seletavad teooriad. Seetõttu on kirjeldused niisama revideeritavad ja muudetavad kui teooriadki – nagu on korduvalt näidanud nii teaduse ajalugu kui ka historiograafia ajalugu. Niisiis väidaksin ma nagu ka Lakatos, Bevir ja Tucker, et „kirjelduste” ja „teooriate” vahe – kusjuures viimased võivad esineda ka „tõlgenduste” ja „seletuste” nime all – ei ole *lügiline*, vaid *kvantitatiivne*. Ükski „teooria” ei ole täielikult tõestatud tõendite piisamatuse tõttu – ja see kehtib ka „seletavate” ja „vaatlusele rajatud” teooriate kohta. Niisiis näen ma enda

ümber põhimõtteliselt pluralistlikku süsteemi, kus võib koos eksisteerida erinevaid „tõeseid” kirjeldusi ja „tõeseid” teooriaid „tegelikkuse” kohta (nagu näiteks füüsikas valguse laineteooria ja osakeste teooria ja ühiskonnateadustes süsteemiteooria). Ning nende kooseksisteerimine võib olla rahumealne või ka mitte – nii või teisti ei ole pluralism samastatav relativismiga. See ongi minu poolt Hilary Putnami eeskujul ristitud „sisemise realismi” praktiline mõte.²⁵ Ja ma olen sellele positsioonile – ehkki mitte ilmtingimata samale nimetusele – kindlaks jäänud ka nüüd, kus lisatingimusena tuleb arvesse võtta Searle’i kõneakti teooriat, mis ütleb, et ühiskondliku tegelikkuse konstrueerimine on performatiivne tegevus.²⁶

Kuni ajaloofilosoofid ei tunnista, et *mõlemal*, nii kirjeldustel kui ka teooriatel on tinglik iseloom, jäävadki nad lõivu maksma niiõelda *empirismi viimasele dogmale*, faktilauseste epistemoloogilisele ülimuslikkusele teoreetiliste lauseste ees. Mina soovitan kutsuda epistemoloogias üles – sama on väljendanud teiste seas Nelson Goodman – teooriate ja faktide võrdsele kohtlemisele, mis põhineb äratundmisel, et „faktid on väikesed teooriad ja tõesed teooriad on suured faktid”.²⁷ Enamikule ajaloolastele ja paljude filosoofidele tundub see äratundmine ikka veel liiga järsk hüpe.

Pärast Quine’i, Kuhni ja Lakatost on ka ajaloofilosoofid hakanud paremini mõistma, et *ühegi* distsipliini puhul ei ole põhimõtteline probleem teooriate otseses „vastavuses” välismaailmale või sellise „vastavuse” puudumises, vaid selles, kas (vähemalt) kaht eri liiki teooriad *isekeskis* „sobivad”. Minu meelest on see üks kõige püsivama väärtusega ja põhimõttelisemaid äratundmisi, mille „keeleline pööre” ja „representatsioonism” on meile andnud.²⁸ Neile, kes (minu arvates ekslikult) peavad „realismi”

²² Nationalizing the past. Historians as nation builders in modern Europe. Toim. S. Berger, C. Lorenz. Palgrave Macmillan, Houndmills, 2010.

²³ Vt. märkus 14.

²⁴ Vt. I. Lakatos. The methodology of scientific research programmes. Philosophical papers. Kd. 1. Toim. J. Worrall, G. Currie. Cambridge University Press, Cambridge, 1978.

²⁵ N. Rescher. Pluralism. Against the demand for consensus. Clarendon Press, Oxford, 1995; N. Goodman. Ways of worldmaking. Hackett, Indianapolis, 1978, lk. 139–140: „Loosungi teadlaste ringis valitsevast kooskõlast muudavad naeruväärseks põhimõttelised sõnasõjad, mis möllavad peaaegu kõikides teadustes psühholoogiast kuni astrofüüsikani. Ja arvamused gravitatsiooniseaduste osas pole sugugi vähem lahkuminevad kui arvamused Parthenoni templi ja „Book of Kells’i” osas. [– –] ükskõik millise tähtsama teema puhul on vähimgi üksmeel erandlik.”

²⁶ J. R. Searle. The construction of social reality. Free Press, New York, 1995.

²⁷ N. Goodman. Ways of worldmaking, lk. 6–7.

²⁸ Ajalooliselt langeb see muudatus kokku Wittgensteini ideede ümberkujunemisega „Tractatus” ja „Filosoofiliste uurimuste” vahel.

tingimuseks keele ja välismaailma vahel vastavuse olemasolu, tähendas „keeleline pööre” ka lõplikku hüvastijattu „realismiga”.

Kui keele ühene „vastavus” välismaailmale empiristliku filosoofia prügikasti heita – kuhu see kuulubki –, siis peaks muutuma arusaadavaks, et pole mingit alust pidada narratiivseid substantse ja representatsioonide kujuteldava vastavuse puudumise tõttu kognitiivses mõttes sisututeks. Ma olen korduvalt rõhutanud, et õige viljakas on võrrelda narratiivsete skeemide funktsiooni ja kognitiivset sisu ajalooeaduses seletavate teooriate funktsiooni ja kognitiivse sisuga loodusteadustes. Muidugi see ei tähenda, et ma ei mõistaks seletavate teooriate ja narratiivsete skeemide vahelisi tohutuid erinevusi. Kui kõige ilmsematest erinevustest rääkida, siis ei saa unustada asjaolu, et iseäranis füüsikas on seletavad teooriad tavaliselt formaliseeritavad ja esitatavad matemaatiliste võrrandite kujul.

Nii palju siis objektivismi pärandist ajaloo-filosoofias ja sellest, miks ma olen pidanud vajalikuks mõnedes oma kirjutistes seda pärandit käsitleda. Nüüd ma tahaksin kõnelda relativismi problemaatilisest pärandist ajaloo-filosoofias, millega olemegi jõudnud minu töö teise kriitika-liini juurde.

Relativism on sisuliselt objektivismi filosoofiline teisik, *Doppelgänger*. Selle eri variatsioonides – mida leidub üsna ohtralt – eitatakse osaliselt või ka täielikult objektivismi taotlusi. Relativistid harilikult ei tunnista või ei võta kuigi tõsiselt ajaloo episteemilisi taotlusi, väites et „minevik” pole muud kui „olevikuline konstruktsioon” ja et ajalooa tegelemine pole seega muud kui „poliitika” või „ideoloogia” erivorm. Lemmikmärklaud relativistidele on arusaam, et ajalugu võiks mingilgi nähtaval viisil olla „tõene” ja „objektiivne”. Sedasama relativistlikku seisukohta esindavad need, kes väidavad, et ajalooliste narratiivide valik ja kujunemine ajas ei ole mingil moel seotud epistemoloogiliste kaalutlustega,

vaid ainult poliitiliste või esteetiliste eelistustega, nagu väitis Hayden White oma kuulsas raamatus „Metahistory”.²⁹

Minu kriitika ajaloo-filosoofias esineva relativismi suhtes on põhimõtteliselt objektivismi kriitika jätk. Kui objektivism näeb ajalooeadmisi *ainult* – eemalseisva – vaatleja episteemilisest vaatenurgast, siis relativism näeb ajalooeadmisi *ainult* – kaastegeva – asjaosalise poliitilisest vaatenurgast. Minu arvates tuleks ajaloo-filosoofiasse kaasata ja analüüsida nii epistemoloogilist kui ka praktilist vaatenurka ja vältida ajaloo analüüsi *taandust* ühele kahest. Kui analüüsida ajalooeadmisi *ainult* välisvaatleja vaatenurgast, kängub ajaloo-filosoofia paratamatult epistemoloogilisteks ja metodoloogilisteks analüüsideks. Kuid kui analüüsida ajalooeadmisi *ainult* poliitilise asjaosalise nurga alt – nähes ajalugu eranditult kui praktilist aktsiooni, millel puudub kognitiivne sisu –, siis kängub ajaloo-filosoofia paratamatult poliitilisteks ja eetilisteks analüüsideks. Minu arvates peab oma nime vääriline ajaloo-filosoofia seepärast analüüsima *niihästi* mineviku historistlikke *kui ka* praktilisi külgi kõigis nende kokkupuutepunktides ja lõikumistes.

Kõige huvitavamate äratundmisteni jõutaksegi minu arvates just analüüsides epistemoloogia ja poliitika *lõikumisi* ajaloo – selles vallas olen ma saanud omajagu innustust nii Pierre Bourdieu’lt kui ka Michel Foucault’lt, kelle ideedest on olnud väga palju kasu ka minu akadeemiliste teadmiste tootmistingimuste analüüsis.³⁰ Ma ise olen katsetanud seesugust analüüsi, käsitledes ajaloolaste politiseeritust ja nende võrdluste politiseeritust mõnedes historiograafilistes vaidlustes nagu nn *Historikerstreit*, Goldhageni vaidlus, holokaustiteemaline vaidlus, debatt Saksa teise keisririigi küsimuses ja vaidlus Québeci rahvusliku identiteedi üle.³¹ Neis analüüsides ma leidsin, et ajaloolaste esmasest poliitilised valikud peituvad tavaliselt nende

²⁹ White’i teemal vt. H. Paul. Hayden White. The historical imagination. Polity Press, Cambridge, 2011. Pauli järgi on White’i puhul tegu „piiratud relativismiga” (lk. 95–99). Mina ütleksin, et see kujutab endast ikkagi relativismi.

³⁰ Vt. If you’re so smart why aren’t you rich?, *op. cit.* ja Lorenz, If you’re so smart, why aren’t you under surveillance?, *op. cit.* Bourdieu „teadusväljade” teooriat olen ma edasi arendanud artiklis „De Westforschung – een geval apart”. – Tijdschrift voor Geschiedenis 118 (2005), lk. 252–271.

³¹ Vastavalt oma järgnevates artiklites: Historical knowledge and historical reality, *op. cit.*; Model murderers. Afterthoughts on the Goldhagen method and history. – Rethinking History 2002, nr. 6, lk. 131–150; Border-crossings. Some reflections on recent debates in German history. – Remembering the holocaust in Germany 1945–2000: German challenges and jewish responses. Toim. D. Michman. Peter Lang, New York, 2002, lk. 59–95; Beyond good and evil? The German empire of 1871 and modern German historiography. – Journal of Contemporary History 1995, nr. 30, lk. 729–765; Double Trouble. A comparison of the politics of national history in Germany and Quebec. – Nationalizing the past, lk. 49–70.

poolt otse või varjatult võrdluseks toodud näidete „*vastandusklasside*” *valikus*. Niisiis huvitab mind peamiselt valdkond, mida võiks nimetada *meetodipoliitikaks*. Kas selline lähenemine filosoofiale ja historiograafiale midagi ka väärt on, selle üle otsustagu teised.³²

M. T.: Üks väga olulisi küsimusi, eriti just „objektivismi” ja „relativismi” vahelises väitluses, on muidugi küsimus tõe ja objektiivsuse staatusest ajalookirjutuses. Te olete jõuliselt mõlema eest välja astunud näiteks 1999. aastal ilmunud artiklis „You got your history, I got mine: Some reflections on the possibility of truth and objectivity in history”.³³ Kui te olete valmis seda teksti ligi 15 aastat hiljem uuesti meenutama, siis kuidas te hindate nüüd tõe ja objektiivsuse võimalikkust ajaloos?

C. L.: Minu 1999. aasta artikkel ajaloo objektiivsusest ja tõest oli kahtlemata „dialoog” – ehkki üsna poleemiline dialoog – postmodernistlike ajalookäsitustega, mis olid 1980. ja 1990. aastatel mõnda aega juba levinud ja mis väitsid, et ajalugu ongi ainult „ideoloogia”. Teil on täiesti õigus. Minu tookordne sõnum oli, et „ajaloo tegemisel” poleks üldse mingit mõtet, kui sellega ei taotletaks mingis mõttes tõe ja objektiivsust – teisisõnu mingis mõttes representatiivset adekvaatsust, mis on olemuselt *suhteline* ja *võrdlusel põhinev*, sest representatsioon ei saa võrrelda millegi muu kui *teiste* representatsioonidega (täpselt nagu ka teaduslikke teooriaid). Seetõttu tuleb „objektiivsust” kui regulatiivset käsitust alati näha võrdlusena, milles üks representatsioon tõstetakse teiste seast kvalitatiivselt esile – samasugusele püsivale äratundmisele on jõudnud ka teadusfilosoofia. Sama seisukoht ja analüüs kehivad minu jaoks tänini, kuigi ma olen alati teadnud, et praktilises ajaloos ja historiograafias võib millegi suhteliselt „objektiivseks” kuulutamine vastuvõetaval viisil olla seotud äärmiselt suurte raskustega. Aga minu arvates põhimõtteliselt

see ongi enamiku huvitavate ajaloo teemaliste arutelude iva – ajaloolased püüavad paika panna ajaloo representatsioonide plusse ja miinuseid ja koostada selle põhjal omamoodi võrdlevat „bilanssi”. Et nad harva üksmeelele jõuavad, ei muuda seda regulatiivset käsitust ennast.

Vastupidi ilukirjanikele ajaloolased väidavad – ajaloolastena esinedes –, et nende representatsioonid on mingis mõttes „tõde”. See on nende ameti „leping” lugejatega. Ma olen samal seisukohal kirjandusteoreetikutega nagu Matías Martínez, et fakti- ja fiktsioonizänre ei saa teineteisest eristada tekstiliste tunnuste alusel ning et selleks otstarbeks on olemas autori ja lugeja vaheline „leping”. Autoril on võimalik seda lepingut ka rikkuda, nagu on juhtunud näiteks holokausti eitajatega ja libaautobiograafidega nagu Binjamin Wilkomirski (*alias* Bruno Dösseker).³⁴ Holokausti eitajad ja „ebatõeste” autobiograafiate autorid ei loo ilukirjanduslikke tekste, vaid „valeajalugu”. Ja „valeajalugu” ei ole sama mis ilukirjandus – minu arvates on siin oluline vahe, mida tuleb ajaloo „narratiivsusest” kõneldes arvestada.

M. T.: Te olete mõnel puhul arutlenud selle üle, mis mõttes on võimalik rääkida „ajaloost kui teadusest” või „teaduslikust ajalookirjutusest”, ja öelnud, et teaduslik ajalugu on võimalik, kui mõista selle all „epistemoloogiale ja võrdlevale meetodikale tuginevat kognitiivset tegevust”.³⁵ Ma küll ei taha jälle üle küsida seda vana küsimust, kas ajalugu on kunst või teadus³⁶, aga ma päriksin siiski, kuidas te hindate asjaolu, et vaatamata kui tahes hoolsale ja erudeeritud uurimistöele on ajaloolased viimaks ikkagi sunnitud kasutama kirjanduslikke võtteid, nagu narrativeerimine ja metafoor.

C. L.: Loodetavasti ma andsin sellele küsimusele juba eespool vastuse seoses teie kolmanda küsimusega. Kuna mitte mingid representatsioonid – ei teaduslikud teooriad ega ka ajaloolised

³² Uusimaid näiteid vt. minu artiklist: *Unstuck in time. Or: the sudden presence of the past. – Performing the past. Memory, history and identity in modern Europe.* Toim. K. Tilmans, F. van Vree, J. Winter. Amsterdam University Press, Amsterdam, lk. 67–105, ja artiklist „Double Trouble”, *op. cit.*

³³ C. Lorenz. „You got your history, I got mine”. *Some reflections on the possibility of truth and objectivity in history.* – *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 1999, nr. 10, lk. 563–584.

³⁴ Vt. L. L. Langer. *Using and abusing the holocaust.* Indiana University Press, Bloomington, 2006.

³⁵ C. Lorenz. *Scientific/Critical Historiography.* – A companion to philosophy of history and historiography. Toim. A. Tucker. Wiley-Blackwell, Malden, MA, Oxford, 2009, lk. 402. Vt. ka C. Lorenz. *Drawing the line. „Scientific” history between myth-making and myth-breaking.* – *Narrating the nation. Representations in history, Media and the arts.* Toim. S. Berger, L. Eriksonas, A. Mycock. Berghahn, New York, Oxford, 2008, lk. 35–55.

³⁶ Viitan siin George Iggersi ja Hayden White'i omavahelisele väitlusele, vt. H. White. *An old question raised again. Is historiography art or science?* (Response to iggers). – *Rethinking History* 2000, nr. 4, lk. 391–406.

narratiivid – ei ole viidatavate tõenditega lõplikult tõestatud, on nende suhteline kognitiivne kvaliteet määratav ainult neid omavahel võrreldes. Sestap on minu arvates vale kogu see arusaam, et „ajaloo tegemine” kujutab endast arhiivide läbitöötamisel saadud „faktilausest” koosneva suhteliselt vaieldamatu tuuma paratamatut „metaforiseerimisprotsessi” käigus „transformeerumist” vaieldavaks narratiivseks sünteesiks. Niihästi faktilauseid kui ka narratiivid on vaieldavad algusest lõpuni. Mulle tundub, et tegelikult tuleneb kogu see küsimus kunstist või teadusest ise empirismi viimastest dogmast, milleks on faktilause ülimuslikkus teoreetiliste lausete ees, ja et see dogma ongi sünnitanud võltsdilemma.

M. T.: Te olete hiljuti kirjutanud: „Pärast 1989. aastat ei ole minevik enam see, mis varem, ja sama kehtib akadeemilise mineviku-uurimise kohta.”³⁷ Täpsemalt te väidate, et ajaloo aja- ja ruumikategooriad on viimastel aastatel läbi teinud põhjaliku teisenemise. Kui alustada esimesest, ajakategooria muutusest, siis te tunnistate, et „mineviku „minevikulisus” (mis oli akadeemilise ajaloo alustingimusi juba Prantsuse revolutsioonist alates) ja akadeemilise ajaloo pädevus mineviku ja oleviku vahekorra olemust kuidagi seletada kaotasid ühtäkki oma „tõendi” seisundi”. Pärast 1989. aastat on ajaloolased silmitsi seisnud „distantseeritud, „ajaloolise” mineviku asemel „painaava” minevikuga”. Teie enda uurimistöö on viimastel aastatel olulisel määral olnud pühendatud sellele uutmoodi seisundile, mida te nimetate „ajas lahti olemiseks” või „aja lõhutuseks”.³⁸ Teid huvitab, kuidas kultuurid üldiselt ja ajaloolased eriti eristavad „minevikku” „olevikust” ja „tulevikust” ja kuidas konstrueeritakse nende vahekorda. Kas teeksite lühikokkuvõtte oma uurimistööst selles valdkonnas?

C. L.: Esmalt ma tahaksin rõhutada, et kuigi aja teema hakkas mind huvitama³⁹ juba enne, kui

Berber Bevernage minuga 2007. aastal ühendust võttis, on minu huvi ja seisukohad väga olulisel määral arenenud just tänu meie koostööle. Juhuslikult haakus see imehästi minu taas tärnanud huviga John Searle'i ideede vastu seoses performatiivsete kõneaktidega, ja me rakendasime seda sama ideed ajaliste eristuste puhul. Millega on siis tegu? Ma ütlen, mida Berber ja mina hiljuti kirjutasime oma raamatu „Breaking up time” sissejuhatuses.

Ajaloolased on ammu aru saanud, et aeg on historiograafilises mõttes väga oluline. Paljud ajaloolased on ka mõistnud, kui tähtsad on eristused eri ajaskaalade ja rütmide vahel – tuletagem meelde näiteks Fernand Braudeli ja Reinhart Kosellecki. Üllataval kombel aga on vaid väga üksikud neist tegelnud ajaloolise aja teemaga sügavuti. Sümptomaatiline on, et Aviezer Tuckeri toimetatud hiljutises koguteoses „A companion to the philosophy of history and historiography” (2009) ei käsitleta aja teemat üldse, see puudub isegi registrist.⁴⁰

Vähemasti oli see nii alles hiljuti. Mõne viimase aasta jooksul on mitmed ajaloolased ja filosoofid ajaloolise aja probleemi juba palju peenemalt käsile võtnud. Kosellecki jälgedes on paljud ajaloolased – eriti Lucian Hölscher, François Hartog ja Peter Fritzsche⁴¹ – hakanud käsitlema varem endastmõistetavaks peetud ajalisi mõisteid historistlikus plaanis. Ajaloofilosoofias on mineviku ja oleviku vahekord viimasel ajal tähelepanu keskpunkti tõusnud seoses aruteludega „kohalolu”, „distantis”, „trauma”, „ajalooliste kogemuste” jne. teemadel. Nendest sõltumata on postkolonialismi teoreetikud ja antropoloogid veelgi elavdanud aja vastu tekkinud huvi, dekonstrueerides „ajaloo aega” kui spetsiifiliselt „Lääne” aega.

Aja puhul tunduvad iseäranis päevakohased ja pakilised kolm probleemi. Esmalt teie poolt juba nimetatud küsimus, kuidas kultuurid üldiselt ja eriti ajaloolased „minevikku” „olevikust” ja „tulevikust” eristavad. Kuidas nad konstrueerivad nende ajaliste mõõdete vahekorda? Olgugi

³⁷ C. Lorenz. *Unstuck in time, or: The sudden presence of the past*, lk. 67 (ja järgnevad tsitaadid lk. 68).

³⁸ *Breaking up time. Negotiating the borders between present, past and future*, *op. cit.* Vt. ka C. Lorenz. *Geschichte, Gegenwartigkeit und Zeit. – Phänomen Zeit. Dimensionen und Strukturen in Kultur und Wissenschaft*. Toim. D. Goltschnigg. Staufenberg Verlag, Tübingen, 2011, lk. 127–134.

³⁹ C. Lorenz. „Hete” geschiedenis: Over de temperatuur van de contemporaine Duitse geschiedenis. – *Tijdschrift voor Geschiedenis* 2007, nr. 120, lk. 4–19.

⁴⁰ Vt. *A companion to the philosophy of history and historiography*, *op. cit.*

⁴¹ L. Hölscher. *Die Entdeckung der Zukunft*. Fischer, Frankfurt a. M., 1999; F. Hartog. *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*. Seuil, Paris, 2003; P. Fritzsche. *Stranded in the present. Modern time and the melancholy of history*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 2004.

et „uusaja sünnist” peale on ajalugu pidanud „mineviku” eksistentsi oma objektiks, on „minevik” ja „minevikku” „olevikust” ja „tulevikust” eraldavate piiride olemus kuni päris viimase ajani ajaloo distsipliinis väga vähe refleksiooni tekitanud. Paradoksaalsel kombel ei ole ajaloolastel ja ajaloofilosoofidel mingit põhjalikumat arusaama sellest, mil moel ikkagi „oleviku” ühiskondlikest ja kultuurinähtustest saavad mineviku nähtused (või mil moel neid hakatakse minevikulistena tajuma). Selle uurimisteema „äraunustamine” on tähelepanuväärne, sest kultuurid ja ühiskonnad on tõmmanud ja tõmbavad siiani mineviku, oleviku ja tuleviku vahelisi piire väga erineval viisil. Liitigi need erinevused muutuvad vastavalt sellele, mis kontekstis neid eristusi tehakse. Läänes näiteks toimib õigussüsteemi aeg teistmoodi kui ajaloo aeg ja mõlemad toimivad teistmoodi kui religiooni aeg.

Väidetud on ka seda, et kultuuride põhi-orientatsioonid ajas erinevad. „Traditsioonilised” kultuurid arvatakse tihti olevat valdavalt (poliitilises, eetilises, kultuurilises mõttes jne.) orienteeritud minevikule, „modernsed” kultuurid aga valdavalt tulevikule. Postmodernseid kultuure seevastu iseloomustavat valdavalt orienteeritus olevikule. Samas ei ole veel süvitsi analüüsitud, kuidas need ajalised orientatsioonid on muutunud – ja kas nad lihtsalt vahetavad üksteist välja või eksisteerivad koos.

Sümptomaatiline on, et François Hartogi teesi, mille kohaselt Lääne ajaloomõtlemist iseloomustavad kolm üksteisele järgnevat „ajaloolisuse režiimi” – Prantsuse revolutsioonini kestnud minevikuorientatsioon, 1980. aastateni kestnud tulevikuorientatsioon ja sellele järgnenud olevikuorientatsioon – pole kunagi empiirilisel proovile pandud. Seetõttu vajavad küsimused „ajarežiimide” üheselt võetavusest, positsioonist, ruumilisest jätkumõtmest, ülekannetest ja transformatsioonidest (äkki on olemas ka võistlevaid või osaliselt kattuvaid „alamrežiime”?) hädasti rohkem mõistelist ja empiirilist analüüsi.

Teiseks pööravad ajaloolise ajaga tegelevad õpetlased üldiselt vähe tähelepanu ajaliste eristuste „performatiivsele” iseloomule. Tavaliselt justkui peaks „minevik” „olevikust” kuidagi iseeneslikult „lahti murduma” kas ajalise distantsi suurenemise või lisanduva „kaalu” toimet

– nagu jääpurikas. Olgugi et väga vähesed ilmselt peavad ajalisi eristusi otse ja ühemõtteliselt „etteantuks”, on veel vähem neid, kes oleksid huvitunud võimalusest analüüsida nende kolme ajalaadi eristamise võtteid kui konkreetsete ühiskondlike jõududega seotud ühiskondliku aktsiooni vormi.

See küsimus ajaloolasest kui ühiskondlikust või poliitilisest jõust on viimasel ajal eriti silmatorkavalt esile tõusnud väitluses „tellitud ajaloo” teemal näiteks valitsuste ametisse määratud ajaloo- ja töekomisjonide tööde puhul – seda teemat analüüsib Berber sügavuti oma teedrajas väitekirjas.⁴² Samas on siin tegu üldisema ja põhimõttelisema probleemiga. See on üks neid „ajaloo tegemise” kaasnähtusi, mis on seni traditsiooniliselt maha vaikitud. Isegi kui mitte miski seda ei kinnita, näevad kutselised ajaloolased traditsiooniliselt oma positsiooni (või taotletavat positsiooni) *distantseeritud*, *erapooletu vaateleja*, mitte *aktiivse osalise* positsioonina. Selline eristus „osalevate” jõudude ja „erapooletute” vaatelejade vahel ongi püsinud eelkõige tänu käsitusele aina kasvavast ajalisest „distsantsist”, mis justkui automaatselt lahutab mineviku olevikust.

Kolmas aega puudutav probleem on otseselt seotud eelmisega ja puudutab ajaliste mõõdete vaheliste piiride *poliitilist* olemust. François Hartogil on õigus, et märksõnad nagu „minevik”, „olevik” ja „tulevik” esindavad erinevates ajaloolisuse režiimides erinevaid väärtusi. Kui siit loogiliselt edasi arutleda, siis tuleks ajaloolastel küsida, kas ajaloo aeg on neutraalne või tegelikult juba iseenesest eetiline ja poliitiline meedium. Minu arvates tuleks esitada küsimus, kas ka ajaloolased ei tegele „aja poliitikaga”, nii nagu antropoloog Johannes Fabian ja filosoof Peter Osborne on leidnud oma distsipliinide puhul.⁴³ Viimane aeg oleks hakata lähemalt uurima, kuidas ajaloo aja poliitiline sisu toimib ajaloo praktikas – nimelt sellega ma kavatsengi järgneva kahe aasta jooksul tegelda ühe uurimisprojekti raames Ruhr-Universitât Bochumis – ja analüüsida ajaloolaste arusaamu mineviku „minevikulisusest” ja oleviku „olevikulisusest”. Mulle tundub, et eriti just kollektiivset mälu ning mälu ja ajaloo erinevusi puudutavate arutelude seisukohast on neil arusaamadel otsustav tähtsus.

⁴² B. Bevernage. *History, memory, and state-sponsored violence: Time and justice*. Routledge, New York, 2012.

⁴³ J. Fabian. *Time and the Other. How anthropology makes its object*. Columbia University Press, New York, 1983; P. Osborne. *The politics of time. Modernity and avant-garde*. Verso, London, 1995.

M. T.: Teine suurem muutus meie vahekorras minevikuga ja akadeemilises ajaloo uurimises on ruumilist laadi. Te ütlete, et ajaloo üks alustingimusi juba 19. sajandi algusest, nimelt et ajaloo põhiteemad on rahvus ja rahvusriik, on kaotanud tõsiseltvõetavuse, „nagu oleks äkitselt mõistetud, et 20. sajandi massimõrvade põhjus oli üle pea kasvanud natsionalism”. Rahvusriikide ajalookirjutuse kriitiline ajalugu on viimasel kümnendil olnud üks teie peamisi töövaldkondi.⁴⁴ Iseloomustage palun lühidalt rahvusliku historiograafia peamisi tunnuseid ja öelge, kas teie arvates on rahvuslikel ajalugudel vähemasti Euroopas veel üldse mingit väljavaadet.

C. L.: Minu meelet on intrigeeriv ja huvitav, et ajaloodistsipliin on üldiselt vältinud refleksiooni kahe, enamiku ajaloolaste arvates selle distsipliini alustingimuse teemal, milleks on käsitletava aja ja ruumi konkreetsus ja erilisus. Mida see ütleb meile ajaloo ja ajaloolaste kohta? Ja miks on mõlemad alustingimused alles viimasel ajal muutunud tõsise refleksiooni objektiks?

Nagu teate, olen ma mitmetes kirjutistes esitanud hüpoteesi – ja see ei ole ainult minu hüpotees –, mille järgi põhjus on selles, et rahvusriigi endastmõistetavus ruumilise raamsüsteemina, nii nagu see oli omane enamikule 19. ja 20. sajandi ajalookirjutusest, on viimasel ajal seatud kahtluse alla. Mis puudutab teisi kasutatud raamsüsteeme lisaks rahvusele, näiteks impeeriume, ühiskonnaklasse või kas või Euroopa Liitu, siis modelleeriti ja modelleeritakse neid rahvusriigi eeskujuvormi järgi – või vähemalt selline on minu väide, millega ühinevad historiograafid Georg Iggers, Daniel Woolf ja Stefan Berger (kellega koos me oleme toimetanud kolm rahvusliku ajaloo teemalist köidet). Enamikule 19. ja 20. sajandi ajaloolastele näis samastumine oma riigi ja rahvusega (või „rahvaga”, „rassiga” või „hõimuga”, mida kasutati „rahvuse” sünonüümidenä) täiesti loomulik, sest nad samastasid *ajaloo protsessi ennast* rahvuste ja nende „oma” riikide tekke ja

arenguga. Selle (herderliku) samastumise tõttu näiski *rahvuse* ajalugu ajaloo protsessi adekvaatne representatsioon – selle „loomulik olemisviis”, kui osundada Woolfi.⁴⁵

Samastades rahvuse kujunemisprotsessi ajaloo enesega (sulandades etnilise natsionalismi ja historismi) oli rahvusajaloolastel ka võimalik näha oma ajalugusid „tõeste” ja/või „objektiivsetena”. Sestap olid „objektiivse” ajaloo diskursus ja rahvuse/riigi diskursus 19. sajandi teisest poolest alates väga vahetult seotud: „objektiivsus” mõisteti kui „erapoolikutest” usulistest ja poliitilistest eelistustest lahtütlemist *rahvusliku* mänguvälja piirides. See seos ütlebki, miks enamik ajaloolasi nägi „rahvuse” vaatenurka „objektiivse” vaatenurgana ja miks nad ei tajunud vastuolu oma väidetava „objektiivsuse” ja oma rolli vahel rahvuse „preestersõdalastena”.

Mis puudutab rahvusajaloo tulevikuväljavaadeid, siis niikaua, kui rahvusriigid jäävad toimima valitseva poliitilise raamsüsteemina – ja hiljutine finantskriis näitas, et rahvusriik on endiselt peamine poliitiline raamsüsteem ka Euroopa Liidus –, võib rahvusajaloo žanrile edu ennustada. Niikaua, kui poliitikat koostatakse peamiselt rahvusriigi tasandil, toetuvad poliitilised eliidid oma tegevuse õigustamiseks rahvuslikele ajalugudele. Mulle tundub, et suure osa Euroopa postkoloniaalsed ja paljukultuurilised mõjud on selles osas vähe muudatusi toonud.

M. T.: Rahvusliku kallutatuse vältimiseks olete aktiivselt propageerinud võrdlevat ajalugu, mis teie enda puhul on olnud just võrdlev historiograafia, s.t. võrdlev ajalookirjutuse ajalugu. Te ütlete, et võrdlev meetod on ajaloolasele vältimatu: „Ajaloolaste ainus valik on see, kas näidata oma võrdlevaid otsustusi episteemiliste ja poliitiliste küsimuste käsitlemisel sõnaselgelt või jätta need varjatuks.”⁴⁶ Võrdleval meetodil on ajaloo olnud oma eestkõnelejad juba vähemasti 20. sajandi algusest – kuidas te sõnastaksite oma epistemoloogilise platvormi?

⁴⁴ Vt. S. Berger, C. Lorenz. National narratives and their „Others”. Ethnicity, class, religion and the gendering of national histories. – *Storia della Storiografia* 2006, nr. 50, lk. 59–98; The contested nation. Ethnicity, religion, class and gender in national histories. Toim. S. Berger, C. Lorenz. Palgrave Macmillan, Houndsmills, 2010; Nationalizing the past. Historians as nation builders in modern Europe, *op. cit.*; Popularizing national pasts. 1800 to the present. Toim. S. Berger, C. Lorenz, B. Melman. Routledge, New York, 2012.

⁴⁵ D. Woolf. Of nations, nationalism, and national identity. Reflections on the historiographic organization of the past. – The many faces of Clio. Cross-cultural approaches to historiography. Toim. Q. E. Wang and F. Fillafer. Berghahn Books, New York, 2006, lk. 71–103.

⁴⁶ C. Lorenz. Double trouble, *op. cit.*, lk. 53. Vt. ka C. Lorenz. Comparative historiography: Problems and perspectives. – *History and Theory* 1999, nr. 38, lk. 25–39; C. Lorenz. Towards a theoretical framework for comparing historiographies: Some preliminary considerations. – *Theorizing historical consciousness*. Toim. P. Seixas. University of Toronto Press, Toronto, 2004, lk. 25–48.

C. L.: Teie tähelepanek, et ma olen olnud nii ajaloo kui historiograafia puhul võrdlevate lähenemisviiside ja meetodite eestkõneleja, tabab päris hästi märki. Ma tegin seda ka hiljuti holokausti-teemalisest väitlusest osa võttes – mis ju teadagi pretendeerib avalikult „ainulaadsusele”.⁴⁷ Nagu ma juba eespool ütlesin, saavad mis tahes hinnangud representatsiooni adekvaatsusele või kvaliteedile paratamatult tugineda ainult võrdlusele. Seetõttu ei ole meil ajaloos võrdlevuse sunnist pääsu. Võib-olla sobib minu seisukohta kõige paremini selgitama üks näide, mida ma olen juba põhjalikumalt puudutanud mujal seoses Saksamaa ja Québeci ajalugudega.

Kui me räägime historiograafiast Québecis ja Saksamaal – kahest omavahel võrdlemisi vähe seotud ja seega hästi võrreldavast näitest –, siis me räägime võrdlustest nii representatsioonide kui ka rahvuste vahel. Et kindlaks teha, mis on rahvuslikes ajalugudes erinev ja mis sarnaneb, peab võrdlus haarama nii sama rahvuse erinevate representatsioonide tasandit kui ka teiste rahvuste representatsioonide tasandit.

Üks Québeci ja Saksamaa historiograafiaste sarnaseid jooni, mis vaatajale silma torkab, on see, et mõlemas rahvuslikus historiograafias esineb ühtviisi tugev rahvuse erilise – saksa keeles *Sonderweg* – tunne. Mõlemal juhul on see erilise tunne seotud rahvuse ajaloos katastroofilise kogemusega. Saksamaa puhul esitati katastroofina kaotust Teises maailmasõjas – ja sellele järgnenud poliitilise autonoomia ja riikluse kaotust. Québeci puhul esitati katastroofina kaotust Seitsmeaastases sõjas – ja „poliitilise autonoomia” kaotust prantsuskeelse üksusena.

Samas kujunes mõlemal puhul selle „erinevuse diskursuse” kõrval alates 1945. aastast välja veel teine diskursus, mis rõhutab Québeci ja (Lääne-) Saksamaa ühiskondade olemuslikku „normaalsust”. See rahvuse „normaalsuse” narratiivide tüüp seostub ajalooteaduses „nüüdisaegsusega” ja (lääneliku) „demokraatiaga” – ja seeläbi „katastroofi ületamisega”. Ma olen püüdnud näidata, et niihästi Québeci ja Saksamaa rahvuslike ajalugude „normaalsus” kui ka nende „erilisus” on ajaloolaste kasutatud „politiseeritud võrdluse” saadused ja tulenevad varjatud või avalikust „vastandusjuhtumite” valikust ruumilises ja ajalises plaanis.

Rahvuslikke ajalugusid on võimalik mõista

ainult siis, kui pöörata tähelepanu erinevatele viisidele, kuidas need ajalood on eri narratiividesse sisse ehitatud, sealhulgas ajaloolase poolt varjatult valitud ajalastele ja ruumilistele taustsüsteemidele. Igasugune rahvusliku ajaloo ja rahvusliku historiograafia mõistmine eeldab selliseid topeltvõrdlusi ja ajaloolasel on valida ainult see, kas neile võrdlustele avalikult tähelepanu juhtida või need varjatuks jätta.

Samuti olen ma rääkinud oleviku, mineviku ja tuleviku vahekorra erinevast konstrueerimisest erinevuse diskursuses ja normaalsuse diskursuses. Kui erinevuse diskursus rõhutab erilisi – identiteeti kujundavaid – sündmusi minevikus ja nende „tulevikupotentsiaali”, siis normaalsuse diskursus rõhutab olevikku ja näeb tulevikku oleviku jätkuna.

Niisiis omistatakse aja kolmele laadile – olevikule, minevikule ja tulevikule – erinevaid väärtusi, nagu on juba vihjanud Hartog. Oma Bochumi uurimisprojekti taha ma selles suunas edasi töötada ja analüüsida ajalaste erinevuste konstrueerimise viise Saksamaa, Ühendkuningriigi ja USA nüüdisaegsete ajaloolaste kirjutatud ajalugudes ja seda, kuidas nad neid põhjendavad ja isekeskis sel teemal arutlevad – või kas üldse arutlevad.

Ingliskeelsest käsikirjast tõlkinud
Erkki Sivonen

Toimetanud
Marek Tamm

Marek Tamm

(1973)

Lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo osakonna (1998).
Magistrikraadi kaitsnud Pariisis *École des Hautes Études en Sciences Sociales*’is (1999), doktori-
kraadi Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudis (2009).
Kultuuriajaloo dotsent TLÜ Eesti Humanitaarinstituudis ja keskajauuringute vanemteadur TLÜ Ajaloo Instituudis. Peamised uurimisvaldkonnad: Eesti ja Euroopa ajalugu 12.–13. sajandil, ajaloolik kirjutuse ajalugu ja teooria.

⁴⁷ C. Lorenz. Differences that make a difference. On narrative, comparison and explanation in Saul Friedländer’s *The years of extermination*. – Den Holocaust erzählen. Historiographie zwischen wissenschaftlicher Empirie und narrativer Kreativität. Toim. N. Frei and W. Kansteiner. Wallstein, Göttingen, 2013, lk. 88–96.

Ühest iseäralikust kirjasõprusest

Saateks Helmi Mäelo ja Ülo Koidu kirjavahetusele

Tiina Saluvere

Helmi Mäelo ja Ülo Koidu kirjavahetus, mida säilitatakse Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, väärib tähelepanu mitmeski mõttes. Esmalt on ootamatu muidugi see, et kaks nõnda erineva taustaga inimest võisid üldse kirjasõbrad olla – ja seda mitte paari juhuslikku postkaardikest vahetades, vaid aastakümnete vältel teineteisele pikki kirju saates. Teisalt on huvitav ka see, et see kirjavahetus saab alguse praktiliselt kohe, kui vähimgi kirjakontakt kodu- ja väliseestlaste vahel legaalsel moel võimalikuks sai. 1950. aastate teine pool oli aeg, mil pärast Stalini surma ja isikukultuse hukkamõistmist NLKP 20. kongressil tekkis tavainimestel lootus ja võimalus taastada kontakte oma sõprade, sugulaste ja pereliikmetega, kes olid jäänud teisele poole raudset eesriiet. Nii võiks eeldada, et esimeses järjekorras püüti sidet luua ikka kõige lähedasemate ja olulisemate inimestega, keda võis jäägitult usaldada. Koidu ja Mäelo kohta aga seda ju öelda ei saa.

Helmi Mäelo oli üsnagi konservatiivsete vaadetega kirjanik, ajakirjanik, seltsitegelane ja karskusliikumise aktivist. Ta oli sündinud 13. aprillil 1898 Tartumaal Udernas, õppinud Uderna ministeeriumikoolis, Tartu Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlastegümnaasiumis ja mõne aasta Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas. Eesti Vabariigi ajal tegutses peamiselt ajakirjanduse vallas, toimetades ajakirju Naiste Elu ja Töö (1923–1924), Eesti Naine (1938–1940) oli selle vastutav ja tegevtoimetaja ja Eesti Naise lisaväljaannet Väikeste Sõber (1933–1937). Samaaegselt oli ta aktiivselt tegev karskus- ja hõimuliikumises ja paljudes muudes aatelistes ettevõtmistes. Tema algatusel hakati Eestis 1923. aastal tähistama emadepäeva. Tema sulest on ilmunud kümme-kond romaani, üsna palju laste- ja noorsoojutustusi, mõned memuaarteosed ning hulgaliselt karskus- ja kasvatusteemalisi brošüürikesi. 1944. aastal põgenes ta perega Saksamaale ja jõudis

sealt üle Taani 1945. aasta kevadel Rootsi¹, kus tegi esmalt juhutoid, hiljem töötas püsivamalt kirjastuses kontoriametnikuna, kuid oma peamise energia suunas siiski kirjanduslikku tegevusse. Mäelo suri 1978. aastal Stockholmis.

Ülo Koidu lahutab Mäelost lisaks riigipiirile ja erinevale maailmavaatele veel ka ealiselt terve põlvkond – Koit oli sündinud 1925. aastal. Kui Mäelo elu ja tegevus on suhteliselt lihtsalt ja selgelt kaardistatav, siis Koidu puhul on asi keerulisem. Tõsi, on hulk fakte, mida ei saa vaidlustada: ta töötas aastail 1950–1975 ENSV Riikliku Televisiooni- ja Raadiokomitee esimehe asetäitjana, 1975–1985 VEKSA ühingu esimehe- na. Meenutagem, et Koidu ametiajal, aastal 1955 alles jõudis televisioon Eestisse, algul oli tema töö raadiokeskne. Koidu tegevust iseloomustab aktiivne suhete loomine Nõukogude Eesti ja välisriikide vahel, paljuski on see tegevus kandnud ka väärt vilja. Nii on näiteks tema ajal käivitatud Eesti-Soome ühisprojekt, telemälumäng „Naapurivisa” (1966–1970), mida on ka aastaid hiljem hinnatud kui väga põnevat ja ephihiloovat ettevõtmist. Koidu VEKSA perioodist on hea sõnaga meenutatud sisukaid konverentse ja kultuuriseminare noortele väliseestlastele, Indrek Jürjo hinnangul oli just see periood VEKSA kõrgaeg.² Kuid suur osa Koidu elust ja tegevusest on kaetud salapäraga ja tekitanud hulgaliselt vandenõuteooriad, keskseks märksõnaks KGB. Kes ta siis õigupoolest oli? Püüdmata siinkohal sellele vähegi ammendavat vastust anda, olgu põgusalt refereeritud tema kohta trükisõnas leiduvat.

Esimene, kes osutas Koidu seotusele KGB-ga, oli Indrek Jürjo. Tema 1996. aastal ilmunud raamatus „Pagulus ja Nõukogude Eesti” on arhiividokumentide toel toodud esile Koidu tegevus Nõukogude luureasutuse heaks. Jürjo väitel algas Koidu sellesuunaline karjäär sõja-aastail, mil ta õppis Nõukogude tagalas parteitöötajate kursus-

¹ Vt. Mäelo mälestusteraamatuid „Elutegevuses“ (Lund: EKK, 1961), lk. 303–318 ja „Võõrsil“ (Lund: EKK, 1974), lk. 7–63.

² I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Umara, Tallinn, 1996, lk. 254.

tel, ja jätkus aastail 1944–1963 agendina varjunime „Jaan-2” all, kusjuures teda on kasutatud ka Nõukogude välisluure operatsioonides.³ Koidu hilisem tegevus KGB heaks piirdus usaldusisiku staatusega, mis ei ole üllatav juba kas või tema tollaseid ametikohti arvestades. Hilisemad sama teemat käsitlevad autorid toetuvad paljuski just Jürjo esitatud arhiivandmetele ja järeldustele. Jürjo valmivast raamatust ilmusid katkendid ajalehe joonealusena juba Koidu eluajal. Virkko Lepassalu väitel oli Koit tuttavate hulgas öelnud: „See raamat ei ilmu kunagi.” Paraku hindas Koit oma kunagist mõjuvõimu uue aja tingimustes üle ega suutnud raamatu ilmumist takistada. Ise ta seda küll enam ei näinud, kuna suri samal aastal. Lepassalu oletab, et Jürjo raamatu peatne ilmumine süvendas Koidu soovi elust lahkuda.⁴

Just Koidu salapärane ja lõpuni lahendamata jäänud surm oli see, mis tõstis hüppeliselt huvi tema isiku vastu. Koidu surnukeha leidsid kalastavad poisikesed 1996. aasta septembris Lielupe jõest Lätis. Siiani pole selge, kas see oli enesetapp, õnnetusjuhtum või tellimismõrv. See andis võimaluse kõnsta poliitilises võitluses fookusesse Koidu kunagisi sõpru-tuttavaid ja arendada vandenõuteooriaid. Koidu surm oli kõneks isegi Riigikogus, kus Ando Leps esitas arupärimise siseministrile Koidu surma asjaolude selgitamiseks.⁵ Kuna samal sügisel toimusid Eestis presidendivalimised, siis tõusis erilisel esile Ülo Koidu ja Lennart Meri vahelise sõpruse teema. Eriti põhjalikult on Meri ja Koidu suhteid valgustanud Virkko Lepassalu oma raamatus „Süümeepiinadeta...”, kusjuures autor näib olevat veendunud, et Koidu surm oli Eesti Vabariigi korraldatud tellimismõrv, sest Koit teadis liiga palju ja oli muutunud seetõttu ebamugavaks.⁶

Kuidas siis juhtus, et kaks nii erineva taustaga inimest nagu Mäelo ja Koit said kirjasõpradeks? Seda enam, et väliseestlaste ettevaatlik-kahtlustav, mõnikord vaenulikki hoiak kodueestlastesse oli neil aastail pigem reegel kui erand. Üllataval kombel oli just Mäelo see, kes esimesena

käe sirutas, saates kirja Ülo Koidu emale Ada Koidule⁷, keda tundis Eesti Vabariigi päevilt. Ada Koit oli tegutsenud ajakirjanduse vallas – olnud Vaba Maa ja Päevalehe tõlk. 1940. aastal läks ta aktiivselt kaasa uue võimuga ning väidetavalt on tema kui juunikommunisti pealekaebuste tõttu saadetud Siberisse nii mõnedki tollased avaliku elu tegelased. Sõja puhkedes evakueerus Ada Koit koos poeg Üloga Venemaale, kus ta 1942. aastal suri. Ada Koit oli Mäelo romaani „Vallaslaps”⁸ prototüübiks.

Olles sõjakeerises jäänud teine teisele poole raudset eesriiet ja kaotanud igasugused sidemed, polnud Mäelol aimugi, et Ada Koit on juba ammu elavate hulgast lahkunud. Soovides vana tuttava-ga suhteid taastada, kirjutas Mäelo Koidule 1956. aasta jaanilauapäeval: „Kui lugesin ajalehest, et Ülo viibib Soomes ekskursiooni juhina tundsin tõusvat igatsust Teiega kontakti otsida üle paljude aastate. [– – –] Ekskursiooniga ühenduses kirjutasid siinsed ajalehed nii Ülost, kui ka Teist. Need polnud muidugi kõige sõbralikumad sõnad. Eriti mainiti, et Teie 1941. aasta sündmuste puhul olevat lasknud saata Siberisse oma kolleege „Päevalehe juurest”. Mulle on see raske uskuda, kuigi arvan, et see võis ka toimuda, kuna tundsite tol korral, et ühiskond oli Teie vastu ülekohtune olnud.” Pikas kirjas esitab Mäelo oma seisukohad ühiskonna paratamatust ebaõiglusest, eesti rahva saatusest jne. ning kutsub Koitu üles heastama oma kunagisi võimalikke patte armastusega kaasinimeste vastu: „Sel põhjendusel on minu arvamine, et ühiskonna vastolusid peab tasandama ARMASTUS. [– – –] Kui tõesti kord oli, et mõned isikud süütlit Teie pärast on kannatanud, siis on Teil nüüd võimalik seda heaks teha ja neid aidata. Pole ka tähtis, et just samu inimesi saaks aidata. Pole ka tähtis, et kaasinimest saaks aidata.” Kirja lõpus tunneb ta huvi Ada Koidu käekäigu vastu ja kutsub teda lahkesti külastama oma „pisiskest kodu”, kui Ada Koidul peaks olema kunagi plaanis ekskursiooniga Rootsi sõita.⁹

Olgugi et Mäelo kiri ei jõua adressaadini,

³ Samas, lk. 204–205.

⁴ V. Lepassalu. „Jaan-2” tahab koju. – Luup 1996, nr. 24 (29), 25. nov.

⁵ VIII Riigikogu stenogramm, IV istungjärk, 2. detsember 1996 – <http://www.riigikogu.ee/index.php?op=steno&stcommand=stenogramm&date=849531600&pkpkaupa=1&paevakord=1900003536&op2=print>, vaadatud 22.09.2013.

⁶ V. Lepassalu. Süümeepiinadeta. Georg ja Lennart Meri sidemetest eriteenistustega ja selle tagajärgedest, autoriväljaanne, Tallinn, 2005.

⁷ Mäelo isikuarhiivis leidub ka kolm Ada Koidu kirja Helmi Mäelole aastaist 1935–1939 – EKLA, f. 226, m. 2: 19. Neist kirjadedest ilmneb, et nad olid tuttavad juba 1920. aastatel, Ada Koit meenutab seal hea sõnaga Mäelo emalikkoo hoolitsust ja moraalselt toetust temale raskel ajal, s. t. siis, kui tema poeg Ülo vallaslapsena sündis.

⁸ H. Mäelo. Vallaslaps. Postimees, Tartu, 1934.

⁹ Helmi Mäelo kiri Ada Koidule 23.06.1956 – EKLA, f. 226, m. 17: 14.

saab see ometi vastuse. Ja vastajaks on Ada Koidu poeg Ülo, Helmi Mäelo laste eakaaslane, kunagine „valge peaga poisike”, nagu Mäelo teda oma kirjades sageli nimetab. Siit saab alguse kirjavahetus, mis kestab Helmi Mäelo surmani ja jätkub seejärel Ülo Koidu ja Bernhard Mäelo vahel veel aastail 1988–1991, tõsi, siis küll peaaegu ühepoolsena Koidu poolt, kuid arvestades Mäelo kõrget vanust, mis selleks ajaks hakkas juba sajale lähenema, pole see ka väga imeksandav. Jõutakse siiski mõtteid vahetada Gorbatšovi uutmispoliitika ja alkoholivastase kampaania üle – viimane oli ju Mäelole kui eluaegsele karskusaktivistile eriti südamelähedane teema. Ülo Koidu viimastest kirjadest kumab läbi nukrus – näib, nagu püüaks ta vanu kirjasõprusi taas elustades leida leevendust üksindusele. Oma viimases kirjas „onu Bernhardile” kirjeldab ta oma viimase aasta elu kui „ajakirjandusse tagasitruugimise” aega, kuna ta teeb kaastööd mitmele väljaandele: „See aitab tunda end mitte veel päris mahakanatud endise inimesena ja eks sellest tule ka veidi pensionilisa.”¹⁰ Samas kurdab ta majandusliku olukorra üle ja näib olevat tuleviku suhtes küllaltki pessimistlik. Lõpuks vihjab ta, et kui vana ise ei jõua, võiks ju keegi lastest mõned read paberile panna või Vaho Eierile¹¹ telefoni teel edasi anda, sest „ühe kirja „musta auku” kadumine pole just eriti meelitat”. See lause jääbki viimaseks Ülo Koidu ja perekond Mäelo 35 aastat kestnud kirjavahetuses. Bernhard Mäelol on elada jäänud kolm, Ülo Koidul viis aastat.

Publitseeritavad kirjad pärinevad eeskätt kirjavahetuse algusperioodist, mil suhtlus oli tihedam, hiljem piirduti sageli vaid aastat kokku võtva jõulukirja või pühadekaardi vahetamisega. Kirjad asuvad Helmi ja Bernhard Mäelo fondis Eesti Kultuuriloolises Arhiivis – EKLA, f. 226, m. 17: 15 (Mäelo Koidule) ja EKLA, f. 226, m. 24: 11 (Koiti Mäelole). Loetavuse huvides on nad siinses publikatsioonis paigutatud vaheldumisi üldisesse kronoloogilisse järjestusse, nagu nad kunagi kumagi osalise kirjutatuna olid. Mäelo kirjad leiduvad arhiivis tänu sellele, et ta jättis endale kõigist oma kirjutatud kirjadest masinakirjakoopiad, Koidu kirjad on Mäelole saadetud originaalid.

Kas Mäeloni võisid jõuda mingid aimdused

Koidu võimalikust luuretegevusest, seda võib vaid oletada. Suletud ühiskonnas elanud nõukogude taustaga tavakodaniku vaatevinklist ärataksid tähelepanu ja kahtlusi arvukad viited välisreisidele Koidu kirjades. Elegantse kergusega poetab Koit oma kirjadesse repliike: „lubage Teid tervitada Hiinamaa lõunatipust”, „puhkuse veetmise kohtadest on mulle eriti meeldinud Bulgaaria kuurordid”, „olen siin Tampere lähedal Näsijärve kaugemal kaldal”, „tervitan Ungarist Balatoni äärest”, „septembri lõpu veetsin Poolas”, „sihin tänavu matka Tõusva Päikese maale”. Ta saadab tervitusi Saksamaalt, Soomest jne. Lepassalu andmeil oli Koidul 30 aasta jooksul olnud 40 reisi 20 riiki.¹² Mäelo jaoks ei paistnud selline rohke reisimine ilmselt mingeid kahtlusi äratavat – vaatamata soovile kodumaal toimuvaga igakülgset kursis olla, puudus tal siiski isiklik kogemus elust Nõukogude ühiskonnas. Mäelole on iseloomulik omamoodi naiiv-rahvuslik konservatiivsus, mis nägi ohtu ja lausa aadete reetmist okupeeritud kodumaa külastamises, nagu ilmneb tema reaktsioonist näiteks Eeva Niinivaara Eesti-reisile,¹³ kuid jättes samal ajal märkamata hoopis ilmsamad viited. On võimalik, et teatud kahtlused Koidu suhtes jõudsid Mäeloni 1970. aastal, mil Koit veetis terve kuu Rootsi Kuningriigis. Selleks oletuseks annab alust kirjavahetuse järsk hõrenemine, peaaegu vaibumine 1970. aastatel.

Mida andis see kirjavahetus kummalegi osapooltele? Mäelo jaoks oli kindlasti oluline kontaktide loomine kodumaaga, info siinse elu kohta, kultuuriürituste kirjeldused jms. Koidule andsid Mäelo kirjad omamoodi hea ülevaate paljudest väliseestlastele neil aastail iseloomulikest arvamustest ja meeleoludest, ka hirmudest. Head suhted Mäeloga aitasid Koidul kahtlemata leida hõlpsamini kontakte ka teiste väliseestlastega – olgu selleks siis isiklik või tööalane huvi VEKSA esimehena või ka oletatav luuretegevus. Täna selge lugejal aitab Mäelo ja Koidu kirjavahetus mingil määral aduda neid barjääre, mis sõjajärgsel kümnendil olid kodu- ja väliseestlaste vahele kerkinud, võimaldab näha kontaktide tekkimise erinevaid teid, aga ka sedalaadi suhtluse varjatud karisid.

¹⁰ Ülo Koidu kiri Bernhard Mäelole 23.03.1991 – EKLA, f. 226, m. 82: 9.

¹¹ Vaho Eier (1929?) oli Rootsis elav eesti filatelist ja fotograaf, kes töötas bussijuhina ja kes oli Koiduga kirjavahetuses. 1989. aastal oli Eieril fotonäitus Tallinnas Kiek in de Kōkis. Lepassalu on oma raamatus „Süüme piinadeta...” (lk. 115) väitnud, et Eieriga samas majas elas „Rootsi salaluure ja Stockholmi politsei endine ülem Hans Holmer, kellele ka Ülo Koit on tervituskaardi saatnud”. Ka Koidu viimane kiri, mis jõudis kohale alles pärast tema surma, oli adresseeritud Vaho Eierile.

¹² V. Lepassalu. Süüme piinadeta, lk. 107.

¹³ Vt. Helmi Mäelo kirjad Eeva Niinivaarale – EKLA, f. 226, m. 18: 11.

Helmi Mäelo ja Ülo Koidu kirjad

Ülo Koit Helmi Mäelole 25. VII 1956

Tallinnas 25. juulil 1956

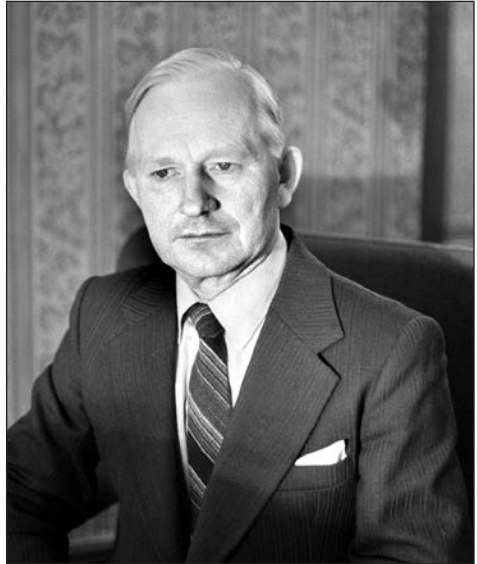
Lugupeetud proua Mäelo

On meeldiv saada sõnumeid inimestelt, kes tuletavad meelde kaugeid lapsepõlvemälestusi. Olen kohanud vahel Teie nime ajakirjanduses ja isegi mõnikord mõtelnud Teile kirjutada, nüüd aga andis Teie kiri¹ selleks veelgi enam põhjust. Olen kindel, et adresseerisin oma kirja õigesti, kuigi Teie oma oli varustatud vaid initsiaalidega. Kuid ühtlasi pean kurbusega teatama, et Teie kiri ei jõudnud selleni, kellele see oli mõeldud. Juba 1942 aastal röövis raske haigus minult mu ema...

Võite isegi ilma kommentaarideta arvata, milliseid tundeid äratab teadmine, et veel nüüdki, poolteist aastakümnet hiljem, ei anta seal võõral maal rahu selle inimese mälestusele, kellele ükski aus inimene ei saa näpuga näidata. Pole muidugi mõtet teha kellelegi etteheiteid. On arusaadav, et kauane lahusolek kodumaast ja tendentslikult moonutatud informatsioon meie maast kogu selle aja kestel on avaldanud oma mõju pagulasrahvale. Ja „Välis-Eesti” taolistelt lehtedelt² pole muidugi muud oodata. Küllap olid needki sõnumid, millest Teie oma kirjas märkisite perekond Uibopuu-Reiose³ sulest. Olen ka varem jälginud Rootsisis ilmuvat ajakirjandust ja mulle on küll jäänud mulje, et selle eestikeelne osa on möödunud aastatega järjest langenud ja üha rohkem laskunud labase poripildumise tasemele. Kuid jätkem selle.

Ei mäletagi enam, millal viimati käisin Teie majas Tartus. See on ikka endine, sõjast puutumatu. Möödudes sellest meenub nii mõnigi pilt minevikust, kuid vaevalt tunneksin Teid praegu kohates ära. Teil oleks mind võib olla kergem tunda mu endiselt heleda juuksekatte poolest. Tartus käin harva, peamiselt Nõõpide perekonda külastamas. Nemad elavad ikka vanas kohas, Tähtvere nurgas. Ainult Jaani pole neil enam. Jaani viis sõda Saksamaale ja seal on ta jäljed kadunud. Olli-tädi töötas varem ülikooli juures, nüüd aga on kodune, Tõnis on mehaanikameistriksi pitsi ja paelavabrikus, kuid raadioasjandusest pole ta loobunud, nüüd plaanitseb televisiooni-aparaadi ehitamist.

Minu ise evakueerusin sõja alguses kaugele Siberimaale,⁴ millest Teie pool räägitakse hirmu ja õuduselugusid. Minul on aga sellest maast parimad mälestused. Loodus on seal kena, hea kliima, rahvas sõbralik ja külalislahke. Töötasin seal ühe kullakaevanduse juures maamõõtmis ja kaardista-

Ülo Koit 1982. aastal. Foto: I. Trapido. EFA 331.0-113390

¹ S.t. Mäelo kiri Ada Koidule 23.06.1956 – EKLA, f. 226, m. 17: 14.

² 1944–1995 Stockholmis ilmunud ajaleht.

³ Kirjanik ja ajakirjanik Valev Uibopuu (1913–1997) ja tema esimene abikaasa, soome kirjanik ja tõlkija Tuuli Reijonen.

⁴ 1941. evakueerus Koit koos emaga Nõukogude tagalasse.

mistöödel, õppisin ära vene keele ja jätkasin poolelijäänud õpinguid.⁵ Pärast sõda tegutsesin Valgas kohaliku maakonnalehe toimetuses,⁶ hiljem aga läksin üle tööle ringhäälingus.⁷ Nii et võin Teile ja kõigile, kellel selle vastu huvi on pakkuda osavõttu soovikontsertidest. Muud soove ja sõnumeid, paistab ei sõanda sealpool asuv rahvas veel avalikult esitada.

Raamat, mille saatmist te oma kirjas märgite,⁸ on mulle tuttav, nagu teisedki hr. Gailiti kooperatiivi⁹ ja „Orto”¹⁰ raamatud. Nende hulgas on mõistlikke töid, kuid on ka palju niisugust, mille pärast autorite südametunnistus peaks punastama. Ootan huviga, milline tuleb Teie raamat.

Parimate tervitustega Teile ja Olevile¹¹

Helmi Mäelo Ülo Koidule 10. VIII 1956

Bromma, 10. 8. 1956
Stramaljvägen 8

Lugupeetud härra Ülo Koit,

Palju tänu vastuse eest! Mul on tõsiselt kahju, et tegin Teile haiget kuna ma ei võinud ju aimata, et Teie ema ei ela enam. Mul isiklikult on temast parimad mälestused ja ma lootsin neid sidemeid arendada. Kuid mul on heameel, et selle tõttu sain kontakti Teiega. Vastasel korral ma poleks leidnud põhjust Teile kirjutada. Võibolla see pidigi nii olema...

Teie kiri on mitmeti huvitav, kuid näib, et meie arusaamised paljudes asjades lähevad risti. Teie kõnelete Siberist, kuhu meie inimesi on vägivaldselt küüditatud ja saadetud kui õilsast paigast. Seda ei tunne ühegi eestlase süda: see on meile vangla, kuhu juba vanasti saadeti ainult kurjategijaid. Ja miks tulite ise sealt ära? Minu mõttes on ikkagi see, et nüüdsed kodumaa juhtivad tegelased peaksid kõik tegema, kui olukord seal tõesti inimlikumaks on muutunud, nagu raadiost kuulda, et meie rahvas sealt oma kodumaale saaks ja et MEIE NOORI MITTE ENAM SINNA EI KÜÜDITATAKS VALE VABATAHTLIKKUSE TÄHE ALL. Oleme väljaspool väga kurvad meie noorte pärast.

Teie kirjust paistab, et Teie minu poolt saadetud raamatut pole mitte kätte saanud. See pole ei „Orto” ega ka EKK kirjastuse väljaanne, vaid EMP väljaanne ja inimese kirjutatud, kes põgenes sealt alles 1955. aastal. Saadan Teile samas kirjas mõned väljavõtted siinsest ajakirjandusest, millest näete probleeme. Ega Teie ometi saa eitada, et neid ei oleks. Ma tean küll, et kodumaa juhid ei saa ju kõike teha, mida käseks nende süda, kuid ometi usun ma, et nad saavad palju leevendada. Mind huvitab väga, kuidas suhtute tõeliselt kirjavahetuse kodumaaga, mis nagu muidugi teate on peale Stalini surma hoogu võtnud. Siin on osa inimesi, kes väga kardavad, et see on ainult ajutine vabadus ja meie vaesed omaksed saavad varsti seal selle all kannatada, kuna NKVD kõik kirjade

Helmi Mäelo oma 80. sünnipäeval, 13. aprillil 1978. a. Stockholmi Eesti Majas. EKLA, fk. A-208:2

⁵ Virkko Lepassalu andmetel õppis Koit sõja ajal Nõukogude tagalas traktoristide ja ENSV parteiaktiivi kursustel. (Lepassalu, V. „Jaan-2” tahab koju – Luup, 25.11.1996).

⁶ 1947–1949 töötas Koit Valgamaalase toimetuses.

⁷ 1950–1975 oli Koit ENSV Tele- ja Raadiokomitee esimehe asetäitja.

⁸ E. Ōun. Võib-olla järgmisel ööl... [Ajalooline ülevaade]. EMP, Stockholm. 1956. Mäelo nimetab selle raamatu saatmist kirjas Ada Koidule.

⁹ Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1950–1994 Lundis tegutsenud kirjastus.

¹⁰ 1944–1973 Rootsisis, hiljem Kanadas tegutsenud väliseesti kirjastus.

¹¹ Olev Mäelo (1924), Helmi ja Bernhardi poeg.

saajad kirja paneb. Ma aiman ju ette mida Teie mulle vastate, kuid siiski ma olen rõõmus seda kuulma. Mina isiklikult kaldun arvama, et muutus on tõepoolest sündinud inimlikkuse poole peale kahe vaimuhaige diktaatori: Stalini ja Hitleri surma, kuid paljud ei usu seda.

Mulle näib ka, et Teie siiski ei tunne kuigivõrra meie kirjandust. Selleks saadan kaasa informatsiooni broshüüri.

Olin Soomes Leeni Vesterise¹² kodus, kus lugesin Teie kirja. Tal oli tuline kahju, et kutsutuid oli tema juurde nii vähe ilmunud. Ta arvas, et need, kes tulid olid juhid, kuna teisi ei lastud tulla.

Täna soovikontsertide avamise eest ka meile, kuid vist küll ei kasuta meie seda võimalust. Kuulasin emadepäeval Tallinna saadet Soome. Seal oli tervitusi selle päeva puhul jne. Mu meel jäi kurvaks, sest see oli nii suur propagandaline vale, kuna ju kodumaal keegi enam ei tea emadepäevast. Minu süüks omal ajal pandi just seda, et olin emadepäeva õilsa asjaga kaasa kutsunud ka töölisnaised. Seda ütles mulle suusisse Tartu tollaegne linnapea. Olin põlu all, ega antud mulle tööd...

Jah, võiks palju kirjutada, kuid ehk edaspidi, kui leiame tihedamat kontakti. Olev õppis siin maal ära tehnilise joonestamise ja on sellel alal töötanud mitu aastat. Kuid umbes kolm aastat tagasi ta haigestus psühhiliselt, kartes tagakiusamist ja kinninabimist, mis oli kõik meie elukorra raske järeldus. Ta on juba palju parem, kuid tööjõud on vähenenud. Ta tervitab Teid ja mäletab hästi.

H. M.

Ülo Koit Helmi Mäelole 15. IX 1956

Tallinnas 15. septembril 1956

Lugupeetud, proua Mäelo

Ei tea, kas olete mu esimese kirja kätte saanud, või mitte, kuid igaks juhuks kirjutan veel veidi. Väga võimalik, et ma teie aadressi päris õigesti ei kirjutanud.

Mind pani Teie kirjas imestama see, et Te selles nii palju ruumi pühendasite meie oludele või õigemini oma ettekujutustele meie oludest¹³ ja seejuures ei märgi peaaegu midagi enda ja oma pere elust ja tegevusest. Mulle tundub küll, et viimane teema võiks mõlemale poolele rohkem huvi pakkuda. Ja kindlasti nõustute ka ise, et pole kuigi loogiline väita kirja teel, et naabri hoov on räpane, kui ise pole sellesse hoovi oma jalga tõstnud.

Esialgul soovitan ainult üht – ei maksa kohe kergeusklikult tõena võtta selliseid „imelugusid“ nagu neid jutustavad Manivald Rästase¹⁴ taolised reisimehed. Parem võtke ise ette reis meie maale, kui selleks huvi ja aega jätkub.

Esialgul piirdun nende ridadega.

Austusega

Ülo Koit

P.S. Kui otsustate mulle kirjutada ja kui see Teile tüli ei tee, siis palun ümbrik varustada uuemate markidega – puht filatelistlikel kaalutlusil.

Ü. K.

¹² Leeni Ploompuu-Vesterinen (1886–1972), haridus-, karskus- ja hõimutegelane.

¹³ Oma kirjas Ada Koidule kirjutab Mäelo: „Jälgime kodumaa arengut pidevalt ja pingeliselt, see on meie alaline valulaps. Teame nüüd seal reisijate kirjelduste läbi, et meie endisest kodumaast on saanud hall mu-reliikkus. Endised viljapõllud ei lokka enam, rahvas nälgib ja vireleb haigustes. Vaene kolhoosnik on kõige madalam olevus jne.”

¹⁴ Manivald Rästase nime all ilmunud raamatu „Tulin kodumaalt” (EKK, 1955) on tegelikult kirja pannud Gert Helbemäe, nagu võime lugeda Janika Kronbergi kirjutisest Tunas 2001, nr. 3, „Kes kirjutas Manivald Rästase raamatu „Tulin kodumaalt”?”. Raamatu aluseks on tõestisündinud lugu noormehesest, kel õnnestus 1955. aastal end kaubalaeva trümmis peites sõita Tallinnast Londonisse, kus ta palus poliitilist varjupaika.

Helmi Mäelo Ülo Koidule 25. IX 1956

Bromma, 25. 9. 1956
Stramaljvägen 8

Lugupeetud Ülo Koit,

Sain täna Teie kirja 15. septembrist. Teie eelmisele kirjale 25. juulist vastasin 10-mal augustil. Seega ei ole see kiri jõudnud Teieni. Kiri läks Teie töökohta ja sisaldas ka veel mitmesugust muud materjaali, oli suur pruun ümbrik. Meie maal kirjad ei lähe kaduma. Nähtavasti on see kinni peetud kusagil. Selle järele olen Teile veelgi saatnud trükitöid siit. Raamat, mille saatsin Teie ema nimele ei olnud ei Räästase ega ka Orto ei KK kooperatiivi oma, vaid E. Öuna kirjutatud: Võibolla juba järgmisel ööl. Ka seda pole Teie saanud.

Teie kirjutate mulle, et pole õigust väita, et naabri hoov on räpane. Kodumaa ei ole mulle ialgi olnud naabri hoov ega ka räpane. Selle üle muret tunda, kui see kannatab on iga eestlase kohus ja õigus. Kuidas saaks keegi meist tulla sinna? Iialgi ei unune nende südamest 1941. aasta küüditamisõode elamused, ega kustu inimlik hirm. Kes garanteerib, et tulijad ei lähe otse Siberisse, sinna kus meie inimesed on massiliselt surnud, haigestunud jne. Miks ei lasta kodumaale tagasi neidki, kes on veel elus????!!!

Ainult niipalju politikat, sest kardan, et ka see kiri ei lähe Teieni.

Üldiselt elame siin hästi. Vanemad inimesed elavad ja teenivad rahuldavalt, nooremad, eriti need, kes on saanud siin väljaõppe, elavad väga hästi.

Meie pere pingutas aastaid, et lastele anda haridus. Kui mu noorim poeg¹⁵ lõpetas ülikooli, jäin mina töölt ära. Mul on kodus nüüd kolm meest hooldada, üks nendest on isata sõjaohver. Peale koduse töö tegelen oma huvide kohaselt. Raamat, millest esimeses kirjas kirjutasin¹⁶ ilmub jõuluks. Kuna ma näen, et saadetised ei jõua Teieni, arvan, et vaevalt maksab mul seda Teile saata. Praegust istun ühe väiksema uurimustöö kallal.¹⁷ Nii täituvad päevad ja tundub, et on alaliselt kiire.

Olev, keda tunnete, õieti mäletate on omamoodi raskelt kannatanud olukordade all. Tema vastupanu jõud ei olnud nii tugev, et oleks suutnud kanda raskusi meie põgenemisteedekonnal. Ta kartis väga kinninabimist ja muud sarnast, mis on nüüd jätnud talle psühhiliselt tagajärgi.

Ma ei kirjuta pikemalt sel korral. Oleme kuulnud siia, et oktoobris algavad Tallinna raadios kojukutsumise saatet. Kui teatate mulle aja, katsume kuulata. Kuid ma arvan, et see töö on sealt poolt asjata eelmainitud põhjustel. Mõnede varemalt sinna läinute juhud on teistele hoiatuseks.

Kirjutage kas olete naisemees ja perekonna isa. Mul on tõsiselt kahju Teie ema noorest surmast. Mis oli tema haiguseks ja kus ta suri?

Teile sõbralikult mõeldes

H. M.

Ülo Koit Helmi Mäelole 4. X [1956]

Lugupeetud pr. Mäelo.

Täna saadetiste eest. Läkitan ka omalt poolt teele mõne trükitöö, mis võib-olla Teile huvi pakub. Lisan siia ka mõned jhuslikud margid. Kui Teie margihuvilisel leidub konkreetsemaid soovet, siis olen meeleldi valmis neid rahuldama.

¹⁵ Meemo Mäelo (1928–1998).

¹⁶ H. Mäelo. Eesti naine läbi aegade. EKK, Lund, 1957.

¹⁷ Ilmselt „Täiskarskus ja selle tähtsus ühiskonnale: ETSR võistlustöö“, 1957.

Nüüd mõnda Teie küsimustele vastuseks.

Emä haigestus mul Leningradis, kus ta töötas sõja esimesel aastal blokaadi rasketes tingimustes. Tal jätkus veel jõudu minu juurde sõita, olin sel ajal evakuaatsioonis kaugel Uurali taga väikeses Plasti nimelises linnakeses. Ja sinna ta jäigi puhkama.

Elukaaslase olen endale leidnud juba mõnd aega tagasi, kuid rohkem peret praegu ei ole. Huvitav kokkusattuvus oli see, et mu naise emä kandis neiupõlves sama nime, mille nüüd uuesti sai mu naine.

Oma viimases kirjas räägite jälle salapärasest hirmust. Meil siin on seda raske mõista. Midagi taolist kuulsin kevadel ka Helsingis viibides, kui sain seal kokku pr. Vesterisega. Ja kui ma nüüd hiljuti temaga Tallinnas kokku sain, siis pidi ta tunnistama, et kartused, mis ka tema südames varem kummitasid, olid küll põhjusetu. Küllap kunagi ka Teil avaneb võimalus selles veenduda.

Mis aga puutub raadiosaadetesse, mida Te oma kirjas mitte päris õigesti nimetate, siis püüab meie ringhääling laupäeva õhtuti veidi abistada inimesi, kes on kaotanud kontakti oma võõrsil viibivate omastega ja soovivad seda uuesti jalule seada. Kuna niisugused sõnumid kõigile kuulajaile suurt huvi ei paku, siis on ka aeg selleks piiratud.

Kuivõrd ma ise raadio asjadega tegelen, siis oleks väga huvitav kuulda Teie arvamusi meie raadio saatekava kohta.

Ja veel üks küsimus. Võib-olla on Teile tuttav kaasmaalane, kelle nimi on Argo Kõvamees.¹⁸ Olen kuulnud, et ta Stockholmis tegutseb arstina. Arvan, et ta on minu koolivend ja klassikaaslane ja kui see nii on, siis oleks huvitav temast veidi lähemalt kuulda. Võib olla on Teil juhus talle seda edasi anda.

Sedapuhku lõpetan.

Lisan juurde ühe pildi, see pole küll suur asi (oma tehtud), kuid vast annab veidi ettekujutust, kuidas ma välja näen.

Tervitades

Ülo Koit

Tallinnas

4 okt. [1956]

Helmi Mäelo Ülo Koidule 11. I 1957

Stockholm–Bromma 11. 1. 57.

Armas Ülo Koit,

Palju tänu uue aasta soovide eest! Olin arvamisel, et olen Teid ära pahandanud ja seepärast Teie ei kirjuta minule. Ma loodan, et uuel aastal pahandusi enam ei tule. Oleme mõlemad liiga pisikesed inimesed, et lahendada suuri probleeme.

Samaga soovin ka Teile ja abikaasale parimat uut aastat, jõudu ja edu töös. Isiklikult sooviksin, et teie mõlemad saaksite järgnevalt sõita siia ja meie kohtuksime.

Olen saanud kodumaalt kirjandust ja ka ajakirju. Päris järjekindlalt hakkab lugema Sirp ja Vasarat. Mind huvitavad ju ülekõige kultuurküsimused.

Isiklikult kirjutasin ühe uurimuse Tartu Ülikooli 37-ma aastapäeva auhinnatööde sarjas: Täiskarskus ja selle tähtsus ühiskonnale. Sain selle eest auhinna. See töö on kirjutatud kõige viimaste uurimuste alusel alkoholi mõjust inimelus. Kui see kord ilmub, saadan Teile ja luban kasutada, kui soovite eesti rahva huvides, sest oleme siia kuulnud, et meie rahvas kohutavalt joovat. See kurvastab sügavalt.

Meie jõulud möödusid vaikselt. Lund oli väga vähe, aga maa oli siiski valge. Praegust on nagu

¹⁸ Argo Kõvamees (1926–2007) oli teenekas arst, meditsiinidoktor, mitmete seltside auliige, 2000. a. pälvis ta Eesti Punase Risti I klassi teenetemärgi.

kevad, päike särab ja nagu kipub rohetama. Suuremad külmad tulevad siin ikka veebruaris. Ent tänane talv on eriti pehme.

Küsin Teilt ühte asja. Kas on Teil teada, kas raadio orkester või mõni teine orkester vajaks Tallinnas bajaani mängijat. Mängija võimeid ma ei tea, kuid usun, et need on head. Kas Teie lubaks enesega kontakti otsida?

Olen püüdnud aimata Teie häält raadiost, kuid ei tea aega, millal olete kuulda või kas üldse olete kuulda. Kahjuks õhtuti on raske Tallinnat siia kuulda, sest tihe saadete võrk umbes samal lainel segab tunduvalt.

Veel kord parimate soovidega uueks aastaks

Teie

H. M.

Ülo Koit Helmi Mäelole, daatumita [1957]

Lp. pr. Mäelo

Täna kirja eest. Ei tahaks siiski nõus olla Teie väitega väikeste inimeste ja suurte probleemide kohta. Just suurte probleemide suhtes tuleb igapäev siiski lahendus leida ja oma seisukoht võtta. Seda aga ei saa muidugi huupi teha, eelarvamuste ja muude subjektiivsete asjaolude põhjal, selleks on vaja sügavat analüüsi ja objektiivseid võrdlusi. Et ma aga mõnda aega pole kirjutanud, selles on hoopis teine põhjus. Pole olnud selleks mahti. Tööd-tegemist on palju, peale selle täiendan ennast ja annan eksameid,¹⁹ kogu detsembrikuu aga elasin Moskvast. Seal toimus nimelt eesti kunsti ja kirjanduse festival,²⁰ millest võib-olla olete kuulnud. Olin seal tegev informatsiooni ja raadioülekannete alal. Peab ütleva, et meie kunst sai seal väga sooja vastuvõtu ja suure menu osaliseks. Eriti kõrgelt hinnati meie tarbekunsti näitust, ooperietendusi ja kooride esinemisi. Edu oli ka Draamateatril, eriti „Antoniusse ja Kleopatra“, mida kanti üle televisioonis ja millele avaldasid tunnustust ka inglise saatkonna töötajad. Eesti kirjanduse, nii klassika kui ka tänapäeva autorite venekeelsetele väljaannetele oli suur nõudmine, teatritesse ja kontserdisaalidesse, kus esinesid meie kollektiivid, oli raske pileteid saada, sest need müüdi juba enne etendusi läbi. Ernesaksa meeskooril tuli aga igal õhtul oma kontserte tublisti pikendada lihtsalt tormilise lisapalade nõudmise tõttu. Moskvast veedetud nädalad andsid meie kunstirahvale palju meeldejäävaid elamusi ja head indu edasiseks loominguliseks tööks. Paljusid meie kunstitegelasi aga autasustati ordenite ning aunimetustega.

Nüüd paar sõna alkoholismi küsimusest. Teie pool käibelolevad teated selle küsimuse kohta Eestis on muidugi suuremalt osalt ülespuhutud liialdused, aga oma töötera neis vast leidub. Nimelt varemast aastastel ei pühendanud meie avalikkus alkoholismi probleemidele erilist tähelepanu. Viimastel aastatel on ka sel alal olukord muutunud – on vähendatud alkoholi müügikohtade arvu, tehakse alkoholivastast selgitustööd ja hiljuti seati sisse kohtulik karistus ilma edasikaebamise õigusega lärmamise ja korrarikumise eest, mille kohta varem vastav paragrahv puudus. Kõige mõjuvaks vahendiks selle pahe vastu on aga rahva elujärje üldine paranemine, mis nii linnas, kui maal ennast tublisti tunda annab ja mille jätkamiseks meil järjest uusi samme astutakse.

Edasi Teie küsimuse suhtes. Muusikameestel, kellel korralik kvalifikatsioon on, leidub tööd siin mitmel pool. Selle leidmisel raskusi ei ole. Vajaduse puhul võin hankida konkreetsemaid andmeid.

Minu häält raadios küll ei kuulu – esinemine minu ülesannetesse ei kuulu, kuigi mõned üksikud korrad olen ka seda teinud.

¹⁹ Koit õppis NLKP kõrgemas parteikoolis Moskvast.

²⁰ Jutt on Eesti NSV kunsti ja kirjanduse dekaadist Moskvast, mis toimus detsembris 1956.

Tallinna saadete kuulamiseks õhtutundidel võiksite proovida ka lühilainet – 49,75 m alates k. 17.30 kesk-Euroopa aja järgi ja pühapäevadel ka hommikust alates.

Sedapuhku lõpetan. Lisan mõned kättejuhtuvad margid selle ala huvilistele.

Tervitades

Ü. Koit

Helmi Mäelo Ülo Koidule 7. III 1957

Bromma, 7. 3. 1957

Armas Ülo Koit,

Juba ammu tagasi sain Teie kirja. Palju tänu! See oli huvitav lugeda Teie festivali kirjeldust. Olin seda jälginud ka „Sirp ja vasarast” ja nüüd on mul olemas ka jaanuari „Looming”. Ka sain kodumaalt Semperi „Punased nelgid”,²¹ mis minu meelest on küll väga vilets töö. Ka „Loomingu” tase on märgatavalt langenud. Kas ehk on kirjutajaid liiga palju, või milles on viga!? Nagu siia teada, on ju kirjanikel ja kunsti inimestel kodumaal, üldse Nõukogude reshhiimi all kõige parem ja lähedam elada. Nad võiksid ju teha tööd. Või ehk nõutakse nendelt liiga palju. Omajagu mõjub muidugi kaasa, et pole vabadust, partei kirjutab ette...

Minu raamat²² ilmus 24-maks veebruariks. Panin ühe ekspl. Teile posti. Kui saate kätte, palun teatage. Leiate selles ka oma ema nime. Kuna selline töö on kirjutatud väljaspool kodumaad, seega allikatest eemal, siis on vead paratamatud. Kuid üldjoontes on päästetud unustuse hõlma vajumisest üks ajajärk meie rahva kultuurajaloost. Kui olete aega saanud lugeda, olen rõõmus Teie arvamise üle.

Järgmiselt kavatsen hakata kirjutama mälestusi. Tahan seda teha kolmes osas. Eks näe!

Ma tahaksin loota, et Teie oma mõjuga kaasa aitaksite, et eesti emadele saaks jälle emadepäevaks TEINE MAIKUU pühapäev. Möödunud aastal kuulasin Tallinna raadiot ja kuulsin seal emadepäeva saadet soomlastele. Mu süda kiskus valust krampi sellise väljapoole saadetava võltsmängu eest. Seal oli ka tervitusi eesti emadelt soome emadele. Kuidas võisid need meie emad saata tervitusi, kui nad ei tohi teadagi midagi emadepäevast.

Miks saadab Tallinna raadio soome keelseid jumalateenistusi, kuna Soomes on kirikuid külluses ja soomlased ei vaja sellel alal võõraid saateid. Kas poleks selle asemel võimalik oma rahvale anda vastav saade?!

Ma ei julge uskuda, et Teie isiklikult saaksite olla õnnelik eelmainitud „mängude” puhul. Kas ei saa meie rahvas tõesti niigivõrra otsustada oma asjade üle?

Meid hämmastas täna hommikune raadio teade Rootsis väljakoolitatud spioonidest, keda kodumaal on arreteeritud ja ka juba karistatud. Keegi ei usu sellist. Kas see pole sama tee jätkamine, mis oli kord isa Stalini ajal?! Vaene rahvas, kelle kallal jälle toimuvad ülekohtu teod...

Meid kutsutakse kodumaale, saame järjest kirju. Kuid, kes julgeb sellele mõtelda kuni valitseb terror ja inimeste hävitamine. Kord ütlesite, et Siber pole halb paik, kuid see pole m e i e rahva kodumaa. Miks inimesed seal varisevad kokku ja surevad, kui see pole halb paik.

Jälle olen laskunud asjadesse, mis poleks vaja olnud, kuid tänased sündmused on teinud meelega väga murelikuks. Oli nagu usku, et kodumaal on tõesti pisut muutunud inimlikumaks, kuid vist oli seegi vale mäng. Meelitati inimesi sinna kirjutama ja kontakte otsima omaksetega, et siis hiljem kõik kättemaksuks kasutada.

Mõtlen ikka sinna, kuid valuga

Teie

H. M.

²¹ J. Semper. Punased nelgid. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1955.

²² Vt. viide 16.

Helmi Mäelo, August Mälk ja Raimond Kolk mais 1961. EKLA, fk. Alb.-152: 48.

Ülo Koit Helmi Mäelole 30. I 1965

30 I 65

Lp. pr. Mäelo

Loodan, et ma ei eksi seda nime tarvitades, kuigi Teie kirja ümbrikult leidsin Teie neiu põlve nime. Kõigepealt muidugi tänan sõbraliku kirja eest, samuti ka küllakutse eest, mida võib-olla edaspidi sobival juhul kasutan. Kuid kas äkki sellisel juhul ei teki pahandusi? Esmalt sellest, et meie vaated lähevad tublisti lahu paljudes küsimustes ja teiseks – kas ei satu te ise põlu alla punase tegelasega läbikäimise pärast nagu seda hiljuti juhtus Kanada välisvõitluse tegelastega?²³

Muide, Teie kiri oli tublil aatelisel tasemel ning selles osas ei kavatse ma praegu võistluse astuda. Lühidalt veidi enda tegevusest viimastel aastatel. Ametialal pole mul olulisi muudatusi olnud, kui mitte seda arvestada, et mullu märkisin oma 15 aastast tegevust ringhäälingus. Huvialaks on mul endiselt marginarrus, mis on spetsialiseerunud fauna-floora temaatikale. Muudest harrastustest on mulle eriti meelepärane olnud matkamine. Meeldejäävamaks neist oli aasta tagasi teekond Kaug-itta, Amuuri jõgikonda ja Väikse ookeani rannikule. Muu hulgas oli mu reisi sihiks ka tutvumine eesti kaluritega, kes möödunud sajandi lõpul olid sinna välja rännanud. Huvitav on nende kohta märkida, et vaatamata pikaajalisele eraldatusele Eestist pole nad sugugi unustanud oma keelt ja kõnelevad täitsa toredat hiiu murrakut ning ainult mõni üksik vanaaegne sõna reedab, et tegemist

²³ 1964. a. lõpus oli kirjanik Rudolf Sirge külastanud Kanadat ja kohtunud seal mitmete vanade tuttavatega, mille tulemuseks oli skandaal pagulasringkondades. Järgmisel aastal, s. o. 1965, korraldas VEKSA suuremahulisema eesti kultuuritegelaste reisi Kanadasse, ka sel korral võtsid pagulased kodueestlasi vastu „varjamatu vihkamise ja raevuga”. – vt. I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Umara, Tallinn, 1996, lk. 225.

pole Eestis kasvanud inimestega. Umbes sama võib ütelda ka Kaukaasia eesti külade elanike kohta, keda samuti paaril korral olen külastanud. Viimase aasta jooksul ongi nii juhtunud, et olen kolmel korral Kaukaasia vabariikidesse sattunud. Alguses puhkusereisil ja seejärel ametiasjus. Nüüd on siis kogu Kaspia ja Musta mere vaheline ala mul mitu korda risti-rästi läbi sõidetud. Viimane reis oli vaid Armeeniasse, kus olin külalisena eesti kultuurinädaala pidustustel. See oli muidugi kõvaks katsumiseks mitmes mõttes, eriti kui arvestada lõunamaist külalislakust ja peremeeste oskust vägevaid jooke pruulida. Kuid jätkem see teema, mis Teie põhimõtetele vastu käib.

Puhkuse veetmise kohtadest on mulle eriti meeldinud Bulgaaria kuurordid, kus olen mitmel korral peatunud. Tänavuse kohta pole veel lõplikku otsust langetanud, kuid kutseid on mitmelt poolt.

Lõpetuseks tahaks Teile soovitada korraks üle hulga aja isiklikult kodumaaga tutvust teha, kasvõi meie suviste pidustuste²⁴ ajal. Muidu kujutate siinseid asju ette vaid Kivikase Kodukäija²⁵ ja E Päevalehe järgi.²⁶ Aga oma silm haarab hoopis teisiti ja ei peta.

Parimate tervitustega

Ü. Koit

Helmi Mäelo Ülo Koidule 2. IV 1965

Bromma, 2. 4. 1965

Stramaljvägen 8

Hea sõber!

Juba ammu tagasi sain Teie kirja, mille eest tänan! Vastamine on viibinud, kuna olen olnud kuhjatud töödega.

Neid ridu kirjutades ei ole mul käepärast Teie kirja, mispärast ei teagi igale asjale vastata, aga Teie andestate.

Eelkõige, mis mulle meelde oli jäänud on Teie küsimus, et kas minule ei juhtu midagi paha, kui Teid külla kutsun. Minu arvates on isiklikud vahekorrad üle ilmavaate piiride ja kui meie inimestena üksteist hindame, siis oleme paljust üle. Minule ei juhtu midagi paha, sest elan vabal maal ja tunnen ennast vabana käituma nendega, kellega tahan. Kui tulete siia, siis kõneleme Sirge asjust,²⁷ sest selle jandi taga on kunagised vanad vahekorrad. Sirge käis ka kunagi siin ja puutus kokku vanade sõpradega ja siin ei olnud sõnakestki kõigest sellest. Mina tunnen Sirget juba vanast ajast, kuid vähe ja minul oli temaga tol korral ainult väike telefoni jutt. Mul on käinud sealt külas võhivõõraid inimesi, kelle ilmavaadet ma ei tea ega pole see ka oluline...

Olete teretunud siia!

Aga seniks saadan Teile ühe väikese foto, milles on ainult osa meie perekonnast, Olev ja Meemo, kuna Marja²⁸ puudub. See foto võeti meie isa 70-ne aasta sünnipäeval „Eesti Majas”, kus toimus tema sünnipäeva pidu. Meemo oli just tulnud Kanaaria saartelt puhkuselt ja näeb välja nagu neeger. Kaks isikut on minu sugulased, keemik Umbli²⁹ oma abikaasaga. Viimane on viiuldaja ja mängis peol.

Peale selle lisan sellesse kirja „Teated” millest näete meie kirjanduslikke uudiseid. Ma tahan loota, et saate kätte, sest palju muud läheb ju kaduma...

Meil hakkab varsti kevad saabuma. Möödunud talv oli maheda võitu, lund vähem kui tavaliselt. Kuid see tekitas just enam haigusi. Mitmesugused viirused, nagu neid nüüd kutsutakse on siin möllanud. Mõned viirused on ka teie poolt pärit, kuid ei olnud sel korral väga kurjad. Meie peres ei ole suuremaid haigusi olnud.

²⁴ 1965. aasta suvel toimus Tallinnas XVI üldlaulupidu.

²⁵ A. Kivikas. Kodukäija. EKK, Lund, 1963.

²⁶ Alates 1959. aastast Stockholmis ilmuv eestikeelne ajaleht.

²⁷ Vt. viide 23.

²⁸ Marja Mäelo-Jaanivald (1926).

²⁹ Elmar Umbli (1904–1967).

Lõpetan seks korraks. Jah, kutsute mind kodumaale. Mida peaksin sinna minema, kui ma ei pääse oma sünnikohta,³⁰ mille järele tunnen igatsust, ka viletsateks jäänud omaksete järele, keda tahaksin veel kord elus kohata. Ainult Tallinn mind ei huvita ja nagu kuulda ei saavat sealgi vabalt liikuda. Meil siin on täielik vabadus minna sinna kuhu soovid... ja seda vabadust ei taha kaotada, sest kes garanteerib, et seda ei kaota, kui sinna minna...

Teie

H. M.

Ülo Koit Helmi Mäelole 17. IV 1965

Tallinnas 17. apr. 1965

Lp. pr. Mäelo

Täna kirja eest, mille sain mõni aeg tagasi. Leides kirjakastist suure ümbriku pidasin seda esimesel hetkel filatelistlikuks saadetiseks, siis aga selgus, et selles oli, vaatamata Teie kahtlustele, tuttav kirjandusreklaam. Olen selles pakutavast valikust mõndagi lugenud, kuid kahjuks vaid väheseid võib huviga lugeda ja mõnedki olen lõpetamata kõrvale pannud.

Teie perekonnapilti oli huvitav silmitseda. Sellest on ju möödas terve igavik, millal meil juhus oli kohtuda. Sellest ajast ei mäleta ma ühtki nägu, on vaid ähmane mälestus mingist Teie laste sünnipäevast. Muide, mul on üks vana foto, millel istun plikalikult kahupäise põngerjana Olevi voodi äärel. Mag. Umblija nime mainimine tuletas aga meelde, et meil on üks vana plaat reportaažiga õhu- ja gaasikaitse harjutusest Võiduväljakul või Vabaduse platsil, milles see mees asjakäiku seletas. Ja veel üks omapärane meenutus. Mõni aeg tagasi vestlesin prof. Paul Aristega.³¹ Ta silmitses mind mõnd aega ja hakkas siis pärima, kas ma pole mitte tartlane ja kus ma seal elasin, ning väitis siis, et ma olla väga oma ema nägu, keda ta hästi tundnud. Sellise aastakümnetesse ulatuva mäletamise najal võib nüüd isegi pr. E. Niinivaarat³² uskuda, kes mind nähes samuti väitis mind tundvat, kuna olevat mind Tartus titana näinud. Alul ma igatahes ei osanud seda uskuda.

Niipalju siis vanast. Uuemast aga seda, et palun mitte pahandada, kui ütlen, et on üsna nariivõitu tõsta üles selliseid kahtlusi kodumaa suhtes, nagu seda leidsin teie kirja lõpus. Arvan, et see oli rohkem harjumusest või moe pärast öeldud, et mitte liialt lahku minna nendest seisukohtadest mida viimasel ajal jälle laulupeo hirmus teiemaa ajalehtedes laialt korrutatatakse. Mul pole põhjust teid mõjutada või õhutada, kui aga Teil endal huvi on, olen meeeldi abiks ja annan täpsemat informatsiooni. Kõike head soovides

Ü. Koit

Helmi Mäelo Ülo Koidule 29. XII 1965

Bromma, 29. 12. 1965

Hea sõber!

Palju tänu kirja ja kaarti eest! Meil oli vist Rohliga kokkulepe, et tema saadab omaltpoolt minule mõne raamatu, kui minu oma kätte läheb. Nüüd aga ruttate Teie ette. Eks ma muidugi loe ja ka kirjuta hiljem ning tänan juba ette saadetise eest.

Kui aga kord minu romaan³³ sinna ilmub, olen samuti tänulik arvustamise eest. Ma ise loodan, et see peaks Teid huvitama.

³⁰ Uderna Tartumaal.

³¹ Paul Ariste (1905–1990), tuntud keeleteadlane, akadeemik.

³² Eeva Niinivaara (1901–2000), kirjandusteadlane, luuletaja, eesti-soome kultuurisidemete edendaja.

³³ H. Mäelo. Oma veri. EKK, Lund, 1965.

Jah, meil kirjutatakse ja vaieldakse kodumaa külastamise probleemi üle. Teie olete selle küsimuse juures üsna üleolev. Kui jätame kõrvale põhimõtted ja kõneleme sõber-sõbraga, siis palun minule vastata ühele küsimusele: miks ei ole muudetud sealset kriminaal seadust, mille põhjal meie oleme surmanuhtluse teeninud, või siis vähemalt 15 a. sunnitööd, et oleme kodumaalt põgenenud. See on siin tõsine küsimus. Ma ei tea, kas teie seal üldse olete sellele mõtelnud. Meie organisatsioonid ei saa ütelda, et külastage kodumaad, kuna nad ei saa vastutada, et inimene sealt tagasi tuleb. Kadumisi on ju olnud, ja kerge on külge pookida, et oled spioon. Ma ei taha Teid kuidagi irriteerida selle küsimusega, kuid mulle on see mõnesugustel põhjustel üsna isiklikult oluline küsimus.

Selles on Teil tõsi, et vanemate tegelaste sinna tulemine olukorrale enam midagi ei tähenda. Need on juba unustatud inimesed, ja kes sinna lähevad, on surmahirmu täis.

Ma ei saa aru, et Teie igalpool ringi sõidate, aga mitte siia ei tule. Kas Teie ei saaks Soomest siia tulla?

Kirjutate, et olete halb masinakirjutaja, kuid näete, et mina olen halvem. Mu masin veab viltu ja hüppab üle. Peaksin selle parandaja kätte saatma, kuid ei tähi ära anda mõnekski päevaks, sest olen hakanud eelmisele romaanile II osa³⁴ kirjutama. Korraga on selline tunne, et päevad kaovad ja aeg jääb üsna lühikeseks, et midagi veel korda saata. Teie olete veel noor ja näete veel elus mõnegi muudatuse. Küllap näete!

Soovin aga Teile ja abikaasale edurikast ja õnnelikku uut aastat, et oleks tervist ja jõudu kõigeiks, mida ette võtate!

Teie

H. M.

Ülo Koit Helmi Mäelole, daatumita

Tervitusi Tallinnast.

Esmalt tänan kirja eest. Raamatute saatmisega etteruttamist ärge pahaks pange. Asi oli nimelt selles, et Rohl sõitis ise pikemaks ajaks ära ja nimetas mulle vaid Teie soovist, mispeale lugesen enda kohustuseks seda asja edasi ajada. Pean kohe lisama, et need paar lugu, mis ma teele saatsin, pole just eriti hea valik, õigemini esimesed asjad, mis vastilmunud raamatutest kätte sattusid. Ma ei oota ka et nad Teie maitsele vastaksid, kuid ehk on neiski midagi, mida tasub vaadata. Umbes samal viisil olen ise püüdnud kursis olla sellega, mis ülemeremaades eesti keeles ilmub, kuigi sealt tuleb tihti üsna vastumeelseid asju nagu näiteks Viirlaiu jubeduslood.³⁵ Kui see Teile ebaseeldivusi ei valmista, siis saadaksin edaspidigi Teile mõne uuema ja võib-olla ka huvitavama teose nii kohalike autorite, kui ka tõlketeoste hulgast. Teie viimast raamatut siia pole veel jõudnud, eelmisi aga olen huviga lugenud.

Nüüd Teie küsimustest. Ma pole jurist ja seaduse seletamine pole küll minu ala, kuid niipalju tean, et välis-eesti ajakirjanduses on sellel teemal palju kõmu tehtud ja tonte seinale maalitud. Tihti on need jutud võltsitud. Mäletan näiteks üht sügisel EPL veergudel avaldatud fotokopiat mingist dokumendist, mis oli nii oskamatult võltsitud, et juba teksti sõnastusest oli näha, et ei saa olla tegemist nõukogude asutuse dokumendiga. Lisaksin vaid niipalju, et spetsiaalset paragrahvi meie kriminaalseadustikus emigrantide kohta ei ole, küll aga on olemas amnestiaseadus sõjaaegsete süütegude kohta. Seda ei rakendata vaid nende isikute kohta, kes on seotud raskete veretöödega.

Ma usun, et ka Teil pole teada ühtki juhtumit, millal sõjapäevil siit lahkunud isikuid oleks min-

³⁴ H. Mäelo. Võõras veri. EKK, Lund, 1966.

³⁵ Arved Viirlaid (1922) on oma loomingus keskendunud sõjasündmuste, metsavendluse, vangilaagrite jts. Eesti ajaloos valusate teemade kujutamisele.

gil viisil kimbutatud Eesti külastamise puhul siinpool. Seda on juhtunud vaid väliseestlaste endi ringides. Muidugi ei ole neil, kes ainult „välisvõitluse” lipu all tahavad tegutseda, erilist mõtet siia tulla ja selleks luba taotleda. Need aga, kes soovivad siin käia omakasupüüdmatuil erialalistel või perekondlikel eesmärkidel on alati teretunud. Seejuures pole üldsegi meie huvides taotleda kord siit lahkunud inimeste alaliseks tagasipöördumist. Kes on juba harjunud teissuguse eluviisiga, kui meil, elagu aga rahus seal edasi kus neil sobivam on. Nagu teate on siitki paljud vanemad inimesed läinud ametlikus korras Rootsi või mujale alaliseks oma laste või sugulaste juurde. Meil selleks takistusi ei tehta. Samuti oleme vastu võtnud neid, kes siit küll alaliseks lahkusid, kuid ei suutnud kohaneda võõra olukorraga ja palusid kodumaale tagasi. Muidugi on ida-lääne vahelised liikumised seotud keerulisema asjaajamisega kui liikumised ühe ja sama süsteemi maade vahel, kuid see pole ainult meie süü.

Küsite veel et miks mina Rootsis pole käinud. Peapõhjus on see, et ametiasjus pole põhjust olnud, Rootsi asutustega on meil väga vähe kontakte, puhkereisideks aga eelistan lõunapoolseid paiku. Kord oli mul ka juba tõsisem kavatsus Rootsis ära käia, kuid siis tuli jälle muid kiireid asju ette ja nii pole senini veel juhust olnud. Arvan et kunagi teen ikka ka selle sõidu ära. Kuuldavasti on tulemas ka soodsamaid lennuliine.

Seniks aga kõike head

Ü. Koit

Ülo Koit Helmi Mäelole 14. XII 1966

Tallinnas 14 dets. 66.

Tervist!

Hiljuti sain Teilt jälle kirja. Vahepeal olete vist ammu kätte saanud kinnituskardi Teie raamatu kohalejõudmise kohta, mille eest suur tänu. Pean tunnistama, et pole jõudnud selle lugemisega veel lõpuni, seepärast ei tihka veel lähemalt arvamust avaldada, kuid abikaasa luges kõigepealt ja ütles, et talle see meeldis.

Panin ka Teie jaoks posti mõned uemad raamatud, mis siin parajasti müügile tulid. Tasemelt pole nad just midagi erilist, kuid ehk huvitab lugeda. Paistab ka, et meie kirjamehed on mõnevõrra üle võtnud väliseestlaste temaatika³⁶, kuid nad teevad seda tuginedes reaalsemale ettekujutusele asjadest ja ilma liialdatud fantaasia kasutamiseta.

Mis puutub Teie soovi, siis loodan selles mõne aja pärast selgust saada ja Teile ka puuduva Kirjandusloo³⁷ saata.

Teie kirjades olen märganud korduvalt viiteid, et olete alati valmis mulle külalislahkust osutama. See on Teist väga kena ja see viiski mõttele, et võikski ehk kutsumisest kinni võtta, sest ametisõitude asi Rootsi osas on udune ja turismireisid jälle seotud kindla kavaga, mis napilt vaba aega jätab. Nagu vast teate, eeldab eraviisiline külastus vastavat kutsekirja mille ehtsus on kohaliku politsei või notari poolt tõestatud või siis nõukogude saatkonna konsulaarametniku poolt tõestatud (seal on ka paar meie välisministeeriumi ametnikku Tallinnast). Samuti on sel paberil vajalik viide kutsetule peavarju pakkumise võimalusest, võib aga olla, et niisugune, tele ringkondade terminoloogia kohaselt „punase funktsionääri” küllakutsumine tekitaks Teie perele vaid asjatuid sekeldusi. Sel puhul jätame asja rahulikult kõrvale.

Nüüd on mul Teile veel üks palve. Kas Te ei tahaks ühendust võtta ühe kaasmaalasega, kes on

³⁶ Mõeldud on ilmselt Eesti saatuseaastate kajastamist Paul Kususbergi, Enn Vetemaa jt. eesti kirjanike 1960. aastate proosaloomingus.

³⁷ Eesti kirjanduse ajalugu viies köites, peatoimetaja E. Sõgel. Eesti Raamat, Tallinn, 1965–1991. Mäelo on ühes eelmistest kirjadest avaldanud soovi 1966. aastal ilmunud 2. köite saamiseks.

mu kunagine koolivend-klassikaaslane, kuid nüüd elab Stockholmis. Tema nimi on Argo Kõvamees.³⁸ Leheteadete järgi tean, et ta arstiks on õppinud ja töötas Serafimi nimelises haiglas. Rohkem pole tast midagi kuulnud, kuid huvitav oleks teada, kas talle pakuks huvi midagi oma koolivendadest teada. Oleme siin aeg-ajalt ikka koos käinud. Muid ammuseid tuttavaid ei tea praegu Rootsimaal olevat, vast ainult kunagine klassijuhataja ja inglise keele õpetaja Mrs. Ers,³⁹ kes pidi elama mingis tundmatu nimega väikelinnas.

Sellega sedapuhku lõpetan ja soovin Teile head tervist

Ü. Koit

Kuna just täna saadan ühe meie naljahamba Helsingi televisiooni jõulukava jaoks esinema, palun tal see kiri lahe taga posti panna – kindlasti läheb kiiremini kohale.

Helmi Mäelo Ülo Koidule 2. I 1967

Bromma, 2. 1. 1967

Tervitusi ja head uut aastat!

Uue aasta esimene kiri oli kodumaalt ja ka vastus läheb sinna esimese kirjana. Ruttan seepärast, et Teie mulle ei saadaks Kirjanduslugu II, sest see tuli ühelt minu Tartu vanalt tuttavalt pühadeks. Teie saadetud kirjandusepakk tuli juba ammu, kuid aega ei ole veel olnud lugemiseks. Ma soovisin endale pühadekingiks Lord Morani päeviku vormis kirjutatud Winston Churchilli üle. Moran oli tema arst. Raamatu pealkiri on: Kamp för livet, Võitlus elu pärast. See on paljudiskuteeritud raamat, mis ilmus rootsi keeles kahes suures formaadis ja annab lugeda. Seal ilmnevad kõik suurused, ka Stalin jt. Seepärast on kõik teised asjad jätnud kõrvale.

Jah, sain oma romaani kohta vastuvõtu kaarti, kuid Teie abikaasa arvustus: talle see meeldis on väga väheütlev. Sooviksin Teilt mõndagi rida sügavamale tungimist, kas ka negatiivset, kuid midagi ütlevat.

Helistasin kohe Argole, kuid tema oli juba kodunt läinud. Arstidel on siin kohutav töökoormus ja tema olevat väga hea kirurg. Tema aadress on:

Grundläggvägen 10, BROMMA.

Meie elame lähestikku, kuigi kohtume väga harva. Annan temale ka Teie aadressi. Ta elab vaikset elu, ei võta osa seltskondlikust elust ja teeb oma teaduslikku tööd. Ainuke viga tema juures on, et on abielus rootslasega.

Nüüd see kõige tähtsam. Teie külla kutsumine. Siin ei mängi mingit rolli poliitiline erinevus, sest selles olen ma kogu aeg olnud teadlik. Ka olen ma vaba inimene ja võin teha, mida tahan. Kuid isiklikul alusel külla kutsumine ei sobi meile sel aastal just peavarju tõttu. Meil on väike korter ja Meemo on kodus ning teeb oma teaduslikku tööd. Meie oleme temale endid ohverdanud, kõnnime kikkivarbail. Tema töö peaks valmima selle aasta lõpuks... ja ka mina loodan oma romaani III osaga⁴⁰ valmis saada selleks ajaks. Ühe külalise majas viibimine pikemaks ajaks sel aastal ei sobi. Ka ei ole ma sel põhjusel omakseid kutsunud. Kavatsen kutsuda ühte venda, kodutalust ja tema tüdart tuleva aasta alguks. Kui siis ei ole juhust olnud, et Teie ei ole varemalt siia poole saanud, siis kutsun Teid⁴¹ ja juba koos abikaasaga. Vormilised asjad on teada. Loodame ka, et selleks ajaks värvavad

³⁸ Vt. viide 18.

³⁹ Salme Ers (1901–1989).

⁴⁰ H. Mäelo. Keerdsõlmed. EKK, Lund, 1968.

⁴¹ Ülo Koidu esimene Rootsi-reis sai teoks 1969. aastal. Mäelo kirjast 13.01.1970 võib lugeda: „Kahju oli vaid, et Teie aeg oli nii kasin ja tõelisse jutuaajamisse ei saanudki laskuda. Kuid, et kord juba olete siin olnud ja näinud, et meie nii halvad ei olegi, siis ehk tulete varsti teine kord. Siin öeldakse „välkommen!””

lahtisemaks avanevad. Need on küll juba märksa lahtisemad, kui veel mõni aasta tagasi, kuid siiski on veel kuulda palju äraütlemisi.

Pühad on meil olnud mustad ja lõdised. Kuid ega talv taevasse jää, küllap tuleb hiline kevad.

Veelkord Teile ja abikaasale sooje tervitusi

H. M.

Publikatsioon on seotud sihtfinantseeritava teadusteema nr. SF0030065s08 (Kultuuriloo allikad ja kirjanduse kontekstuaalsus) ja ETF grandiga nr. ETF9160 (Eesti kirjanduse pingeväljad 1956–1968: ideoloogiad, institutsioonid ja baastekstid Nõukogude ja paguluse kontekstides).

Vasakult: J. Castren, Paul Ariste, tundmatu, Eri Klas, Lehtonen (helilooja), tundmatu, Uirtarus, Elmar Mustmets, Esko Kivikoski, Valdo Pant, Peedu Ojamaa, Endel Pärn, Ülo Koit, Toomas Uba, Tõnis Laisaar seoses „Naapurivisa“ saatega 1968. aastal Helsingis. EKLA, fk. C-68: 33

Tiina Saluvere

(1960)

Lõpetanud Tartu ülikooli eesti filoloogina 1985. aastal. Töötanud 1985–1989 Vanemuise teatris toimetajana, 1989. aastast tänaseni Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis toimetaja. 2007. aastast TÜ teatriteaduse doktorant. Uurimishuvide keskmes on Eesti teatri ajalugu, eeskätt Nõukogude perioodi teatrilugu ja kultuuripoliitika.

Mahukas kogumik Eesti agraarühiskonna uuenemisest

Tiit Rosenberg. Künnivaod. Uurimusi Eesti 18.–20. sajandi agraarajaloost. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad IX. Tartu, 2013, 480 lk.

■ 2013. aasta varakevadel trükivalgust näinud Tartu Ülikooli Eesti ajaloo professori Tiit Rosenbergi 23 eri laadi artiklit sisaldav raamat käsitleb agraarajalugu, mis on olnud nelja aastakümne vältel tema keskne uurimisvaldkond. Teos paigutub samasse ritta Ea Janseni, Indrek Jürjo ja Tõnu Tannbergi¹ sulest ilmunud kogumikega, mis samuti koondavad varem avaldatud kirjutiste valimikku. Erinevalt Rosenbergi kahest varasemast eestikeelsest raamatust,² mis on olnud üldkäsitlused ja rajanenud – nagu niisuguste tööde puhul tavaks – suuresti teiste uurimistöö viljadele, on kolmas tema enda pikaajalise uurimistöö tulem. Minu eesmärk ei ole siinkohal anda täpset ülevaadet raamatu sisust vastavalt selle ülesehitusele, vaid tuua esile mõned seda mahukat (480 lk.) teost tervikuna iseloomustavad üldisemad jooned.

Raamat vaatleb Eesti agraarühiskonda haaranud majandusliku ja sotsiaalse uuenemise erinevaid tahke ligemale kahe sajandi vältel, kuid pearõhk on selgelt 19. sajandil. Teose diapasoon on väga lai, alustades teoorjusliku mõisamajanduse toimimise mehhanismide tutvustamisest ja lõpetades baltisaksa põllumeeste saatuse kirjeldamisega pärast mõisate võõrandamist kuni *Umsiedlung*³ ini välja. Kogumikus käsiteldavate teemade mitmekesisus äratav aukartust ja annab tunnistust kirjutaja laialdastest teadushuvideist. Seda muljet kinnitab publikatsioonide nimekiri (lk. 456–465).³ Tema artiklid suurmaapidamisel baseeruva põllumajanduskultuuri edenemisest on tänini mõõtuandvad. Eesti talurahva sotsiaalse kihistumise küsimuses on Rosenberg olnud

kindel autoriteet. Väga tänuväärset kombel puudutavad kolm kogumikuartiklit 1919. aasta maareformi ja osutavad tõigale, et selle küsimusega tegelemine on meil jäänud põhjendamatu unarusse. Maareformi historiograafia ülevaatest selgub, et taasiseseisvunud Eestis on selle teema üksikuid tahke allikalike najal vaevunud käsitlema vaid üliõpilastöodes. Meie riigi sünnis keskset rolli etendanud reform vajab kaasaegset, ulatuslikule allikalisele baasile toetuvat ja sünteesivat käsitlust. Mõni kogumikus kõneks tulev teema on aga juba leidnud tõhusat uurimist ka nooremate ajaloolaste poolt, nagu näiteks näljahädad, talude päriseksostmine jt.

Kindlasti tulnuks kogumikku kaasata Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamatus 2005. aastal ilmunud suurepärase 1905. aasta revolutsiooni eri aspekte analüüsiv kirjutis, seda näiteks osaliselt vananenud ja pinnapealseks jääva loo „Agraareliidist Baltikumis 19. sajandil. Ülevaade uurimisseisust” (lk. 135–140) asemel. Samuti soovinuks siinkirjutaja lugeda ettekannetele „Koolerataudid Baltikumis 19. sajandil – 20. sajandi algul: tagajärjed ja ühiskondlik reageering” (2009) ja „Eesti Vabariigi 1919. aasta maareformist Narva-tagustes valdades” (2012) rajanevaid artikleid. Nende Eesti ajalooteaduse maastikul väga värskest mõjuvate teemade käsitlemata jätmist kõnealusel kogumikus „vabandab” vaid see, kui autor kavatseb neid lähiajal kusagil mujal põhjalikult lahata.

Osa raamatu kaante vahele koondatud artikleid on üldistavad (sotsiaalsest kihistumisest, maareformist, ümberasumisliikumisest), teist osa iseloomustab puhtempiiriline käsitluslaad ja ka isikuajalooline lähenemine (mõisnikest, Jakob Johnsonist). Indiviidikeskne lähenemine haakub Lääne sotsiaalajaloos viimastel aastakümnetel populaarsust võitnud suundumusega asetada uurimuste keskmesse struktuuride asemel tegijad ja tegevused ning tuua ajalugu inimesele lähemale. Konkreetsete isikute elukäigu kaudu saab lugeja aimu ühiskonna arengutest. Selline lähenemisviis võimaldab paremini tundma õppida ühtaegu nii ajastut kui ka inimest. Kui kõrgematesse kihtidesse kuulunud isikute puhul on ühiskondlikud muutused hästi jälgitavad konkreetsete inimeste ja perekondade lugude kaudu, siis kehvematesse kihtidesse kuu-

¹ T. Tannberg aitas korraldada ka kõnealusel raamatu rahastamist.

² Eesti mõisate ajalooline ülevaade. – Eesti mõisad. Tallinn, 1994; Eesti ajalugu V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Toim. T. Karjahärm ja T. Rosenberg. Tartu, 2010.

³ Lisaks agraarajaloole on autor kirjutanud Eesti ajalookirjutuse ajaloo, teadusseltsidest, Eesti ja Soome ajaloolaste sidemetest, Eesti autonoomia sünnist jm.

lunud inimeste puhul allikad seda ei võimalda ja nii on neist raamatus loodud koondportreed (mõisateenijad, vabadikud jt.).

Vähemalt kahest aspektist vaadatuna järgib Rosenbergi teos tänases Eestis kehtivaid moekaanoneid. Esiteks jagub seal eestlaste kõrval väga palju tähelepanu ka baltisaklastele. Loobutud on rahvuskesksest ajaloonägemusest ja püüeldakse tervikliku maa ajaloo poole. Rosenberg oli sellise paradigmaatilise muutuse üks eestkõnelejaid, mitte kaasamineja. Naasmine Euroopa riikide perre nõudvat uut nägemisviisi.⁴ Raamatus esinevad läbivalt eesti ja saksa kõrvuti, nii vastandudes kui ka koos toimides, omavahel põimitult. Baltisaksa ja eesti lahknemist ja ühtsust ongi peetud keskseks teljeks Eesti ajaloos ning nii polegi eriti üllatav, et näiteks „vene” (ei riigi ega rahvuse tähenduses) ei leia teoses kahjuks pea üldse märkimist.

Teiseks ei näe Rosenberg meie maa ajaloo peajoont sotsiaalses pinges ühiskonnaklasside vahel, vaid raamatus domineerib rahumeelne koosareng. Mida rohkem muutus eesti taluperemees-väikeomanik põllumeheks-ettevõtjaks, seda kasulikult olnud talle erialane suhtlus suurpõllumeestega. Raamatus kujutatakse mõisnike mitte enam rõhujatena, kelle majanduslik surve talurahvale ei võimaldanud talumajandusel vabalt areneda ja sundis talurahvast puuduses virolema, vaid edumeelsete suurpõllumeestena, tuntud teadlastena jne. Väga lihtsustatult võib öelda, et Rosenbergi käsitluses seisid mõisnikud hea põllumajanduse (ja mitte ainult põllumajanduse) kaasajastamise eest ning talupojad rügasid tööd teha enda parema äraelamise nimel. Kuna tema tähelepanu keskmes pole püsiv pinge ühiskonnas ega eri kihtide vastakad huvid, tundub radikaalne maareform 1919. aastal isegi kuidagi ootamatu. Tõlgenduse muutus nähtub ka autori sõnakasutuses, näiteks vabadikke enam ei „ekspluateerita” (nagu see oli kirjas kahe selleteemalise artikli algversioonides), tema praeguse arusaamise järgi nad „sõltusid majanduslikult nii mõisnikest kui ka taluperemeestest” (lk. 229) ja neid „kasutati ära” (lk. 146). Sotsiaalse kihistumise süvenemist käsitleva artikli lõpetuseks märgib autor, et igas vaadeldud talurahvakihis leidis niihästi hakkamasaavaid ja sotsiaalsel redelil ülenevaid kui ka virolevaid ja langevas joones kulgeva saatusega esindajaid (lk. 230). Talurahvasisestest teravate vastuolude rõhutamine

asemel püütakse osutada mõnele võimalikule ühisjoonele.

Oma teadlasekarjääri esimeses pooles pööras Rosenberg palju tähelepanu maauhiskonna sotsiaalse skaala alumisele osale (vabadikud, mõisatöölised, sh. saksa kolonistid), hilisemates töödes aga selle skaala ülemisele otsale (turusuhete ja rahamajanduse arenguga hästi kohanenud mõisnikud ning nende organisatsioonid, talurahva seast võrsunud mõisnikud, põlluteadlased jt.). Eesti ajaloo huviline avalikus jaanuneh eestlaste edulugude (nii peremeeste kihi tervikuna kui ka üksikute tõusikute) ning veelgi enam mõisaid ja mõisnikke käsitlevate uuringute järele. Viimased on taasiseseisvunud Eestis iseäralist populaarsust kogunud. See on alati nii olnud, et ajaloolase vaade minevikule sõltub tema kaasajast.

Teoses ei peegeldu paraku mitte ainult meie ajastu vaim, vaid teatud määral ka viimasel ajal teaduse organisatsioonilisest küljest tulenenud muutused. Ülikooli õppejõud on sunnitud osalema bibliomeetrilises võidujooksus. Selle hädavajaduse tõttu on ajaloolastel raske minna igas asjas süvitsi, nende tähelepanu on suundunud rohkem üksikküsimustele ning vahel võib ka artiklite jaoks läbi töötatavate allikate ring ahtaks jääda. See on puudutanud erinevaid inimesi eri määral. Siinkohal ilmestaksin probleemi ühe näitega kõnealusest kogumikust. Selles hinnatakse 1867.–1869. a. nälja ajal Saaremaal ja Eestimaal tegutsenud hädaabikomiteede tegevust eeskätt nende komiteede eneste tegevusaruannete tuginedes üldjoontes positiivseks ning märgitakse, et pole andmeid, „kuidas tähistati näljahäda seljataha jätmist Eestimaal”, kuid Kuressaares toimunud „tänuavaldusdemonstratsioon” (lk. 342) 25. augustil 1869. Kui põhjalikult süveneda toonasesse ajakirjandusse ja arhiivimaterjalidesse, võib leida ka kriitilisi noote Eestimaa komitee tegevuse kohta. Selget keelt abi ebapiisavusest kõnelevad andmed suremuse kohta. Näljahädade demograafilisi tagajärgi hinnatakse erialakirjanduses muu hulgas selle järgi, mil määral suurenes suremus tavapärasega võrreldes. Saaremaal oli aastail 1848–1863 suremus keskmiselt 1208 inimest aastas; 1868. aastal oli see näitaja 1989 ja 1869. aastal juba 2546.⁵ Kubernerite aastaaruannete järgi ületas Eestimaal 1869. aastal suremus sündivuse 5314 võrra, 1846. aastal oli suremus

⁴ Vt. nt. T. Rosenberg. Eesti ajaloo historiograafiast. – Ajalooline Ajakiri 1999, nr. 1, lk. 5–8.

⁵ Liivimaa kubernerite aastaaruanded 1868–69: EAA, f. 296, n. 4, s. 2387, 2407; F. von Jung-Stilling. Beitrag zur Bevölkerungstatistik Livlands für die Jahre 1847–1863, Riga, 1866, lk. 26, 30.

ületanud sündimust 1186 võrra. Rahvaarv oli selles vahemikus ametlikel andmetel kasvanud 12%.⁶ Alatoitluse tingimustes levisid nakkushaigused nii 1846. kui ka 1869. aastal. Niisiis tegi 1869. aasta Põhja-Eestis inimeste seas hoopis suuremat laastamistööd kui 1846. aasta, mis oli teadupärast sajandi keskpaiga näljakriisi rängim. 1840. aastatel hoolitsesid näljaabi eest valla omaabi ammendudes mõis ja riigivalitsus, mingit ülemaalist eraalgatuslikku hädaabi organisatsiooni siis polnud. Teorendi püüdes ajendas mõisat talurahva toiduviljaga varustamise eest hoolt kandma nii majanduslik arvestus – mõisa heakäik sõltus talumajanduse võimekusest – kui ka riiklik sund, mis väljendus eri ametiasutuste sellesuunalistes ettekirjutustes. Ühiskond tervikuna (sh. vald kui esmane näljaabi andja) oli siis kaheldamatult palju vaesem. Eeltooduga ei taha ma väita, et mõis pakkus teoorjusliku mõisamajanduse tingimustes koos riikliku toetuslaenuga talurahvale rasketel ikaldusaegadel suuremat kaitset (kuigi selgelt ebapiisavat) kui avalikkuse järelevalve all tegutsenud hädaabikomiteed mõisa- ja talumajanduse lahutamise järel 1860. aastatel, sest näljaabi ulatus ja tulemuslikkus sõltusid väga paljude erinevate tegurite koostoimest. Samuti olid ikalduste mõõtmised 1840. ja 1860. aastatel erinevad. Küll aga ei suutnud 1860. aastate lõpul hädaabikomiteed piisavalt tõhusalt täita mõisaabi äralangemise järel tekkinud tühimikku.

Rosenbergi suurteos annab kireva ja panooraamse pildi modernse ühiskonna kujunemisest maal. Mitmed artiklid kirjeldavad erinevaid rolle, mida asuti täitma pärast seda, kui inimese tegevusraadiust ei määranud enam ahtad seisuslikud raamid. See väga vajalik raamat kõnetab nii kitsast erialainimeste ringi kui ka laiemaid ajaloo huviliste hulki. Üldistavat laadi artiklid on tänuväärne õppematerjal tudengitele. Detailirohked uurimused üksikküsimustest pakuvad külluslikult faktilist materjali nii spetsialistidele kui ka kodu-uurijatele. Võttes kokku nelja aastakümne pikkuse uurimistöö viljad, visandab see teos samal ajal ka uute uurimisülesannete piirjooni.

Kersti Lust

Rootsi võimu periood Eestis rootsikeelsele lugejaskonnale

Kari Tarkiainen & Ülle Tarkiainen. Provensen bortom havet. Estlands svenska historia 1561–1710. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. Bokförlaget Atlantis, Stockholm, 2013, 379 lk.

Paar aastat tagasi oleks võidud tähistada 450 aasta juubelit Rootsi võimu kehtestamisest Eestis 1561. aastal. Kuna mingit ametlikku juubelipidu ei peetud, võtsid autorid nõuks ise pühitseda seda tähtpäeva ühe vastavasisulise raamatuga. Siin see on.

Raamat on jaotatud kümnesse temaatilisse peatükki ühe üldise kokkuvõttega raamatu lõpus.

Ainestiku üldise dispositiooni puhul on autoritel olnud kaks võimalust: kas kronoloogiline või temaatiline. Esimese lahenduse korral on võimalus täpsemalt tabada ajaloolise arengu dünaamikat, aga on ka oht, et tulemuseks saab midagi kroonikataolist. Temaatiline ülesehitus võimaldab käsitleda erinevaid teemasid sügavuti. Autorid on teinud hea otsuse valida temaatiline käsitlus, samal ajal säilitades kronoloogilise momendi erinevate teemade raamides.

Temaatilised peatükid katavad kõiki ühiskondlikke sektoreid: poliitikat, majandust, sotsiaalseid suhteid ja hariduselu. Sissejuhatuses tutvustatakse põlvst-põlve suuliselt edastatud ettekujutust „vanast heast Rootsi ajast” ja selle kontsepti tähendust Eesti ajalookirjutuses. Lühidalt peatutakse ka selle perioodi hinnangul baltisaksa historiograafias ning selgitatakse probleemseid geograafilisi mõisteid „Liivimaa” ja „Baltikum”.

Eestimaa (1561), Liivimaa (1620-ndail) ja Saaremaa (1645) Rootsi alla minekut käsitletakse eraldi. Sellega ühenduses peetud sõdu kirjeldatakse ülevaatlilikult, samuti uute halduskordade sisseseadmist Rootsi vastalistatud provintsidest. Erilist tähelepanu on osutatud kohtukorraldusele, kirikuvalitsuse reformimisele ja sõjaväelisele korrastatusele.

Poliitilise maastiku kirjeldusel domineerib antagonistlik vastuolu Rootsi keskvoimu ja Baltimaa rüütelkondade vahel, seda eriti pärast

⁶ Eestimaa kuberneril 1846. ja 1869. a. aruanne: LVVA, f. 1, n. 4, s. 317; EAA, f. 29, n. 2, s. 4759.

kuningliku ainuvalitsuse kehtestamist 1680. aastail. Mõisa ja talu majanduslikud ja sotsiaalsed vahekorrad saavad läbi valgustatud. Omaette arutlus puudutab küsimust, kas pärisorjus kaotati ja talupojad vabastati Rootsi aja lõpul.

Linnade olukorra tutvustamisel on peamiselt kohal kaubandus – kui osa Rootsi üldisest kaubanduspoliitikast; käsitletud on ka suuremate linnade erilist positsiooni ametlikus süsteemis oma suveräänse halduse ja juriidiliste õigustega. Kultuuri osas tuuakse esile Tartu ülikooli kui esimest Rootsi regionaalülikooli. Rahvaharidusse puutuvalt domineerivad ootuspäraselt 1680. aastail asutatud talurahvakoolid. Põgus ülevaade antakse ka kirjandusest, kunstist ja arhitektuurist Rootsi ajal.

Eraldi peatükk on pühendatud eestirootslastele. Võiks arvata et Rootsi aeg oli neile kuldne ajastu, aga vastupidi – nad tajusid seda negatiivselt, sest mõisamajanduse ekspansioon ja uued riiklikud koormised tabasid neidki nagu pärisoriseid eesti talupoegi.

Raamatu viimane peatükk kannab nime-tust „Väikeste sammudega katastroofi poole” ning käsitleb suurt näljahäda ja suremust 1690. aastail, samuti Põhjasõja algust, millele järgnes Eesti alade vallutamine Venemaa poolt 1710. aastal. Teose kokkuvõte on üldiselt resoneeriv, kus fookusesse on asetatud Rootsi aja tähendus Balti provintsidele ja nende erinevatele ühiskonnakihtidele.

Raamatu üldine käsitlus rajaneb väga ulatuslikul teaduskirjandusel, kus domineerivad viimaste aastakümnete uurimistulemused. Peale selle on autorid kasutanud hulgaliselt algallikaid suurtes arhiividepoodes Tartus, Tallinnas ja Stockholmis, mis ülevaateteoste puhul on ebatavaline. Tekstis esitatud andmed ja väited on dokumenteeritud väga suure hulga viidetega. Raamat on ka varustatud isiku- ja kohanimede registritega ning rikkaliku pildi- ja fotomaterjaliga. Jooksvasse käsitlusele on lükitud väikseid eraldiseisvaid tekstinuppe isikutest ja sündmustest, mis olid iseloomulikud käsitleva peatüki teemadele.

Ühes nii faktirikkas teoses kui siin vaadel-dav esineb paratamatult vormilisi eksimusi ja sisulisi küsitavusi. Kõigepealt paar terminoloogilist märkust. Harju-Viru lääniõigus on raamatus saanud vormi „harrisk-wirländsk rätt” (lk. 185, 186, 195). Õige rootsikeelne ja ka sak-sakeelne termin on *harrisk-wierisk rätt* (*Harisch-wierisches Recht*). Poola-aegsed haldusüksused Liivimaal, staarostkonnad, esinevad raamatus kui „starosterier” (lk. 82, 83, 89, 102). Korrekt-

ne rootsikeelne termin on „starostier”. Veidi arusaamatuks jäävad mõisted „kontinentaalne Saksamaa” („*det kontinentala Tyskland*”, lk. 258) ja „Eesti maakond” („*landskapet Estland*”, lk. 274). Mõistet „allodiaalne mõis” (lk. 59) on seletatud kui suguvõsas pärandatavat maavaldust. Ammendav ja täpne definitsioon on „täielikul omandiõigusel rajanev maavaldus”. Üldiselt käsitlevad autorid eesti talupoegi kui pärisorje, aga kohati määratletakse nende staatust kui olukorda, mis lähenes pärisorjusele („*ett tillstånd som närmade sig livegenskap*”, lk. 321).

Ainestiku käsitluses kohtab siin-seal eba-õigeid väiteid ja küsitavusi. Autorid väidavad, et reduktsiooniotsus baseerus „real riigifinantsilistel doktriinidel ja õigusfilosoofilistel põhimõtetel” (lk. 186). See väide ei ole õige. Kogu reduktsiooni seaduslikuks aluseks oli sätestus Rootsi vanas maaseaduses (*Landslagens kungabalk*) kuninga ainuõigusest riigimaid läänistada, aga neid ka tagastada, mis sai autoritaarse tõlgenduse (*lagförklaring*) 1692. aasta riigipäeva otsusega. Talurahvakoolide asutamise ja talupoegade üldise olukorra parandamise taga näevad autorid „ilma kahtlusega religioosset motiivi” (lk. 323). Karl XI ja Rootsi keskkvalituse provintsi poliitika peamiste sihiasetuste taustal ei saa selle hinnanguga küll nõustuda. 1788. aastal Hiiumaalt Lõuna-Ukrainasse ümber asustatud eestirootsi talupoegi iseloomustatakse kui küüditatud rahvakildu („*deporterad folkspiltra*”, lk. 217). Ümberasumine toimus talupoegade soovil, selleks et vabaneda julmast mõisnikust, kes hakkas neid – vabu talupoegi – kohtlema kui pärisorje. Üks ebaseaduslik esineb Eestimaa ja Liivimaa käsitluses, kus peatähelepanu keskuses on alati Liivimaa. Eriti silmatorkav on see kirjelduses Karl XI ainuvalitsuse kehtestamisest, kus Liivimaale on varutud viis lehekülge, Eestimaale aga mitte ainustki rida (lk. 262–267). Autorid ei ole ainsad patustajad, vaid Eesti historiograafias on see üldiselt sedasi, et nii ülevaateteosed kui monograafiad, mis käsitlevad Eesti ajalugu Rootsi ajal, annavad hoopis rohkem ruumi Liivimaale kui Eestimaale.

Pärisorjuse kaotamise küsimuses on vastandlikke arvamusi. Ühed leiavad, et Karl XI otsused vabastada kroonumõisate talupojad Eestimaal ja Liivimaal pärisorjusest on vaieldamatult dokumenteeritud ja et neid otsuseid hakati ka ellu viima. Teised väidavad aga, et pärisorjus jäi püsima, viidates rea üksiknäidete varal pärisorjuse teatavate elementide üleelamisele. Autorid on viimatimainitud seisukohal (lk. 215).

Olgugi et raamat hõlmab kõiki tähtsaid

ühiskondlikke sektoreid, oleks samas siiski veel soovinud mõningate Rootsi ajale omaste asjaolude lühidat käsitlust. Läänikorra likvideerimine ja feodaalühiskonna lagunemine ning nende järelmõjud on sedavõrd tähtsad sotsiaalmajanduslikud protsessid, et neid võinuks omanette käsitleda. Reformatsiooni kindlustamine ja juurutamine maarahva seas kestis läbi kogu Rootsi aja. Raamatus on antud häid ülevaateid kiriklike reformide kohta, aga selle suure usuvahetuse mõju talurahva elu-olule mainitakse vaid möödaminnes. Hariduse osas on Tartu ülikool õigustatult esile toodud. Talurahvakoolidele, mis olid maarahva seisukohast hoopis suurema tähtsusega kui ülikool, on pühendatud üks alapeatükk, mis aga käsitleb peamiselt Forseliuse tegevust, vähem aga koole endid. Siin oleks võinud tutvustada talurahvakoolide tegevust, arvu, paiknemist ja õpilaste üldarvu; muide, 10% õpilastest olid tütarlapsed. Seega oleks talurahvakoolide tähtsus markantselt esile tõstetud, eriti võrreldes rahvahariduse mahajäämusega mitmes Euroopa suurriigis.

Veidi murelikuks teeb üks positsioonimäärang raamatu eessõnas ja selle toime jooksvas käsitluses. Autorid deklareerivad nimelt, et nad on teadlikult balanseerinud eesti ja baltisaksa ajalookäsituste vahel („*medvetet balanserat mellan den estniska och den baltyska historiesynen*”, lk. 7–8). Baltisakslased on mänginud tähtsat osa Eesti ajalooos. Nende osatähtsuse uurimine, analüüsimine ja hindamine on Eesti ajalooteaduse oluline ülesanne. Aga harmoniseerida vastakaid ajalookäsitusi on midagi hoopis muud. Et selliste sotsiaalsete suhete taustal, kus aastasadu valitsenud peamine ühiskondlik konflikt oli terav ja permanentne vastuolu eesti talurahva ja baltisaksa feodaaladlikest mõisnike vahel, hakata propageerima konsensust, ei ole teaduslikult põhjendatud ega õigustatud. Kas me aktsepteeriksime üht ülevaateid Eesti ajaloost perioodil 1940–1991, kus esitus oleks „teadlikult balanseeritud” Eesti rahvusliku ja sovetivõimu ajalookäsituste vahel?

See erinevate ajalookäsituste „teadlik balanseerimine” on viinud selleni, et autorid jagavad mitmes kontroversiaalses küsimuses baltisakslaste seisukohta, näiteks aadli visas, kuid tagajärjetus püüdluses saada Rootsi keskvalduse ametlikku tunnustust vanade rüütlimõisate täieliku omandiõiguse ja allodiaalse staatuse kohta (lk. 59, 139, 184, 186, 191, 260, 267, 292–293). Allodiaalne maavaldusvorm kehtestati Eesti alal esmakordselt alles Vene valitsuse ajal keisrinna Katariina otsusega 1783. aastal. Samuti ühtivad

autorite seisukohad baltisaksa käsitusega reduktsioonist kui ebaseaduslikust ja privileegidevastasest toimingust (lk. 209). Et läänistused enne Rootsi aega ei kuulunud redutseerimisele, näitab just selle otsuse seaduspärasust. Autorid tõstavad ka esile pärisorjusliku korra mitmeid talupoegadele positiivseid omadusi (lk. 292–293). Raamatu tekstimaht kannatab kohati teatud ebavõrdsuse all, näiteks alapeatükis „Balti feodaalkorra eripära”, mis käsitleb ainult baltisaksa aadli poliitilist ja majanduslikku tegevust ning sotsiaalseid suhteid, aga üldse mitte feodaalkorra teise peategelase, pärisorise talurahva, eluolu (lk. 249–261).

Tarkiainenite teose abil on nüüd rootsikeelisel lugejaskonnal hea võimalus tutvuda Eesti ajaloo Rootsi ajal. Selleks, et olla ülevaateos, on ainekogu käsitlus rõhutatult teaduslik, olles samal ajal väga lugemissõbralik. Autorid on sooliidse akadeemilise tagapõhjaga teadlased. Kari Tarkiainen töötas hulk aastaid juhtival kohal Rootsi riigiarhiivis ning oli pärast seda professor ja Soome riigiarhiivi direktor. Ta on avaldanud mitmeid uurimusi Soome ja soomlaste ajalooos. Ülle Tarkiainen on filosoofia doktor ajaloo alal ja vanemteadur Tartu Ülikooli arheoloogia ja ajaloo instituudis, kus tema peamiseks uurimisalaks on Eesti agraraajalugu ja kartograafia 17.–19. sajandil.

Aleksander Loit

Eesti moodsa ajaloo konverents

Käesoleva aasta 13.–14. juunini toimus Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudis Eesti moodsa ajaloo konverents, mis kandis järjekorranumbrit 13. Iga kahe aasta tagant toimuva konverentsi traditsioonile pandi algus 1989. aastal, kui poliitilised olud ENSV-s olid muutunud vabamaks ja võimaldasid pidada ajalookonverentsi „tabuteemal”: Eesti Vabariik 1918–1925.

Tänavune ajalookonverents „Eesti riik: teke ja areng” oli pühendatud Eesti Vabariigi 95. aastapäevale. Kahe päeva jooksul esitasid ajaloolased, sotsiaal- ja õigusteadlased konverentsi töökeeltes – eesti või inglise keeles – kokku 20 huvitavat ettekannet Eesti riigi tekkest, majandusest, haridus- ja kultuuripoliitikast, välisriikide suhtumisest Eesti riiki, rahvusvahelisest koostööst ja keskkonnapoliitikast. Konverentsil osales üle poolesaja teadlase ja ajalooahuvilise Eestist, Soomest, USA-st, Saksamaalt ja Kanadast.

Avatekkandega esines õigujaloolane **Toomas Anepaio**, kes rääkis huvitaval ning samas ka intrigeerival teemal „Sõjatules sündinu või revolutsiooni sünnitatud. Vabadussõda kui (milline?) revolutsioon”. Analüüsisid perioodil 1918–1920 toimunud protsesse erinevate revolutsiooniteooriate mõisteaparaadi abil, püüdis ta kõigutada valitsevat seisukohta, et Eesti omariiklus sündis eelkõige Vabadussõja tulemusena. Ta rõhutas, et 1918.–1920. a. sündmuste käsitlemisel on tähelepanu keskmes sõjategevus, tähelepanuta on jäänud aga olulise tähtsusega sotsiaalpoliitilised ja majanduslikud murrangud. T. Anepaio arvates tuleks Vabadussõda käsitleda sotsiaalse transformatsiooni protsessi ühe osana. Samuti arutles ta selle üle, kuidas suhtuda *Landeswehr*’i sõtta: oli see kodusõda või sõda kommunismi vastu ning kas Eesti riigi sünd oli revolutsiooniline akt.

Aili Aarelaid-Tardi ettekande „95 aastat koos kultuuritraumadega” eesmärk oli anda kuulajatele teoreetiline raamistik, mis on aluseks eelkõige kultuuriajaloo mõistmisele. Ta analüüsis kollektiivset mälu ja andis võtme kultuuritraumade põhjustatud järskude muutuste ja sündmuste seletamiseks ühiskonnas. Rõhutades, et kultuuritrauma on diskursus, mitte sotsiaalne sündmus, peatus ta kultuuriarengu kahel teljel – kontinuaalsel ja diskreetsel teljel, mis peavad olema tasakaalus. Juhul, kui tasakaal puudub,

tekib katkemine. Ta selgitas, et kultuuritrauma on oma loomult kollektiivne narratiiv, tema kandjaks on inividid. Kultuuritrauma võib järgneda kohe dramaatilisele sündmusele, aga võib ka ilmuda hiljem. Ettekande viimases osas analüüsis ta nelja kultuuritaraumat Eesti ajaloo ja nendega toimetuleku strateegiaid.

Jüri Kivimäe käsitles oma ettekandes „Hans Kruusi Eesti ajaloo idee” küsimust, kuidas Eesti iseseisvusega alanud poliitiline, ideoloogiline ja kultuuriline pööre mõjutas rahvusliku ajalookirjutuse ideid ja praktikaid. Ta jälgis neid arenguid ajaloo teaduse rajaja Hans Kruusi teadusloomingus ja ideoloogias 1920. ja 1930. aastail. Sellesse aega langes Hans Kruusi kõige viljakam loomeperiood. Kivimäe rõhutas, et Hans Kruus oli eelkõige praktiseeriv ajaloolane, olulise tähtsusega olid tema loengud Tartu Ülikoolis. Edasi võttis J. Kivimäe vaatluse alla Kruusi kontseptuaalse arusaama eesti rahva ajaloo, selle vahetunnust Euroopa sõdadevahelises ajalookirjutuses levinud rahva ajaloo ja rahvusliku ajaloo vooluga, samuti Kruusi seisukohad ajaloo tähendusest rahvusideoloogilises ja rahvuspedagoogilises tegevuses.

Einar Värä vaatles oma ettekandes, kuidas käsitleti Eesti ja Soome ajakirjanduses eesti ja soome rahva vabaduse kui rahvusliku ühtekuulvuse teemat 1910. aastal Eestis (Tallinnas) ja Soomes (Terijool) toimunud ning suurt tähelepanu pälvinud laulupidude kajastamisel. Ta näitas, et mõlemale ärganud rahvale tähendas vabadus võimalust omada oma esinduskogu ja osaleda seadusloomes. Riikliku iseseisvuse teema tolleaegsetes kirjutistes veel esile ei kerkinud. Küll aga kirjutati sellest, et rahvas peaks oma unisest olekust välja tulema ja olema aktiivsem.

Väino Sirk esines ettekandega, mille teemaks oli „Rahvakooli juhtimis- ja järelevalve probleem eesti ühiskondliku liikumise põhidokumentides ja pedagoogilises kirjasõnas (ärkamisajast 1917. aastani)”. Ettekanne keskendus muutustele haridusideoloogias, hariduse juhtimises ja talurahvakoolide järelevalves. Ärakamisaja haridusideoloogia oli suunatud hariduse ajakohastamisele ja kooli kaudu saksastamise ning venestamise vältimisele. Koolide ülalpidamine oli suures osas eesti talurahva õlgadel, aga hariduse juhtimise juures eestlasi

polnud. Sellise olukorra vastu tõsteti õigustatult protesti. Märgukirjades taotleti talurahvakoolide vabastamist pastorige ja mõisnike kontrolli alt, koolide viimist siseministeeriumi haldusalast haridusministeeriumi haldusalasse ning eestlaste kaasamist hariduse juhtimisse. Tutvustades 1905. aastast mõjutatud kooli juhtimissüsteemi ja järelevalve konstruktiivseid kavaseid, tõi V. Sirk esile Peeter Põllu projekti, mis sai EV hariduse juhtimissüsteemi väljakujundamise aluseks.

Liivi Aarma rõhutas oma ettekandes „Eestikeelne raamatuilm eestluse kui rahvuse kujundajana”, et rahvuse väljakujunemise eelduseks oli eestikeelse kirjaseõna levik ja kättesaadavus. Eestikeelsele väljaannete plahvatuslik levik toimus 19. sajandi teisel poolel, kui massiliselt hakkasid ilmuma eestikeelsele ajalehed. Nende levitamise keskusteks said raamatukauplused, mille arv kasvas väga kiiresti. Igas raamatukaupluses sai lisaks raamatute ostmisele vormistada ka ajalehtede ja ajakirjade tellimusi. Raamatukaupmeestest said omakorda eestikeelsete raamatute kirjastajad. Nii tekkis ulatuslik kirjaseõna võrgustik, mis aitas kaasa eesti meele ja keele laiale levikule ning viis rahvusliku konsolideerumiseni ja toetas Eesti riigi tekkimist.

Asko Tamme andis oma ettekandes „Eesti rahvaraamatukogud 1905–1925. Asjakohased tekstid” ülevaate Eesti rahvaraamatukogu kui institutsiooni tekkimisest ja arengust. Ta märkis, et 20. aajandi algul kerkisid esile esimesed raamatukoguaktivistid, asutati intensiivselt raamatukoguseltse ja raamatukogusid ning kujunes välja väike raamatukoguküsimusi professionaalselt käsitlev tuumik. 1912. aastal kirjandusseltsi „Noor-Eesti” juurde asutatud Raamatukogude Korralduse Osakond propageeris aktiivselt raamatukogude loomist ja jagas praktilisi nõuandeid. Anti välja ka raamatute soovitusnimekirjad ja esimesed raamatukogu käsiraamatud. Iseseisvunud Eesti riigis jätkasid seda tööd alguses ühedsamad inimesed. Esialgu peeti rahvaraamatukogu vabahariduse osaks, kuid järk-järgult eraldus raamatukogundus vabahariduse organisatsioonidest ja kujunes iseseisvaks alaks. 1925. aastaks, mil hakkas kehtima rahvaraamatukogu seadus, oli loodud riiklik tugisüsteem raamatukogude ja raamatukogunduse arenemiseks. Seejärel peatus A. Tamme raamatukogu rollil ühiskonnas ning vajadusel seda hoida ja kinnistada.

Arto Oll analüüsis oma ettekandes Eesti mereväe ja Briti mereväe eskaadri koostööd Vabadussõjas, tõi välja tegurid, mis mõjutasid Suurbritanniat Läänemerele saatma oma sõja-

laevad, mis takistasid punalaevastiku tegutsemist Läänemeres ja tagasid Tallinna kaitse mere poolt tuleva võimaliku rünnaku eest. Lisaks sõjalisele kaitsele tugevdas Briti eskaadri kohalolek Eesti sõja- ja mereväe moraali. Samuti oli ettekandes juttu lahingutegevusest, Eesti merejõudude juhataja admiral Johan Pitka koostööst Briti mereväelastega ning tema isiklikest kontaktidest Briti mereväe eskaadri ülema kontraadmiral Walter Cowaniga ning Eesti ja Suurbritannia sõjalise koostöö vormidest (koolitused, visiidid, relvahanked jt.). Ettekandes jagus tähelepanu ka Eesti meremeeste panusele, eriti välisesinduste rahalise toetuse näol Eesti Vabariigi loomisprotsessis.

Olavi Arensi ettekanne käsitles *Entente*’i riikide majanduspoliitikat Euroopas pärast Esimest maailmasõda ja selle mõju Eestile. Tähelepanu all oli uus poliitika, mis kujunes välja 1923. aastal ja mille eesmärgiks oli Euroopa turumajanduse ja julgeoleku taastamine Euroopas. Versailles’is kavandatud julgeolekusüsteemi rajamine Rahvasteliidu kaudu aga ei andnud tulemusi. Mingit ühtset julgeolekupoliitikat Euroopas ei aetud. Prantsusmaa püüdis domineerida ja tema sihiks oli oma riigi julgeoleku tagamine. Samuti oli tähelepanu all Ameerika Ühendriikide toiduabi Euroopa riikidele ning roll Euroopa turumajanduse ja julgeoleku taastamisel. USA oli küll huvitatud Euroopa majanduse taastamisest turumajanduse raames, kuid valitsus ei soovinud selleks raha anda, leides, et see on pankade ülesanne. Ameerika finantspoliitika oli suunatud sellele, et raha liiguks Saksamaale, et viimane saaks reparatsioonide maksta ja et Suurbritannia tasuks oma võlad USA-le.

Antti-Jussi Nygårdi ettekanne käsitles Soome turu laienemist Eestisse ja diskussioone Eesti erandliku seisundi üle Soome väliskaubanduspoliitikas iseseisvuse esimestel aastatel. Pikemalt peatus ta Soome-Eesti kaubandussuhete kujunemisel sõdadevahelisel perioodil ja nn. Eesti klauslil, mis tagas Eestile erandliku seisundi Soome väliskaubanduspoliitikas. Andes ülevaate diskussioonidest Soomes Eestile erilise seisundi andmise üle, rõhutas ta, et Eesti polnud neis diskussioonides passiivne kõrvaltvaataja, vaid tegi aktiivset lobitööd, et mõjutada soomlasi otsustama Eesti kasuks. Ettekande lõpuosas keskendus ta argumentidele, millele tugines Soome Eesti-suunaline kaubanduspoliitika.

Olaf Mertelmanni ettekande peamine eesmärk oli leida vastus küsimusele, kas Eesti riiklik iseseisvus ja majandusareng on olnud alati posi-

tiivses korrelatsioonis, s. t. kas Eesti riik on suutnud alati tagada soodsa keskkonna majanduse arenguks. Analüüsidest majanduse arengut pika perioodi jooksul, tsariajast taasiseseisvumiseni, näitas ta, et mõnel perioodil paranes olukord mitte majanduskasvu tulemusel, vaid põllumajanduses ja tööstuses varade ümberjagamise tulemusel. Ta näitas, et teatavatel perioodidel toetas omariiklus majanduse edukat arengut, kuid mõnel teisel perioodil oleks Eesti väikese majanduse jaoks olnud, efektiivsem majanduslik integratsioon suurema ühenduse sees.

Sander Jürissoni ettekande teemaks oli „Väljaränne Eestist 1920. aastatel Brasiilia näitel”. Ta analüüsis põhjusi, miks inimesed Eestist välja rändasid ja miks nad valisid väljaspool Euroopat peamiseks sihtmaaks Brasiilia, kuhu 1920. aastate keskel siirdus Eestist 3000–3500 inimest. S. Jürisson selgitas, et valdavalt oli tegemist majandusmigrantidega, kellest kolmandiku kuni poole moodustasid Vabadussõja järel Venemaalt Eestisse opteerunud, kes siinse siirdühiskonna tingimustes ei suutnud kohaneda ning võimaluse avanedes rändasid edasi. Samuti rääkis ta väljarändajate sotsiaalsest taustast ning Eesti ühiskonna suhtumisest väljarände küsimustesse.

Riho Paramonov rääkis sõiduauto osast Eesti ühiskonna moderniseerumisprotsessis kahe maailmasõja vahel. Ta näitas, et auto levik mõjutas mitte üksnes majandust, vaid ka mentaalset, sotsiaalset ja kultuurilist sfääri ning tõi kaasa teatavate struktuuride ja tegutsemisvormide kadumise või ümberkujunemise ning uute struktuuride tekke. Auto muutis inimeste arusaama liikumisvabadusest, staatusest, kiirusest, inimvõimetest ja keskkonnast. Auto tähendas uusi võimalusi, kuid sellega kaasnesid ka mitmesugused ohud. Kohanemisprotsessis auto kui uudse nähtusega muutus ühiskonna suhtumine autosse, mis peegeldab omal kombel moderniseeruva Eesti ühiskonna arengut.

Jaak Valge käsitles oma ettekandes Eesti Vabariigi vastase agressiooni ettevalmistamist Nõukogude Liidus 1924. aastal. Põhjalik ülevaade anti riigipöörde eesmärgist, väljaastumise initsiaatoritest, milliste jõududega ja kuidas kavatseti riigipööre Eestis läbi viia, ning 1. detsembri 1924. aasta riigipöört ette valmistavatest etappidest.

Magnus Ilmjärve ettekande „Komintern ja Eesti – 1930. aastad” peatähelepanu oli suunatud Kominterni mõjule rahvusvahelistele suhetele ja tema tegevusuundadele, eelkõige ühistrinde moodustamise poliitikale. Samuti

rääkis Ilmjärv suurest puhastusest, mis tõi kaasa Kominterni Eesti sektsiooni likvideerimise ja EKP varjusurma.

Alar Sepp rääkis oma ettekandes meedikute, kes juhtisid kahe maailmasõja vahel Eesti riiki. Isikuanalüüsile tuginedes andis ta ülevaate nende päritolust, erakondlikust kuuluvusest ja poliitilisest karjäärist ning andis hinnangu nende poliitilisele tegevusele. Samuti rääkis ta juhtpositsioonil olnud meedikute saatusest pärast 1940. aasta riigipööret ning sellest, kuidas nad on mõjutanud tänase Eesti riigi arengut.

Susanne Kleineni ettekande käsitles Eesti Üliõpilaste Seltsi tegevust ja mõju 1918. aastal iseseisvunud Eesti riigi arengule. Peamise tähelepanu all oli seltsiliikmete poliitiline karjäär, mida näidati Jaan Tõnissoni tegevuse kaudu. Konstantin Pätsi näitel arutleti seltsi mittekuulunute võimaluste üle teha poliitilist karjääri Eestis ja mõjutada riigi arengut.

Helena Sepp andis oma ettekandes ülevaate Soome üliõpilaskonna nägemusest Eesti omariikluse tähendusest, julgeolekuohtudest ja arenguperspektiividest 1920. ja 1930. aastatel. Soome üliõpilaskond toetas tihedalt kultuurilist, majanduslikku ja poliitilist koostööd Eestiga. Sellele aitasid kaasa Helsingi ülikooli soomekeelsete osakondade ja Tartu ülikooli Eesti üliõpilasseltside ja -korporatsioonide vahelised sõpruslepingud. Soome üliõpilaskond oli veendunud, et Eesti ja Soome saatused on seotud: iseseisev Eesti pole võimalik ilma iseseisva Soome ja vastupidi. Eesti ja Soome riigilepingute ja kultuurisidemete kaudu ühendatud Suur-Soome idee eestlased ei mõistnud. Lõpetuseks selgitas H. Sepp põhjusi, miks tekkisid probleemid Soome üliõpilaskonna Eesti orientatsioonis 1930. aastatel.

Marius Melzeri ettekande oli pühendatud Eesti keskkonnapoliitikale pärast taasiseseisvumist. Ettekandes käsitleti nõukogudeaegse keskkonnapoliitika euroopalikuks ümber kujundamise protsessi. Väga aktiivne tegevus selles suunas algas pärast 1994. aastat, kui Eesti esitas avalduse Euroopa Liitu astumiseks. Lähemalt peatus ta nendel sisemistel tõukefaktoritel, mis viisid Eestis keskkonnakaitsepoliitika kiirele muutumisele positiivses suunas ja euroopalike standardite kehtestamisele.

Heli Meisterson tutvustas oma ettekandes „...Ajalugu” kui instrument, argument ja inspiratsiooniallikas Euroopa kultuuripealinna „lugude” jutustamisel” ajalugu kui faktorit kultuuripealinna strateegiliste eesmärkide ja väljakutsete sõnastamisel, programmi koosta-

misel ning sõnumite pakendamisel. Ta keskendus Euroopa kultuuripealinnade meetme ligi kolmekümneaastases ajaloos eristuva kolme etapi (I etapp: 1985–1989, II etapp: 1990–2008, III etapp: 2009–...) iseloomustamisele, mis lubavad näha konstitutiivseid probleeme kultuuripealinna kontseptsioonis ning väljakutseid erinevate linnade püüdluses konkreetse projekti elluviimisel.

Kokkuvõtlikult võib öelda, et 13. Eesti moodsa ajaloo konverents oli heal teaduslikul tasemel konverents, kust igaüks võttis kaasa mingi uue teadmise Eesti ajaloo ühe ühe või teise aspekti kohta. Küsimused ja diskussioonid näitasid, millistes suundades oleks vaja edaspidi tegutseda, milliseid Eesti ühiskonna arengutahke oleks veel vaja uurida. Rõõmustav oli tõdeda, et esinejate hulgas oli professionaalsete ajaloolaste kõrval noori inimesi, kes on oma teadlaskarjääri alguses. See näitab, et järelkasv on olemas, ja lubab arvata, et konverents on ka tulevikus elujõuline. Järgmine Eesti moodsa ajaloo konverents toimub 2015. aasta juunis.

Maie Pihlamägi
konverentsi peakorraldaja

Riiklikud ideoloogiad ja usundid Idamaades

17. novembril 2012 leidis aset järjekordne orientalistide konverents. Seekord oli teemaks „Riik, ideoloogia, religioon ja kuningavõim Idamaades”. Konverentsi korraldaja oli Tartu Ülikooli orientalistika keskus ning ettekannetega esinesid teadlased Tartu Ülikoolist, Tallinna Ülikoolist ja Kaitseväge Ühendatud Õppeasutustest.

Tartu Ülikooli orientalistika vanemteaduri **Peeter Espaki** teemaks oli „Viljakus- ja emajumalused *versus* sõjajumalused” muistse Mesopotaamia III aastatuhande e. Kr. kontekstis. Üha rohkem on kaasaegeus ateistlikus või ka lihtsalt religioonide olemust käsitlevas arutelus päevakorral mõttearendused, nagu oleks vägivaldsus või sõda kui nähtus kuidagi juba religiooni või usunditesse olemuslikult sisse programmeeritud. Muistse Lähis-Ida uurijate, iseäranis varase religiooni- ja ühiskonnalooga tegelevate uurijate seas näib olevat levinud ka seisukoht, et kõige varasemad religioossed tundmused ja arusaamad olid projitseeritud pigem viljakuskultustele,¹ mida vahel seostatakse ka nn. emajumaluste laiendatud või isegi domineeriva rolliga² varases ühiskonnas. Loomulikult ei saa seejuures tõmmata otseseid paralleele tänaseks juba vananenud ja ümberlõkatud jumalannade kultusega või matriarhaaditeooriaid propageerinud varasemate seisukohtadega. Ettekandes järeldati, et sõjad või ka vastandumised tekkisid eelkõige lähtuvalt mingi valitseva võimukildkonna poliitilistest ambitsioonidest, kusjuures sellised kildkonnad asusid oma poliitikate kavandamisel ümber

kujundama ka teoloogiat. Mitte teoloogia ei pruukinud mõjutada poliitilist ideoloogiat, vaid vastupidi.³ See, et varajases religioonis olid domineerivatel positsioonidel küllust, viljakust või turvalisust garanteerivad jumalused (sh. sünni- ja viljakusjumalannad), näib kättesaadava materjali valguses üpriski veenev.

Tartu Ülikooli orientalistikateaduri **Sergei Stadnikovi** ettekanne oli „Jumal ja kuningas „Ptahhotepi elutarkuses””. Käsitletavas kirjandusteoses vaadeldakse muu hulgas lähemalt ettemääratuse ja tahtevabaduse problemaatikat, mis juba iidsetel aegadel huvitas egiptlasi. Olgugi, et lihtne egiptlane motiveeris elu otsustavatel hetkedel oma tegevust jumaliku, sageli tunnetamatu tahtega, jäi inimese aktiivsusele alati ruumi. Eelkõige kerkis isikliku vastutuse küsimus üles kõlbelise kasvatuses vallas. Nii väljendatakse „Ptahhotepi elutarkuses” (alustekst pärineb III aastatuhande viimasest veerandist e. Kr.) predestinatsiooni olemust järgmiselt: „(See), keda jumal armastab, on kuulja; ei kuule see, keda jumal vihkab.”⁴ „Süda, s. t. intellekti ja emotsioonide keskus, on see, mis teeb oma isanda kuuljaks või kurdiks jumala käskudele. Inimese elu, õndsus ning tervis on tema süda. Kuulja kuulab seda, mida talle öeldakse; kes kuulmist armastab, toimib nagu öeldakse.”⁵ Neis ambivalentsetes lausetes esitatakse idee otsustus- ja tegevusvabadusest ning sellele vastuoluliselt, inimlikust vaatevinklist väga tüüpiliselt ka vastatud. Kuid indiviidi tegevus- ja tahtevabaduse

¹ P. Espak. The god Enki in Sumerian royal ideology and mythology. Tartu University Press, Tartu. 2010, lk. 215 jj.

² P. Steinkeller. Archaic city seals and the question of early Babylonian unity. – T. Abusch (ed.), Riches hidden in secret places. Ancient Near Eastern studies in memory of Thorkild Jacobsen. Eisenbrauns, Winona Lake, 2002, lk. 249–257. Vt. ka G. Selz. Studies in early syncretism: The development of the pantheon in Lagaš. Examples for Inner-Sumerian syncretism. – Acta Sumerologica Japonensia, Vol. 12, 1990, lk. 111–142; G. Selz. Götter der Gesellschaft – Gesellschaft der Götter Zur Dialektik von Abbildung und Ordnung. – H. Neumann (Hrsg.), Wissenskultur im Alten Orient. Harrassowitz, Wiesbaden, 2012, lk. 61–86.

³ P. Espak. Sõjateoloogia algus Lähis-Idas. – Eesti Akadeemilise Orientaalselti aastaraamat, Vol. 4, 2009/2010, lk. 69–84; P. Espak. The emergence of the concept of divine warfare and theology of war in the ancient Near East. – Proceedings of the Estonian National Defence College, Vol. 14, 2011, lk. 115–129.

⁴ Papyrus Prisse, lk. 545–546.

⁵ Papyrus Prisse, lk. 552–554.

probleem – olgugi, et eespool tsiteeritud õpetuse kirjakohtad osutavad teatud religioosset laadi mõtisklustele – ei olnud egiptlaste jaoks suures osas usuküsimus, vaid ennekõike praktilise moraalilise valdkond. Seepärast jäetakse vanaegiptuse kirjandusteostes inimese tegevusvabadusele küllalt palju ruumi. Absoluutne ettemääratus ei olnud kõikehõlmav suurus.

Aga kes ikkagi oli „Ptahhotepi elutarkuses” nii sageli mainitud „Jumal”? Vana-Egiptuse panteon hõlmas palju jumalusi, seetõttu tähistab vastav nimisõna harilikult autorile eriti lähedast jumalat – sõltuvalt kultuskohast või konkreetsest olukorrast. Mõnikord nimetatakse teoses kuningat samuti jumalaks, sest vastavalt oma loomusele seisis ta väga lähedal jumalatele (eriti Vana riigi perioodil).

Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste keelekeskuse juhataja-dotsent ja Tartu Ülikooli orientalistika vanemteadur **Vladimir Sazonov** esines ettekandega „Jumal Aššuri nimel: Uus-Assüüria impeeriumi sõdade ideoloogiline ja religioosne põhjendus”. Ta andis ülevaate Assüüria kuningavõimust, kuningast kui Assüüria peajumala Aššuri asehaldurist ja tõi välja mõningaid näited sellest, kuidas Assüüria kuningad ideoloogiliselt põhjendasid oma sõdu. Seejuures rõhutati, et tegelikult võeti sõdu ette „jumalate nimel”. Assüürias arvati, et sõjad on jumaluste poolt alustatud. Assüürias mängis kuningas domineerivat rolli mitte ainult riigi valitsemises, vaid ka sõjaväes, ja oli väga oluline ka kultuses, olles tihti kõrgpreester.

Kuningavõimu ja kuningat ennast kujutati Mesopotaamias alati kui maailmakorra süsteemi ühte tähtsamat ja fundamentaalsemat alust.⁶ Kuningas oli jumalate asehaldur, kandes seetõttu tiitleid *iššiak Aššur* – „Aššuri asehaldur”,

šakannak ilani – „jumalate asehaldur”. Ta oli peajumal Aššuri tahte läbiviija ja esindaja maa peal, samas muidugi esindas ta ka teisi tähtsaid jumalaid. Kuningas oli jumalate järeltulija, mõnikord vaadeldud lausa kui jumala poeg või kui vend, nagu Assüüria kuningas Tukulti-Ninurta I⁷ (1244–1208 e. Kr.), kes esineb „Tukulti-Ninurta” eeposes kui jumal Enlili adopteeritud poeg ja sõjaka jumala Ninurta kasuvend, kuna Ninurta oli peajumal Enlili poeg.⁸ „Tukulti-Ninurta” eepost⁹ võib pidada üheks huvitavaks propagandistlikuks teoseks, mille eesmärk oli ülistada Assüüria kuninga vägitegusid ja vallutusi. Kuningas oli sageli jumalikustatud, ta oli jumalate asehaldur ning mängis väga olulist rolli oma alamate religioosse ja ideoloogilise maailmapildi kujunemisel, olles vahendaja jumalate ja inimeste vahel, kogu küluse ja viljakuse garantii oma riigis.

Mainimisväärt on ka asjaolu, et Assüüria religioon oli oma loomult polüteistlik ja ka sünkretistlik. Palju jumalaid, deemoneid oli laenatud teistelt rahvastelt (eriti suur oli Babüloonia mõju).¹⁰ I aastatuhandel e. Kr. hakkas olukord muutuma ja Assüüria religioon liikus monoteismi suunas, mille tulemusena peajumal Aššuri roll aina suurenes. Soome assürioloog Simo Parpola väidab oma artiklis, et Assüüria religioon oli siiski pigem monoteistliku iseloomuga. Et Uus-Assüüria perioodil mängis üha suuremat rolli kõikkõivimas looja jumal Aššur, siis tema positsiooni võrdleb Parpola judaismi, kristluse ja islami jumalate omaga.¹¹ Parpola ideega ei ole ilmselt nõus enamik assüriolooge. Samas on Parpola artiklis teatav tõetera, sest tendents võinud nihe monoteismi poole on Assüüria religioonis juba jälgitav I aastatuhandel e. Kr., kuid monoteismini assüürlased siiski ei jõudnud.

Assüüria jumalakontseptsioon tähendas, et

⁶ Assüüria kuningavõimu kohta vt P. Garelli. La conception de la royauté en Assyrie. – *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in literary, ideological, and historical analysis*, Papers of a Symposium held in Cetona (Siena) June 26–28, 1980, ed. by F. M. Fales. Instituto per l'Oriente, Centro per la antichità e la storia dell'arte del vicino oriente, Roma, 1981, lk. 1–11.

⁷ H. Klengel. Tukulti-Ninurta I., König von Assyrien. – *Das Altertum* 7 (1961), lk. 67–77.

⁸ B. R. Foster. *Before the Muses: An anthology of Akkadian literature*. 3rd edition. CDL Press, Bethesda, 2005, lk. 301–302.

⁹ Vt. Tukulti-Ninurta eepose kohta P. B. Machinist. *Literature as Politics; The Tukulti-Ninurta Epic and Bible*. – *Catholic Biblical Quarterly*, Vol. 38, 1976, lk. 455–482; V. Sazonov, *Tukulti-Ninurta eepos: mõned küsimused seotud eepose tõlkimise ja kommenteerimisega*. – M. Läänemets (toim.). *XXIV orientalistikapäevad. Konverents „Ida mõttelugu eesti keeles: tõlked ja tõlgendused”*, Tartus 27.–28. aprillil 2012. Ettekannete teesid. Eesti Akadeemiline Oriantaalselts, Tartu, 2012, lk. 18–20.

¹⁰ Babüloonia mõju kohta vt. V. Sazonov. *Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (Ugarit, Emar, Karkemiš) in der mittellassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung*. Tartu University Press, Tartu, 2010, lk. 44.

¹¹ S. Parpola. *Monotheism in Ancient Assyria*. – B. N. Porter (ed.). *One god or many? Concepts of divinity in the ancient world*. Casco Bay Assyriological Institute, Chebeague, 2000, lk. 165–209, 180.

jumal tähendaski kõiki jumalaid. Jumal oligi Aššur ehk impeeriumi peajumal, kõikvõimas isand.¹² Assüüria ametlik propaganda töötas selles valdkonnas hästi – Aššuri võimu propageeriti igal pool ja osavalt. Muidugi polnud Aššur universaalne jumal kõigi impeeriumi alamate jaoks, kuigi ta oli üleimpeeriumilise tähendusega. Siin võib tuua näiteks 7. sajandil e. Kr. valitsenud Assüüria kuninga Assarhaddonini suktsessiooni ehk pärlusjärgluse lepingu, milles on kirjas, et „tulevikus ja igaveseks peab olema Aššur su jumal ning Aššurbanipal peab olema su isand”.¹³ Seega nõudis Assarhaddon oma vasallidelt, et nad tunnustaksid igavesti Aššurit kui peajumalat ja tema poega Aššurbanipali kui tulevast isandat. Siin ehk meenub moslemite peamine põhimõte või kredo: „Ei ole jumalat peale Allahi ja Muhammad on tema saadik.” Ka Assarhaddon ja Aššurbanipal olid jumal Aššuri asehaldurid või saadikud maa peal. Teatavaid sarnasusi ja paralleele võiks islamiga küll tõmmata, aga siin peab olema väga ettevaatlik. Kas assüüria ja Babüloonia usundid on mõjutanud lisaks kristlusele ja zoroastrismile ka islamit? Kaudselt mingil määral kindlasti.

Tartu Ülikooli Vana Testamendi dotsent **Urmas Nõmmik** pidas ettekande teemal „Gilgameši traditsiooni peegeldused Genesisis ja Saamueli raamatutes”. Nagu hulk uurijaid on juba tõdenud, on Gilgameši traditsioon andnud mõjutusi Jaakobi jutustustele Piiblis.¹⁴ Tõepoolest on raske ignoreerida tervet rida sarnaseid aspekte ja motiive ning nende sarnast järjekorda. Jääb vaid vastata küsimusele, kuidas on Gilgameši ja Jaakobi traditsioon täpsemalt seotud. Ent lisaks nihkuvad Gilgameši ja Piibli kirjanduse võrdluse fookusesse ka Taaveti lood, sest nendes on struktuuriparalleele nii Jaakobi lugudega, kuid otse ja viimaste kaudu ka Gilgameši traditsiooniga. Ettekanne vaatles struktuuriparalleele Jaakobi (Genesis) ja Taaveti lugude (Saamueli raamatud) vahel ning võrdles neid Gilgameši traditsiooniga. Seejuures arvestatakse esimese kahe puhul ka kirjanduslike ja redaktsiooniliste kihistuste erinevustega. Nende kolme traditsiooni seost on kõige parem

kirjeldada kuningaideoloogia kontekstis, sest kõigile kolmele on omane legendaarse esivane-ma, idealiseeritud „esiisa” (vaatamata Jaakobi seose puudumisele kuningliku traditsiooniga), eepilise kuninga arusaam. Seega on Iisraeli ja Juuda kuningriikides Jaakobi (Iisrael) ja Taaveti (Juuda) pärimuse kujundamisel võetud mõõtu Vana Lähis-Ida kuningatraditsioonist, mille lahutamatu osa oli Gilgameši võrdkuju.

Tartu Ülikooli üldajaloo (vanaaeg) dotsent **Mait Kõiv** arutles oma ettekandes Kreeka arhailisel perioodil (8.–6. sajandil e. Kr.) esile kerkinud monarhide ehk türannide (kreeka keeles *tyrannos*) võimu olemuse ja tagamaade üle. Ta juhtis tähelepanu sarnasustele Kreeka türannide ja paljudest teistest kultuuridest (ka linnriikidest) tuntud valitsejate võimu vahel. Kreeka türannid olid aristokraatlikud liidrid, kes paljude muistsete riikide valitsejate kombel juhtisid oma kogukonna vägesid sõjas, kaitse-sid linnriigi õiguskorda ja kandsid pühamuid edendades hoolt suhete eest jumalatega. Kuid erinevalt enamikust muudest kultuuridest ei aktsepteerinud kreeklased sellist ainuvõimu. Monarhia tekitas järjest süvenevat opositsiooni ja seetõttu pigem lisan probleeme, kui aitas neid lahendada ja ühiskonda konsolideerida. Türanniat hakati süvenevalt pidama illegaalseks ja vahel otse kuritegelikuks valitsusviisiks ning algselt neutraalne mõiste, mis oli tähistanud lihtsalt ainuvõimu, omandas meie ajani kinnistunud negatiivse konnotatsiooni. Lahendus Kreeka türannia olemuse mõistmiseks seis-neb suuresti vastuses küsimusele, mis muutis monarhia kreeklastele, erinevalt enamikest muudest varajastest ühiskondadest, vastuvõeta-matuks riigivormiks. Vastus näib peituvat Kreeka ühiskonna suhteliselt väheses sotsiaalses diferentseerituses, võrreldes enamiku varajaste riikidega. Kuivõrd Kreeka *polis*'te näol oli tegu väikeste kogukondadega, kus maaressurs oli paratamatult piiratud, ja kuna seegi suhteliselt vähene maa jagunes paljude väikeomanike (kodanike) vahel, siis olid ülemkihi seast tõus-vate liidrite võimalused maavaldust ja sellest tulenevat rikkust kontsentreerides monarhiaks

¹² *Ibid.*, lk. 166.

¹³ *Ibid.*, lk. 167.

¹⁴ Vt. nt. E. J. Hamori. Echoes of Gilgamesh in the Jacob story. – *Journal of Biblical Literature*, Vol. 130, 2011, lk. 625–642.

¹⁵ M. P. Nilsson. *Geschichte der griechischen Religion*. 2. Bd.: Die hellenistische und römische Zeit. 4. Aufl., Beck, München, 1988, lk. 177–178; S. R. F. Price. *Rituals and power: The Roman imperial cult in Asia Minor*. Cambridge University Press, Cambridge, 1984, lk. 42; M. Clauss. *Gott und Kaiser: Herrscherkult im römischen Reich*. K. G. Saur, München, 2001, lk. 43–44.

tarvilikku võimubaasi luua paratamatult kammitsatud. Tulemuseks oli suhteliselt võrdsete aristokraatide konkurents liidrirolli pärast, aga ka liidrite tarvidus kogukonna väikeomanikest ja sõjameestest lihtliikmete tahtega arvestada. Ainuvõimuks tarvilike vahendite kontsentratsioon oleks saanud toimuda ainult teiste arvelt, kuid need teised olid sotsiaalselt piisavalt tugevad, et oma positsioone kaitsta ja seeläbi monarhile vastu seista. Seetõttu sai stabiilne lahendus sündida ainult eri sotsiaalsete kihtide huve arvestava kollegiaalse süsteemi (polise) kujundamise läbi, mis põlustas mõneks ajaks monarhia kui ühtsust ja seaduskorda ähvardava rahurikkujä.

Tallinna Ülikooli religiooniuuringute dotsendi **Jaan Lahe** teemaks oli „Rooma keisrikultuse päritolust: kas muistse Lähis-Ida kuningakultus on mõjutanud keisrikultuse tekkimist Rooma riigis?“. Et keisrikultus oli osa Rooma riigireligioonist, on üldtunnustatud tõsiasi. Siiski erinevad kuni tänaseni uurijate seisukohad keisrikultuse päritolu küsimuses. Keisrikultuse eelastmeks on peetud religioosseid austusavaldusi, mis said osaks Rooma vabariigi kõrgetele ametnikele ja väejuhtidele Rooma idaproovintsidest.¹⁵ Need austusavaldused said alguse II sajandil e. Kr., s. t. ajal, mil roomlased olid olnud juba pikemat aega kreeka kultuuri mõju all.¹⁶ Seepärast on ka Rooma väepealike kultuse puhul otsitud võimalikke mõjusid kreeka religioonist. On oletatud, et väepealike kultus võis tekkida „heategijate“ kultusest, mis oli kreeklaste hulgas tuntud juba enne hellenismiajastut (vanimad andmed selle kohta pärinevad 5. sajandist e. Kr.) või hellenistlikust kuningakultusest, mille juured peituvad Aleksander Suure religioosset austamises.¹⁷ Viimane sai teadaolevalt alguse Egiptuses, kus see leidis endale poolehoidjaid mitte ainult kreeklaste ja makedoonlaste, vaid

ka egiptlaste hulgas. Aleksander Suure kultuse ja Egiptuse kuningakultuse vahel on niivõrd suured sarnasused nii kultuse ideoloogias kui ka praktikas (idee Aleksander Suure sigitamise ühe jumala poolt ja jumala pojaks olemise mõistmine füüsilise põlvnemisena, mis meenutab Uue Riigi ajal levinud kujutlust kuninga sigitamisest jumal Amoni poolt; religioossete austusavalduste koondumine surmale järgnenud aega, mis oli Egiptuse usundile iseloomulik praktika), et võib oletada, et Aleksander Suure kultus tekkis Egiptuse kuningakultuse mõjul.¹⁸ Ka Aleksander Suure surmale järgnenud ajal säilib seos hellenistliku kuningakultuse ja Egiptuse valitsejakultuse vahel – Egiptust valitsenud Ptolemaioste kuningad lasid end kroonida Egiptuse preestritel, võtsid endale tiitleid, mida olid kandnud Egiptuse kuningad, ja lasid end meeleldi kujutada ohverdavas jumalates, mis oli egiptlaste arusaama järgi kuninga privileeg. Sellega rõhutasid Ptolemaiased oma legitiimsust Egiptuse valitsejatena, võttes enda peale ka Egiptuse kuninga sakraalsed funktsioonid.¹⁹

Julius Caesarile ja Octavianusele (hilisemale keiser Augustusele) idas osaks saanud austusavaldused mahuvad hästi „heategijate“ kultuse raamesse ja seetõttu ei pea nende puhul oletama Egiptuse kuningakultuse mõju.²⁰ Seega ei saa tõestada, et muistse ida kuningakultus oleks otseselt mõjutanud keisrikultuse tekkimist Rooma riigis. Rooma keisrikultus on tuletatav vaid Rooma religiooni eeldustest (kujutus keisri *numen*’ist ja *genius*’est), kuid Rooma religioon ei olnud isoleeritud nähtus, vaid seotud muu Vahemere-ruumiga, mistõttu on nii hellenistlik kuningakultus kui ka muistse ida valitsejakultus osa keisrikultuse eelajaloost ja osa laiemast religioosset kontekstist. Viimased on olulised aspektid, millest lähtudes tuleb seda kultust vaadelda.

¹⁶ Jörg Rüpke arvates on katse püüda eraldada spetsiifiliselt „roomalikku“ elementi Rooma usundis kõikvõimalikest võõrmõjudest mõttetu juba Rooma usundi varasemate kihistuste puhul, sest roomlased ei olnud muust Vahemere maailmast isoleeritud. Vt. J. Rüpke. *Die Religion der Römer*. Beck, München, 2001, lk. 51 jj., eriti lk. 62–66.

¹⁷ H.-J. Klauck. *Die Religiöse Umwelt des Urchristentums Bd. 2: Herrscher- und Kaiserkult*, Philosophie, Gnosis. Kohlhammer, Stuttgart/Berlin/Köln, 1996, lk. 17 jj.

¹⁸ F. Taeger. *Alexanders Gottkönigsgedanke und die Bewusstseinslage der Griechen und Makedonen*. – *La regalità sacra: contributi al tema dell’VIII congresso internazionale di storia delle religioni*, Roma, aprile 1955. Leiden: Brill, 1959, lk. 405; U. Wilcken. *Alexanders Zug in die Oase Siwa*. – U. Wilcken (Hrsg.). *Berliner Akademieschriften zur Alten Geschichte und Papyruskunde*. Zentralantiquariat, Leipzig, 1970, 1. Bd., lk. 260 jj.

¹⁹ Ch. Onasch. *Zur Königsideologie der Ptolemäer in den Dekreten von Kanopus und Memphis (Rosettana)*. – *Archiv für Papyrusforschung*, 24/25, 1976, lk. 137–155; G. Hölbl. *Geschichte des Ptolemäerreiches: Politik, Ideologie und religiöse Kultur von Alexander dem Grossen bis zur römischen Eroberung*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2004, lk. 99–107.

²⁰ Vt. Klauck. *Die Religiöse Umwelt des Urchristentums*, lk. 42.

Tartu Ülikooli võrdleva usuteaduse professor **Tarmo Kulmar** rääkis pikemalt lahti oma muistsete ühiskondade varatotalitaarse riigi kontseptsiooni,²¹ mis erineb oluliselt klassikalisest 20. sajandi totalitaarse riigi teooriast.²² Kirjalike allikate uurimise metoodika hõlmab seitset ajaloo- ja ühiskonnafaktorit: ajaloolis-poliitilised tekke- ja hävingupõhjused, administratsioon ja haldus, majandus, sotsiaalelu, õiguskord, ideoloogia ning välispoliitika.

Seda skeemi rakendades on Kulmar näidanud, et kaks riiki, Vana-Hiina Qini dünastia aegne keisririik (221–207 e.m.a.)²³ ja Peruu inkade riik Tahuantinsuyu (1438–1532)²⁴ vastavad kõigi seitsme tunnuste rühma põhjal täiesti varatotalitaarse riigi tunnustele. Mõlemal impeeriumil olid teatud sarnased jooned: nad tekkisid ja hävisid ühiskondlike vapustuste käigus ja eksisteerisid suhteliselt lühikest aega, nende riigivõim ja haldus oli väga tsentraliseeritud, nende riikide autarkilise majanduselu keskmes oli üleüldine töökohustus ning tootmine ja jaotamine olid keskselt juhitud ja planeeritud, riigivõim sekkus nendes riikides ühiskonnaellu sellisel määral, et nii külakogukond kui ka nn. vaba indiviidi eluavaldused allusid riigi rangele kontrollile (nt. riigi määratud elukutse, sundus abielluda ja kindel arv lapsi saada, territoriaalne sunnismaisus, perioodiline sunniviisiline ümberasustamine jne.), nende riikide julmad seadused ei kaitsnud mitte isiku, vaid riigi huve, mõlema riigi ametlik religioon ja filosoofia toimisid ideoloogilise õpetusena, kusjuures ka kooliharidus ja ajalookirjutus õigustasid jumaliku valitseja isikukultust, riigivõimu ülimalikkust ja vallutussõdu tsivilisatsiooni levitajana taeva enda tahtel.

Samuti on ta näidanud, et Egiptuse Uue riigi aegse vaarao Ehnatoni riik (1350.–1334. a. e. m. a.)²⁵ ja keskaegse Hiina Sui dünastia keisririik (581.–618. a. m. a. j.)²⁶ vastavad varatotalitaarse

riigi tunnustele vaid osaliselt. Ometi on neil ka omavahel erinevusi. Ehnatoni valitsemisviis vastab varatotalitaarse riigi tunnustele täielikult või peaaegu täielikult ajaloolis-poliitiliste põhjuste ja ideoloogia faktorite osas, osaliselt administratsiooni ja õiguskorra osas ning vähesel määral majanduse ja sotsiaalelu vallas, kuid välispoliitika osas üldse mitte. Sui riigi valitsemisviis vastab varatotalitaarse riigi tunnustele täielikult ajaloolis-poliitiliste põhjuste ja välispoliitika faktorite osas, väga suurel määral administratsiooni (halduse) ja majanduse osas ning väga vähesel või kaudsel määral sotsiaalelu vallas, kuid õiguskorra ja ideoloogia osas pigem mitte. Kokkuvõttes saab suure tõenäosusega järeldada, et need riigid olid eri kombel teel varatotalitaarse valitsemisviisi poole.

Tartu Ülikooli sinoloogia vanemteadur **Märt Läänemets** tegi ettekande teemal „Mõisted 和 hé ‘kooskõla’ ja 同 tóng ‘ühtsus’ Hiina ideoloogiate kujundajatena”.²⁷ Hiina Rahvavabariigi ametlikus poliitilises retoorikas kasutatakse viimasel paaril aastakümnel üsna sageli varasemast konfutsianistlikust traditsioonist üle võetud mõisteid ja vorme. Sellise tegevuse üks eesmärk on ühelt poolt legitimeerida praeguse režiimi poliitika ja ideoloogia iidse, rõhutatult „hiinaliku” (mitte marksistliku vms.) traditsiooni jätkajana; teiselt poolt on see osa Hiina viimase aja nn. pehme jõu (*soft power*) poliitikast loomaks maailmale Hiinast kuvand kui rahumeelsest ja koostööaltnist riigist, mis liigub oma teed propageerides multipolaarses maailmas, kuid ei sunni teiste peale enda väärtusi ega mudeleid.

Üks viimasel ajal sagedamini kasutatavaid klassikalisi vormeleid on Konfutsiuse ühest õpetuslauselst otse laenatud 和 hé ér bù tóng, mis eestikeelses tõlkes võiks tähendada „kooskõla, kuid mitte ühetaolisus”. Hiina enda ametlikes ingliskeelsetes dokumentitõlgetes esineb see

²¹ Esimene visand vt. T. Kulmar. Märkmeid totalitaarsest riigist. – Vikerkaar 1989, nr. 1, lk. 73–78; süsteemne käsitlus T. Kulmar. Die Totalität des Inkareiches und die Rolle der Religion. – Trames 2001, Vol. 6, No. 3, lk. 38–49, samuti T. Kulmar. Totalitarianism and the role of religion in the Inca state. – Folklore 2003, Vol. 23, lk. 25–39.

²² Vt. nt. H. Arendt. The Origins of Totalitarianism. Harcourt, Brace & World, New York, 1966.

²³ T. Kulmar. Vana-Hiina Qini keisririigi valitsemisüsteemi olemusest. – Mäetagused 2007, nr. 35, lk. 141–153.

²⁴ T. Kulmar. Die Totalität des Inkareiches und die Rolle der Religion; T. Kulmar. Totalitarianism and the Role of Religion in the Inca State.

²⁵ T. Kulmar. Vaarao Amenhotep IV (Ehnatoni) riigivalitsemisviisi võimalikust eripärast. – Mäetagused 2009, nr. 42, lk. 111–122.

²⁶ T. Kulmar. Hiina keisririigi valitsemisviisi võimalikust eripärast Sui dünastia ajal (581–618). – Mäetagused, nr. 47, 2011, lk. 125–134.

²⁷ Lähemalt on autor seda teemat käsitlenud essees „Suur ühtsus” ja „väike hüvang” ehk Hiina uus vana poliitiline utopia”, Tuna, nr 2/2013, lk 2–6.

²⁸ R. Springborg. On the rise and falls of Arab Isms. – Australian International Affairs, Vol. 31, No. 1, 1977, lk. 92–109.

enamasti kujul „*harmony with diversity*”, kuid 2011. aasta „Valges paberis rahumeelsest kooskõlpsusest” – Hiina RV sise- ja välipoliitika raamdokumendis hoopis kui „*unity without uniformity*”.

Konfutsiuse õpetussõnade kogumikus 論語 lún yǔ (eesti keeles „Vesteid ja vestlusi”) esineb see mõttesalmis XIII, 23. 和 hé „kooskõla, harmoonia” on seal omistatud konfutsianistlikule ideaaltüübile 君子 jūn zǐ „õilis”, 同 tóng „ühtsus, ühetaolisus” aga selle vastandile, negatiivsele tüübile 小人 xiǎo rén „väike inimene, lihtnimene”. Vastavad kategooriad olid juba Konfutsiuse ajal (I aastatuhande keskel e.m.a.) Vana-Hiinas laialdaselt diskuteeritud kahe vastandliku poliitilise kultuuri märk-koodid: „harmoonia” kui poliitiline diskussioon, mis aktsepteerib arvamuste mitmekesisust, ehk demokraatlik mudel ja „ühtsus” kui ühele arvamusele allutatud ehk autoritaarne mudel. Kuigi konfutsianistliku ideaalina jäi „harmoonia” õpetlaste seas kõrgelt väärtustatud kategooriaks, hakkas praktilise poliitilise ideaalina domineerima „ühtsuse” kategooria, mis leidis oma ülima väljenduse „suure ühtsuse” (大同 dà tóng) teoorias, mida on erinevates versioonides propageeritud tänapäevani.

Praeguses Hiina RV välispoliitilises doktriinis on mõlemad kategooriad ilmselt teadlikult kokku sulatatud, kuulutades ühelt poolt ideaalina harmooniat vaadete ja poliitiliste süsteemide mitmekesisuses, teiselt poolt aga tõlgendades seda harmooniat ühtsusena (*unity*), mis tähendab varjatult liikumist maailma suunas, kus domineerib ja dikteerib tingimusi Hiina RV.

Kirjanik ja ajaloolane **Tiit Aleksejev** tegi ettekande „Esimese ristsõja relvastusest ja taktikast”. Esimest ristsõda kirjeldavatest allikatest jookseb läbi idee, mille kohaselt on Oriendis kuningate aeg läbi saamas – kätte on jõudmas vürstide aeg. Põhjuseks asjaolu, et Püha Maa vabastamisel ei osalenud ühtegi kroonitud pead. Strateegilisi otsuseid võeti vastu sõjanõukogus, konsensus põhimõttel, aga kriitilisel hetkel läks juhtimine alati ühe konkreetse isiku alla. Viimane oli tingitud kampaania eripärast: läänekristlased olid pärast Väike-Aasiasse jõudmist vastamisi uut tüüpi vastas(t)ega, kelle sõjapidamine erines täielikult feodaalsivilisatsiooni omast. Ettekandes vaadeldi, kas ristsõdijatel oli

selles olukorras tehnilisi eeliseid ja kuidas neil õnnestus oma eesmärgile jõuda.

Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste julgeolekupoliitika ja strateegia õppesuuna dotsent **Holger Mölder**i ettekande teema oli „Riik, ideoloogia ja religioon Lähis-Idas ning nende mõju poliitilise ja julgeolekukeskkonna kujunemisele kaasaja Lähis-Idas”. Lähis-Ida on kaasaja maailma üks kõige intensiivsemaid konfliktikoldeid. Valdava osa piirkonnast moodustavad araabia riigid, kus valitsevad erinevad islami voolud. Ideoloogiliselt võib araabia riikides kohata kahte tugevat konkureerivat voolu: pan-arabistlik sotsialism (nasserism²⁸ ja baathism²⁹) ja islamism, kuigi otseselt teokraatlik riigikorraldus toimib vaid Iraanis. Pan-arabistlik rahvuslik sotsialism, mille kõrgpunkt asetuse külma sõja perioodi, on vasakpoolne sekulaarne liikumine, mis üritas araablaste rahvuslust sotsialismiga ühendada. Autoritaarsed liidrid, kes sattusid 2011. aastal Tuneesias alguse saanud „Araabia kevade” rahutuste lainesse rahva meelepaha alla, põlvnevad just vanast pan-arabistliku rahvusluse lainest, kuigi nad on aja jooksul minetanud sidemed teise iseloomuliku araabia ühtsust kujundanud ideoloogia ehk sotsialismiga.

Islamism kui religioonipõhist identiteeti kujundav ideoloogia asus tõusuteele ja tugevnes eelkõige möödunud sajandi kahel viimasel aastakümnel, pärast 1979. aastat, kui toimusid kaks olulist sündmust: Iraani islamirevolutsioon, mis aktiveeris poliitiliselt šiiitliku kogukonna, ja Nõukogude Liidu invasioon Afganistani, mis konsolideeris sunniitlikku kogukonda. Pärast islamirevolutsiooni on Iraan üritanud Lähis-Idas asuda regionaalse suurvõimu rolli (sarnaselt Saudi Araabia positsioonile sunniitide seas), tuginedes šiiitlikele kogukondadele Iraagis, Bahreinis, Liibanonis, Süürias ja Jeemenis ning püüdes laiendada mõju araabia kogukonnas tänu tugevale Iisraeli-vastasele hoiakule. Sunniitliku islamismi põhimõtted kajastuvad 1928. aastal Egiptuse haritlaste poolt loodud Moslemi Vennaskonna lipukirjas: „Jumal on meie eesmärk; Koraan on meie õigus; Prohvet on meie juht; Džihaad on meie tee; ja surm Jumala eest on meie ülim taotlus.”³⁰

Iisraeli ideoloogiline baas on hoolimata Lääne demokraatlikust ülesehitusest üsna sarnane araabia riikidele. Iisraeli rahvuslik

²⁹ J. F. Devlin. The Baath Party: Rise and metamorphosis. – American Historical Review, Vol. 96, No. 5, 1991, lk. 1396–1407.

³⁰ A. H. Ali. The Quran Is Our Law; Jihad Is Our Way. – Wall Street Journal, 18 February 2011; <http://online.wsj.com/article/SB10001424052748704132204576136590964621006.html> (01.01.2013).

ideoloogia sionism võib esineda mitmetes omavahel konfliktsetes vooludes.³¹ Külma sõja ajal domineerinud sotsialistlik sionism (töösionism), kust on välja kasvanud möödunud sajandi Iisraeli rahvusvaheliselt tuntuimad riigimehed, on pidanud oma positsioone loovutama revisionistlikule (rahvuslikule) sionismile. Põhivoolu (liberaalne) sionism oli vahepeal varjusurmas, kuid on viimasel ajal taas kerkinud Iisraeli poliitilisele maastikule. Iisraeli poliitilise süsteemis on kaaluksiks sageli osutunud hoopis neljas ja kõige äärmuslikum sionistlik vool – religioosne sionism, millest lähtuvad mitmed väikeparteid. Mida pingelisem on olukord Lähis-Idas, seda enam kalduvad Iisraeli kodanikud toetama revisionistlikku ja religiooset sionismi.

Panarabism aitas külma sõja perioodil araabia ühiskondi konsolideerida, kuid nüüd on panislamism ühtset identiteeti kujundava ideoloogiana astunud tema jalajälgedesse. Kuigi „Araabia kevadet” on sageli kirjeldatud progressiivse ja demokraatliku rahvaalgatusliku protsessina, siis vaevalt, et revolutsiooni tulemused rahuldavad Lääne ühiskonna ootusi. „Araabia kevad” tõi võimule islamistlikud valitsused Tuneesias ja Egiptuses ning islamistidel on suur mõju Gaddafi-järgses Liibüas. Rahvuslik-sotsialistlikud režiimid juhivad Alžeeriat, Jeemenit ja Süüriat, kuid viimasel on käimas kodusõda. Sunniidi islamistidel ja Moslemi Vennaskonnal on tugevad positsioonid Süüria opositsiooni hulgas ning võib ennustada nende pürgimist võimule, kui Assadi režiim kord kukutatakse. Rahutused on lõhmanud ka Alžeeriat ja Jeemenit. Palestiina on lõhestunud kaheks omavahel vaenujalal olevaks piirkonnaks – president Mahmoud Abbasi ja sekulaarse *Fatah* liikumise juhitud Jordani jõe läänekallas ning islamistliku *Hamasi* juhitud Gaza piirkond. Potentsiaalsed kriisisituatsioonid hõõguvad usuliselt lõhenenud Liibanonis (kristlased, sunniidid, šiiidid, drusid), Iraagis (sunnidid, šiiidid, kurdi rahvusvähemus), Bahreinis ja Jeemenis (sunnidid, šiiidid).

Tiit Aleksejev, Peeter Espak,
Tarmo Kulmar, Mait Kõiv, Jaan Lahe,
Märt Läänemets, Holger Mölder,
Urmas Nõmmik, Vladimir Sazonov,
Sergei Stadnikov, René Värk

Abiks jumala nime otsimisel

Käesoleva aasta Tuna esimeses numbris avaldas ajaloolane Aivar Põldvee artikli „Vane-muise sünd. Lisandusi eesti pseudomütoloogia ajaloole”. Autor on teinud suurt ja hinnatavat tööd paganlike ehk eesti rahva seas omal ajal kasutusel olnud jumalate tutvustamisel, samuti nende leviku käsitlusel eesti kultuuriloos. Artiklis on toodud põhjalik ülevaade nende jumalate käsitlusest baltisaksa autorite, aga ka eesti kultuuriloo suurkujude Faehmanni ja Kreutzwaldi poolt. Suure töö juures on autoril üksikjuhtudel tekkinud ka raskusi esinevate nimede interpreteerimisel. Üks selliseid jumalaid on Soomest laenatud Turis (Turrisas), keda autor samastab hämelaste sõja- ja võidujumala Turrisega või ka omaaegse Kuusalu pastori Juhann Wolfgang Boecleri pakutud Aasia vürsti Thori või Turrisega, kes muistse kuningana olevat juhtinud eestlased siia kaugele Põhjamaale. Autor refereerib ka Kreutzwaldi, kes nimetas Turist koos Juudasega sõimunimeks.

Omalt poolt arvan, et tegelikult on käsitluste objektiks rootsi ja veel mõne teisegi Skandinaavia rahva peajumal Thor /tuur/, kelle nimest on tulnud rootsikeelne nädalapäeva neljapäeva nimetus *torsdag*. Rootsi rahva seas oli neljapäev tähtsaim nädalapäev, tuntud ka kui „hernesupi päev”. Imselt Rootsi mõjul oli neljapäev väga tähtis päev ka eesti rahvakommetes, talurahva seas, nagu ma ise veel mäletan, kuni 20. sajandi keskpaigani. Mäletan ka, et minu talupere-mehest isal oli noor hobune, keda ta kasvas, ise rääkides, et see on juhuks, kui poeg tahab edaspidi kosja minna. Valitses teadmine, et kosja sobib minna ainult neljapäeval.

Helmut Piirimäe

³¹ A. Erhlich. Zionism, Anti-Zionism, Post-Zionism. – E. Livni (ed.). The challenge of post-zionism: Alternatives to Israeli fundamentalist politics and books. London/New York, 2003, lk. 63–97.

ESSAY

Jüri Allik, Anu Realo: Culture and Personality

How culture and personality are interconnected is not a completely innocent question. Wars have been fought in science in favour and against whether genes or education and culture form a person's character and tendencies to think, feel or act in a certain particular way. On the background of these scientific wars, we provide an overview of what the cultural determination of a personality might mean. Everything seems to indicate that there cannot be a very rigid connection between culture and personality. It is not warranted to seek the influence of culture on personality everywhere; rather, one should look where it is to be most expected. For instance, there can be native attributes of personality that are inherent to only one culture yet are not found in others. The discovery of the effect of culture on personality in the course of acculturation is what is hoped for the most. Similarly, culture can use language to affect the attributes of personality. Ultimately, every generation describes the attributes of its own or someone else's personality a little bit differently. Unfortunately, all examples of such influence are not particularly convincing. All attempts thus far to ascertain whether culture affects personality or vice versa – if personality can affect culture – have not been particularly fruitful, primarily because there is no answer at such a general level, or that answer is not interesting.

ARTICLES

Anu Mänd. Merchant's Wife Gertrud and her Tombstone in Risti Church

In the chancel of the Risti (Holy Cross) church in Harjumaa there is a tombstone of limestone, decorated with two coats of arms and a damaged inscription in Middle Low German, which can be translated as follows: "In 1531, on the Sunday after the feast of St. John the Evangelist, Gertrud, the wife of *her* Victor van der Lippe, and their younger daughter Gerdke died. [May God have] mercy on them." The tombstone belongs to Gertrud, a daughter of Johan van Grest, a powerful Tallinn city councillor. In about 1500, she was married to Hans Surenppe, a merchant and shipper from Turku (Åbo), who died in Tallinn in the latter half of 1510 or in the first months of 1511. It is remarkable that Gertrud took over her late husband's business and continued shipping goods to an influential cleric in Turku, the provost Paul Scheel (archdeacon 1506–1514, provost 1514–1516). Gertrud's activity as a tradeswoman was probably a necessity because she and Hans had four small children and Hans had lost some of his ships shortly before his death, thus leaving debts behind. Gertrud's letters to Scheel indicate that she sold him

salt, butter, iron and wine, and that she had very warm relations with the provost.

In 1514, Gertrud married Victor van der Lippe, a son of the city councillor Euert van der Lippe, who himself had also recently been elected to the municipal council. This marriage established a connection between two powerful families, Grest and Lippe. Gertrud and Victor also had children, probably two sons and at least two daughters. Victor outlived his wife: he is last recorded in archival records in January of 1534.

There are two coats of arms on Gertrud's tombstone: the one on the dexter side depicts the rose of the Lippe family, thus pointing to Gertrud's husband. Far more intriguing is the other coat of arms. One would expect it to belong to Johan van Grest, thus referring to Gertrud's natal family, but this is not the case. The emblem on the Grest's coat of arms, found on his seal, is a wolf-hook, or double-hook (Ger. *Wolfsangel*), attached to a chain, whereas the shield on the tombstone depicts a cloverleaf. The combination of the two emblems, the wolf-hook and the cloverleaf, can be found in another work of art, namely on the outer wing of the Passion altarpiece, nowadays displayed in the Niguliste Museum. In a recent article, I argued that this altarpiece was commissioned some time after 1516 by Victor van der Lippe and his wife Gertrud in memory of their parents and that Gertrud had a coat of arms painted there, which combined the emblems of her father, Johan van Grest, and her mother, whose maiden name was *tor* Osten. For some reason, Gertrud preferred that her tombstone would not bear the coat of arms of her father but of her mother.

The location of the tombstone is secondary, i.e. it has ended up in the Risti church over the course of later centuries. Where was Gertrud buried? Had she died before the Reformation in 1524, she would most probably have been buried in the Lippe family chapel in the cloisters of the Church of St. Catherine at the Dominican friary.

Lea Altnurme. Change of Meaning and Importance of Christianity among Estonians in 1857–2010

This article considers changes in the importance and meaning of Christianity and the causes of those changes over a period of 150 years. Estonians did not differ significantly from their neighbours in terms of religiosity during the 19th century. In Europe, the decisive factor in the perseverance of Christianity on the social level has been its connection with national ideology. Christianity has persevered better if there is a positive connection between the two. In the Estonian case, the crucial circumstance in the decline of Christianity was the dominant position of national ideology, which became hostile towards Christianity. Christianity's association with morality and basic values, however, still helped to maintain its positions until the 1960's. After this connection disappeared,

rapid secularisation began, interrupted momentarily by the religion boom at the beginning of the restoration of independence. Thereafter, Christianity's decline continued. Efforts during that period to connect nationalism and Christianity in were not successful. The church is still appreciated for preserving cultural memory, traditional religious customs and moral norms, but membership in congregations continues to diminish successively. The church is of little importance among Estonians. Estonia has become one of the most secularised countries in Europe in terms of institutional Christianity.

DOCUMENTS AND COMMENTARY

Jüri Kivimäe. *The Historian's Craft. Correspondence between Paul Johanson and Hans Kruus, 1932–1964.*

Paul Johansen (1901–1965), renowned medievalist and Tallinn City archivist, and Hans Kruus (1891–1976), Professor of Estonian and Nordic History at the University of Tartu were indisputably the two leading historians of interwar Estonia. Their relationship has not been sufficiently investigated, except for the academic conflict in 1938–1939, when Kruus firmly opposed Johansen's candidacy for Professor of Medieval History at the University of Tartu. Their newly discovered correspondence consists of one letter by Kruus from 1932 and 23 letters (incl. postcards) by Johansen from 1932–1939; lastly, one letter from Johansen to Kruus in 1964. A significant part of this correspondence from the 1930's and also from the post-war years has obviously been lost. The main subject of the pre-war correspondence was the preparation of the second volume of the three-volume *Estonian History (Eesti ajalugu, I–III, 1935–1940)* under the chief editorship of Hans Kruus. Johansen contributed the chapter on the history of medieval settlement, rural conditions and the late medieval peasantry to the volume dedicated to Estonia's Middle Ages (*Eesti keskaeg, 1937*). Another project, a collection of writings on Tallinn, was being prepared concurrently; Johansen, editor (since 1937) of the historical part of the volume, persistently reminded the Professor of the manuscript deadlines. Kruus's chapter on the history of Tallinn was finally submitted in May of 1939; however the publishing of the volume was halted after the political changes in 1940, and the full manuscript perished during the Soviet air raid on Tallinn in March of 1944. The sparse writing style of Johansen's two pre-war letters (1938, 1939) might be due to his disappointment in Kruus for not recognising his Leipzig University PhD degree during the candidacy procedures at the University of Tartu. Johansen's last letter from 1964 belongs to quite another context – Johansen's exile in Germany (since 1939), and reading Kruus's volume of childhood memoirs (1964), which reawakened Johansen's old recollections from Estonia: Kruus

made a career in post-war Soviet Estonia, but was imprisoned in 1950–1954 as a “bourgeois nationalist”. He continued working in the 1960's and early 1970's when he supervised local history research and devoted himself to writing his memoirs. Thus the surviving part of the correspondence between two prominent scholars illuminates the hidden side of the daily life of historians, their craft, and provides insight into their personal relationship.

Mati Mandel. *Reed Brothers or the “Reed Battalion”*

The forest brothers (Estonian patriotic partisans) went into action in Estonia immediately after the mass deportation carried out by the Soviets in June of 1941. Many former policemen, members of the voluntary Defence League (*Kaitseliit* in Estonian), employees of local governments and simply intellectuals as well who had been spared from deportation now went into hiding in the woods, fearing arrest or another deportation.

The war and the mobilisation of conscripts into the Red Army led to another wave of people fleeing to the woods. People hid mostly unarmed. The Defence League had already surrendered its recorded weaponry in June of 1940 according to Laidoner's orders.

The forest brothers became more active only when German forces reached Estonia's borders. Everywhere, their leaders were members of the former Defence League.

Essentially, little has been written about the contingent of forest brothers in Läänema County that went into hiding in the reed thickets of Matsalu Bay. These squads were known as the “Reed Battalion” and the men themselves as “reed brothers”. They apparently hid in a rather large area covered by a thicket of reeds surrounding the bay and the rivers flowing into it. The most information in the archives is about the men who hid in the reed thicket by the Kasari River near the villages of Kloostri, Pagasi and Seli and emerged from there when the first German reconnaissance units arrived in the vicinity of Lihula and Kirbla. When the uprising began in the rural municipality, the former elder (or mayor) of the rural municipality Jüri Kumasalu came to power. He issued the order to mobilise all men between the ages of 18 and 50 and to form squads to fight the destruction battalions that sowed destruction and death and regular Soviet army units. Some weapons were obtained from Lihula but there was not enough for everyone. A murder committed in Lihula on the night of 8 July shocked the people of the town and its surroundings. The NKVD had killed six men after brutally torturing them, and only one of those men had been a resistance fighter. Now the arrest of communist sympathisers began, who were thought to share responsibility for what had happened. They nevertheless were spared from lynching in Lihula and Kirbla.

In the battle that took place at the Kasari bridge on 15 July after encountering a destruction battalion and border guards headed for Tallinn, the reed brothers had to retreat towards Pärnu or go back into hiding in the reed thicket to wait for the Germans to return to the rural municipality. The men came out of the thicket one at a time, mainly to bring the others food. People from nearby farms provided the men with food.

There is little information about specifically where the reed brothers hid in 1941 and how they maintained contact with local residents. Accounts have been given, however, about the post-war period when the reed thicket was again filled with men in hiding. Then the forest brothers were armed and equipped quite well. Most of the time, the boats stood in one place at the mouth of the Kloostri River where the reed thicket was at its densest. A signalling system was also agreed upon. The reed brothers nevertheless did not have any way out of the situation that had developed. Some of the men were killed in battles against the NKVD. Others were caught by the security organs and sentenced to prison camps for long years.

Estonian Film Archives: Religion, Politics, People

PHILOSOPHY OF HISTORY

Chris Lorenz. History and Theory

This article, written originally for *The Oxford History of Historical Writing*, vol. 5: *Historical Writing Since 1945* (2011), offers an analytical overview of Western historical theory since 1945, but starts with some general reflections on the meaning and functions of theory in history writing. Theory of history consists of the philosophical examination of all the aspects of our descriptions, beliefs, and knowledge of the past and is both descriptive and normative. Theory of history poses (epistemological) questions concerning the characteristics of our knowledge of the past, (methodological) questions concerning how this knowledge is achieved and what counts as 'quality' and as 'progress' of historical knowledge, (ontological or metaphysical) questions concerning the mode of being of 'the past', and (ethical, legal, and political) questions concerning the uses of the past. Many historians touch on, or pose, 'theoretical' questions without being aware of it.

Theoretical reflection about the 'true nature' of history fulfils three interrelated practical functions. First, theory legitimises a specific historical practice – a specific way of 'doing history' – as the best one from an epistemological and a methodological point of view. Second, theory usually sketches a specific programme of doing history. Finally, theory has a function of demarcation. Theoretical reflections usually demarcate a specific way of 'doing history' from other ways of

'doing history', which are excluded or degraded. So the third function of theory is the drawing of borders to determine who is included within and who is excluded from the community of 'real' historians.

The institutional place of theory in history has always been marginal at best, and many practising historians with empiricist leanings have had mixed feelings about theory. This resistance to theory is historically rooted in the opposition that Leopold von Ranke himself constructed between the methods of history and of philosophy. In this view, theory is something like an uninvited visitor who is always asking the wrong questions at the wrong time and at the wrong place and, perhaps worse in the eyes of empiricist historians, too often offering bad answers.

Seen from a philosophical point of view, debates about theory in history also have been marginal at best. Although there have been quite a few philosophers – from Kant and Hegel over Nietzsche and Heidegger to Foucault and Habermas – who have philosophised about the nature of history, in most parts of the world the philosophy of history did not develop into one of the recognised philosophical specialisations, and remained a reserve of the happy (and hardly institutionalised) few. Theory in history has therefore largely remained a specialisation of a small number of philosophers and of 'reflexive practitioners' of history.

Due to the double meaning of history as *res gestae* and as *historia rerum gestarum*, theory in history can refer both to *history as an object* and to the *knowledge of that object*. Therefore the first basic distinction to make is the distinction between (a) theories that deal with characteristics of history as an object, and (b) theories that deal with the characteristics of knowledge of history. Theories of type a can be called *material* or *ontological* theories of history because they posit some mode of being of history, while theories of type b can be called *epistemological* in a broad sense because they posit characteristics of historical knowledge. Ontological and epistemological theories are interrelated, because presuppositions about what history consists of (ontology or metaphysics) are linked to presuppositions of what historical *knowledge* is (historical epistemology) and to *how* historical knowledge can be achieved (historical methodology).

Although there is little consensus in the domain of theory of history there at least appears to be considerable agreement as to its history since 1945. Most recent overviews agree on a threefold periodisation. Between approximately 1945 and 1970 analytical philosophy of history was dominant, to be superseded by narrative philosophy of history from the 1970's to approximately 1990. This latter shift is often seen as a consequence of the 'linguistic turn' in history and is also called 'representationalism'. Since somewhere in the late 1980's a third period has begun in which the themes of 'memory', 'trauma', 'the sublime', and 'the presence of the past' are the most salient topics. There is no agreed-upon philosophical label as

yet for this tendency, although recently the label of 'presence' has been suggested.

Marek Tamm. Theories and Facts in History. Interview with Chris Lorenz

This interview offers some insights into the works and ideas of Chris Lorenz, one of the most important theorists of history today. The following topics are discussed in the interview: the necessity and function of theory in history, historical theory of Frank Ankersmit and Hayden White, relations between objectivism and relativism, between theories and facts, possibilities of truth and objectivity in history, perspectives of a scientific historiography, the change of temporal and spatial categories in contemporary history writing, distinctions between past, present and future, criticism of national history, prospects of comparative history.

Lorenz summarises his historico-philosophical position between empiricist objectivism and post-modern relativism in the following terms: While objectivism approaches historical knowledge *only* from the epistemic viewpoint of the – distant – observer, relativism approaches historical knowledge *only* from the political viewpoint of the – involved – actor. In my view philosophy of history needs to include and analyse *both* the epistemological and the practical viewpoints, and we should avoid the *reduction* of our analysis of history to one of them. If we analyse historical knowledge *only* from the external observer's viewpoint, philosophy of history will inevitably shrink to epistemological and methodological analyses. But if we analyse historical knowledge *only* from the political actor's point of view – and this is the case when we view history exclusively as a form of practical action devoid of cognitive content – then philosophy of history will inevitably shrink to political and ethical analyses. In my view philosophy of history worthy of the name therefore needs to analyse both the historical *and* the practical past in their interconnections and intersections.

CULTURAL HISTORY ARCHIVE

Tiina Saluvere. A Peculiar Correspondence

The correspondence between Helmi Mäelo (1898–1978) and Ülo Koit (1925–1996) is deposited in the Helmi and Bernhard Mäelo collections at the Estonian Cultural History Archives (EKLA, collection 226, m. 17:15 (Mäelo to Koit) and EKLA, collection 226, m 24:11 (Koit to Mäelo)). Their correspondence began in 1956, meaning practically immediately after contacts became possible between Soviet Estonia and the world abroad after the CPSU 20th Congress, which is surprising since the persons involved were not at all so close to each other to restore contact at the first opportunity.

Helmi Mäelo was a nationalist with conservative views who had been active primarily in the field of journalism in the Republic of Estonia, editing several women's and children's periodicals. She had also started her work in fictional literature. She was active in the temperance movement and supported other idealistic undertakings. She had escaped to Germany with her family in 1944 and from there onward to Sweden. She earned a living in Sweden as an office clerk at a publishing house, directing most of her energy to her own literary activity. Mäelo has penned over ten novels, a number of stories for young people, several works of memoirs and numerous brochures on temperance and education. It was at her initiative that Mothers' Day started being observed in Estonia beginning in 1923.

Ülo Koit, who was born in the Republic of Estonia, was evacuated at the age of 16 with his mother to the rear area in the Soviet Union when the war broke out. There he studied at courses for Party employees and began his career as a KGB agent after the war upon returning to Estonia, and later as a confidant while working at the same time as the editor of the *Valgamaalane* newspaper (1944–1950). He served as deputy chairman of the Estonian SSR Television and Radio Committee (1950–1975). His dead body was found in September of 1996 in the Lielupe River in Latvia and to this day it is not known if it was an accident, suicide or murder. Their correspondence began when Mäelo wrote to Koit's mother, whom she knew from the period of Estonian independence. Since the latter had died during the war, her son answered the letter. The correspondence continued until Helmi Mäelo's death and later continued to a lesser extent between Ülo Koit and Bernhard Mäelo. They exchanged information about cultural events and their personal lives, but also about politics. The correspondence gave Mäelo an overview of life in her occupied homeland. Koit, on the other hand, acquired information about the moods and fears of expatriate circles and helped him gain contacts among expatriate Estonians abroad. This could help readers of the publication to understand those barriers that had arisen between Estonians in the homeland and expatriate Estonians abroad during the post-war decades, to see the different ways that contacts were established but also to see the hidden reefs in this intercommunication.

Õiendus

Eelmises numbris on Toomas Hiio lühielulukku sattunud ebatäpsus. Õige on, et Toomas Hiio on 2005. aastast Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri muuseumi direktori asetäitja.

Toimetetus

1. E S S E E

- Allik, Jüri; Realo, Anu.** Kultuur ja isiksus. 2013, nr. 4, lk. 2–25.
Hiio, Toomas. Millist ajalugu meil üldse tarvis on? 2013, nr. 3, lk. 2–7.
Läänemets, Märta. „Suur ühtsus” ja „väike hüvang” ehk Hiina uus vana poliitiline utoopia. 2013, nr. 2, lk. 2–6.
Vene, Ilmar. Rahvas ja inimsus. 2013, nr. 1, lk. 2–9.

2. K Ä S I T L U S E D

- Altnurme, Lea.** Kristluse tähenduse ja tähtsuse muutus eestlaste seas 1857–2010. 2013, nr. 4, lk. 36–55.
Espak, Peeter. Sumeri vabastaja kuningas Utu-hegal, jumaliku õigluse taastaja. 2013, nr. 2, lk. 7–15.
Kaasik, Peeter. Nõukogude sõjaväelaste sooritatud kriminaalkuritegudest Eestis aastatel 1944–1946. 2013, nr. 3, lk. 50–64.
Karjahärm, Toomas. Mõisnike kahjud 1905. aastal Eestis ja nende hüvitamine. 2013, nr. 2, lk. 57–83.
Kenkmann, Peeter. 1937. aasta põhiseadus – autoritaarse režiimi „reformimise” katse. 2013, nr. 1, lk. 70–89.
Kõiv, Lea. „Uue vagaduse” otsinguil. Andreas Sandhagen ja ortodoksne luterlus Tallinnas. 2013, nr. 2, lk. 16–43.
Kõiv, Mait. Kaosest sünnib kord: ajaloolisest mälust muistses Spartas. 2013, nr. 3, lk. 8–27.
Laur, Mati. „Gute Policey” Katariina-aegsel Liivimaal. 2013, nr. 3, lk. 28–34.
Lotman, Piret. Heinrich Stahli maine pärand ehk isa võlad. 2013, nr. 2, lk. 44–56.
Mänd, Anu. Kaupmeheproua Gertrud ja tema hauaplaat Risti kirikus. 2013, nr. 4, lk. 26–35.
Pilve, Eli. Nõukogude noore kasvatamisest paberil ja päriselt. Ideoloogiline ajupesu Eesti NSV kooli(tunni)s 1953–1991. 2013, nr. 3, lk. 82–100.
Põldvee, Aivar. Vanemuise süünd. Lisandusi eesti pseudomütoloogia ajaloole. 2013, nr. 1, lk. 10–31.
Raudsepp, Anu; Hiimaa, Karin. Vaenlase kuvandi loomine 1920.–1930. aastate NSV Liidu eestikeelses õppekirjanduses. 2013, nr. 2, lk. 84–95.
Remmel, Atko. Nõukogude religioonipoliitika Eesti NSV-s inimõiguste ja sõnavabaduse aspektist vaadelduna. 2013, nr. 3, lk. 65–81.
Rosenthal, Reigo. Eesti Vabariigi juhtkonna välispoliitiline ja sõjaline strateegia Vabadussõjas (1918–1920). 2013, nr. 3, lk. 35–49.
Valge, Jaak. Eesti vasakharitlased üle läve: nähtus, uurimisseis, küsimused. 2013, nr. 1, lk. 55–69.
Vunk, Aldur. Pühalepa hernhuutlased uuel ajastul: vennastekogu liikmeskond kihelkonna personaalraamatus aastatel 1817–1833. 2013, nr. 1, lk. 32–54.

3. D O K U M E N T J A K O M M E N T A A R

- Hodjakov, Mihhail.** Välismaalastest sõjavangid Kreenholti puuvillaladudes. 1945. aasta. Vene keelest tõlkinud Einar Värä. 2013, nr. 3, lk. 101–108.
Kaasik, Peeter. „Kui Teile minu kirjutis meeldis, siis levitage, kuidas heaks arvate...”. 2013, nr. 1, lk. 96–101.
Kivimäe, Jüri. Ajaloolaste töö. Paul Johanseni ja Hans Kruusi kirjavahetust aastaist 1932–1964. 2013, nr. 4, lk. 56–81.
Mandel, Mati. Roovennad või „Pilliroo pataljón”. 2013, nr. 4, lk. 82–87.
Noormets, Tiit. Eesti Ingerimaa. 2013, nr. 2, lk. 96–104.

Ohmann, Valdur. Eesti hipiliikumine komsomoli fookuses. 2013, nr. 3, lk. 118–119.

Ohmann, Valdur. Metsavend Osvald Raadiku ja poksimeister Anton Raadiku ema Mari agentuur-töötlus küüdituspaigas Siberis. 2013, nr. 3, lk. 109–117.

Paavle, Indrek. Ühe vekslu võltsimise lugu: ääremärkus 1940. aasta juulivalimiste juurde. 2013, nr. 1, lk. 90–95.

Valmas, Anne. Eesti NSV TA Teadusliku Raamatukogu erihoiu osakonna arhiivkogu tegevusest 1974–1989. 2013, nr. 2, lk. 105–113.

4. F O T O D

Noormets, Tiit. Tarmo Meristu (1913–1945). Kinomees ja vabadusvõitleja. 2013, nr. 3, lk. 120–125.

Tomingas, Ivi. Jaanipäev ja Eesti suvi. 2013, nr. 2, lk. 114–120.

Tomingas, Ivi. Pühalepa. 2013, nr. 1, lk. 102–108.

Tomingas, Ivi. Religioon, poliitika, inimesed. 2013, nr. 4, lk. 88–93.

5. A J A L O O F I L O S O O F I A

Lorenz, Chris. Ajalugu ja teooria. 2013, nr. 4, lk. 94–107. Inglise keelest tõlkinud Erkki Sivonen.

Tamm, Marek. Teooriad ja faktid ajaloos. Intervjuu Chris Lorenziga. 2013, nr. 4, lk. 108–120. Inglise keelest tõlkinud Erkki Sivonen.

6. K U L T U U R I L O O L I S E S T A R H I I V I S T

Laak, Marin. „Kalevipoeg” Lõunaristi all: Gunnar Neeme ja Triinu Kartuse kirju. 2013, nr. 1, lk. 109–128.

Noorhani, Piret. Kunstirahva uus algus. Paul Olaki kirjad Hanno Kompusele põgenikelaagri ajast. 2013, nr. 3, lk. 126–134.

Paatsi, Vello. Järeilmõtteid: kultuurinähtuste ja asjade tungimine eesti talurahva ellu 19. sajandil. 2013, nr. 2, lk. 127–130.

Saluvere, Tiina. Helmi Mäelo ja Ülo Koidu kirjad 2013, nr. 4, lk. 124–137.

Saluvere, Tiina. Ühest iseäralikust kirjasõprusest. Saateks Helmi Mäelo ja Ülo Koidu kirjavahetusele. 2013, nr. 4, lk. 121–123.

Sõggel, Jaak. Teated Halliste kihelkonnast. Teksti leidnud ja kommenteerinud Vello Paatsi. 2013, nr. 2, lk. 121–126.

7. A R V U S T U S E D

Haukanõmm, Kaja. Mõningaid mõtteid Jüri Andi raamatust. – Jüri Ant. August Rei – Eesti riigimees, poliitik, diplomaat. Toimetanud Helina Tamman. Kujundanud Kalle Müller. Rahvusarhiiv, 2012. 359 lk. 2013, nr. 3, lk. 137–138.

Hiio, Toomas. Olavi Paavolaise Teine maailmasõda. – Olavi Paavolainen. Sünge monoloog. Päeviku-lehekülgi aastaist 1941–1944. Soome keelest tõlkinud Piret Saluri. Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus 2013. 714 lk. 2013, nr. 3, lk. 139–146.

Kannike, Anu. Balti elulood humanitaarteaduste ristteedel. – Baltic Biographies at Historical Crossroads. Ed. by Aili Aareleid-Tart and Li Bennich-Björkman. Routledge, London and New York, 2012. 214 lk. 2013, nr. 1, lk. 129–133.

Küng, Enn. Keeled Rootsia suurriigis 17. sajandil. – Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i det

- Svenska Riket under 1600-talet. Red. Bo Andersson & Raimo Raag (Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, Konferenser 78). Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, Stockholm, 2012. 376 lk. 2013, nr. 3, lk. 147–149.
- Loit**, Aleksander. Rootsi võimu periood Eestis rootsikeelsele lugejaskonnale. – Kari Tarkiainen & Ülle Tarkiainen. Provinsen bortom havet. Estlands svenska historia 1561–1710. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors. Bokförlaget Atlantis, Stockholm, 2013, 379 lk. 2013, nr. 4, lk. 140–143.
- Lust**, Kersti. Mahukas kogumik Eesti agraarühiskonna uuenemisest. – Tiit Rosenberg. Künnivaod. Uurimusi Eesti 18.–20. sajandi agraarajaloost. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad IX. Tartu, 2013. 2013, nr. 4, lk. 138–140.
- Sirk**, Väino. Raamat inimeste eneseteostusest rahvusluse tõusu sajandil. – Aldur Vunk. „Kuningamäng” ärkamisaja koidikul. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2012. 191 lk. 2013, nr. 1, lk. 133–135.
- Tamm**, Marek. Keskaegse Liivimaa ajalookirjutuse poliitika ja poeetika. – Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 18). Hrsg. von Matthias Thumser. Lit Verlag, Berlin, 2011. 306 lk. 2013, nr. 1, lk. 136–140.
- Tarkiainen**, Kari. Eesti keskaeg uues valguses. – Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Autorid: Tiina Kala, Linda Kaljundi, Juhan Kreem, Ivar Leimus, Kersti Markus, Anu Mänd, Inna Põltsam-Jürjo, Erki Russow, Anti Selart, Marek Tamm, Heiki Valk. Koostanud ja toimetanud Anti Selart. Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut. Tartu, 2012. 456 lk. Soome keelest tõlkinud Ülle Tarkiainen. 2013, nr. 2, lk. 131–138.
- Tarvel**, Enn. Hollandikeelne Eesti ajalugu. – Cornelius Hasselblatt met redactionele medewerking van Marianne Vogel. Van IJstijd tot Skype. Korte geschiedenis van Estland. Antwerpen-Apeldoorn, 2012. Garant. 255 blz. [Cornelius Hasselblatt, toimetamiskoostöös Marianne Vogeliga. Jääajast Skype'ini. Eesti lühiajalugu]. 2013, nr. 3, lk. 135–137.

8 . V A R I A

- Adamson**, Andres. Veel veidi „bojaar” Vassili Rosladinist. 2013, nr. 2, lk. 144–146.
- Aleksejev**, Tiit; **Espak**, Peeter; **Kulmar**, Tarmo; **Kõiv**, Mait; **Lahe**, Jaan; **Läänemets**, Märt; **Mölder**, Holger; **Nõmmik**, Urmas; **Sazonov**, Vladimir; **Stadnikov**, Sergei; **Värk**, René. Riiklikud ideoloogiad ja usundid Idamaades. 2013, nr. 4, lk. 147–153.
- Jürgenson**, Aivar; **Randla**, Anneli; **Rosenberg**, Tiit. Ajalookirjanduse aastapreemia läks Anti Selarti koostatud teosele „Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg”. 2013, nr. 3, lk. 153–154.
- Karjahärm**, Toomas. Toivo Ülo Raun 70. 2013, nr. 1, lk. 141–143.
- Kibal**, Birgit. Varjatud varanduste jälil. 2013, nr. 1, lk. 147–149.
- Kõiv**, Lea; **Pillak**, Peep. Eesti arhiivid Euroopa kontekstis. 2013, nr. 1, lk. 156
- Lahe**, Jaan; **Nõmmik**, Urmas; **Tasmuth**, Randar. Toimus religiooni ajaloole pühendatud teaduskonverents. 2013, nr. 2, lk. 142–144.
- Laurits**, Filip. Hillar Lehari – fenomenaalse mälua mees või hoopis mütomaan? 2013, nr. 2, lk. 147–156.
- Levoll**, Rene. Kindral Judenitši auto uskumatud seiklused Eestimaal. 2013, nr. 1, lk. 150–155.
- Pihlamägi**, Maie. Eesti moodsa ajaloo konverents. 2013, nr. 4, lk. 143–147.
- Piirimäe**, Helmut. Abiks jumala nime otsimisel. 2013, nr. 4, lk. 153.
- Pillak**, Peep. Eesti Muinsuskaitse Seltsi 25. aastapäev. 2013, nr. 2, lk. 139–141.
- Pillak**, Peep. Külma söda – kuum teema Euroopas. 2013, nr. 1, lk. 144–146.
- Vanamölder**, Kaarel. Enn Küng 50. Kiriusutelu. 2013, nr. 3, lk. 150–152.